श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।।

प्रस्तावना

नासन्कियन्त इह सन्ति न वा कियन्तः
शृङ्गारसान्द्ररचनापटुबुद्धिमन्तः।
सन्तः परन्तु विरलाः सुकवित्ववन्तः
स्वान्ते यदीयवचसा स्थितिमेत्यनन्तः।। (ॐ)

निसर्गः किलायं कालस्य यदेष चिराय न सहते सर्वाङ्गसुन्दराणि वस्तूनि नाम। दृष्टमात्रेण्येवैतानि समूलमुन्मूलयितुं परिकरमिव बध्नात्ययम्।-

विश्वं शीतलयन् विश्वं सुधाशुचिरुचिव्रजैः।
कृष्णपक्षात्मनाऽनेन सुधांशुर्नीयते क्षमम्।।
सान्द्रसूर्यप्रियारुच्यपर्णसूनफलादिभिः।
तोषदो मधुरतेन शोषं ग्रीष्मेण नीयते।। (ख)
कलहंसाः प्रशंसार्हाः फुल्लकल्हारवासिनः।
वर्षात्मताजुषाऽनेन निर्वास्यन्तेऽचलातलात्।। (ग)
सस्यप्रशस्यजीवातुः सार्द्रीकृतसमभ्रूः।
पयोदः शरदाऽनेन यक्ष्मणेव प्रतक्ष्यते।। (घ)
सृष्टिश्रियो मण्डनानि मण्डलानि वनेरुहाम्।
हेमन्तोऽसौ नेनयीति हन्त नालावशेषताम्।। (ङ)

एषोपसार्य सुभगं खलु बालभावम्। सम्पाद्य लौल्यमपथे च पदं निधाप्य।
आपय्य चान्ध्यमगदाप्रतिकार्यमन्ते। सङ्घातपातमुखदुःखभरं तनोति।। (च)

(ॐ) रचना=काव्यादिग्रथनम्। स्वान्ते=हृदये। स्थिति=स्थैर्यम्। अनन्तः=परमेश्वरः।।
(क) विश्वं विश्वं= सकलं जगत्। रुचिव्रजैः=किरणसमूहैः।। (ख) सूर्यप्रिया=छाया। सूनानि=पुष्पाणि। मधुः=वसन्तः।। (ग) अचलात्=भूतलात्। वर्षाकाले हंसा भूमिं विहाय मानससरो हि गच्छन्ति।। (घ) प्रशस्यजीवातुः=श्रेष्ठजीवनौषधम्। 'शरदा अनेन' इति छेदः। प्रतक्ष्यते=भृशं तनूक्रियते।। (ङ) वनेरुहां=कमलानाम्। नेनयीति=भृशं नयति। नयतेर्यङ्लुक्।। (च) अगदाप्रतिकार्यम्=औषधानिवार्यम्। सङ्घातः=नरकविशेषः। 'सङ्घातः कालसूत्रं च 'इत्यमरः

निखिलनृपतिमौलीचारचुञ्चुप्रशास्ति-
नृपपदत इहाशु च्याव्यते सार्वभौमः।
मधुकरसमवृत्तिर्दुर्विधो येन सम्राट्
क्रियत; उरुप्रभावः काल ईष्टेऽयमन्यः।। (छ)

किं भूर्युक्तेन देवा अपि च वसुमतीमा वतार्यामुनैव
नीयन्ते मर्त्यभावं मतिचरणमनुजाः पाशवं भावमेवम्।
सम्प्राप्तप्रायमुक्तिर्मुनिरपि वनितापाङ्गदुर्वागुरायां
बद्धत्वं, तेन लोकेऽनवममुत समं कालतो नावलोके।। (ज)

तस्मात्सूक्तमुक्तमभियुक्तैः -'सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः' इति। तेन इदमपि नातीव चित्राय यत् कृतादिषु उत्कर्षशिखरिशिखरमधिरूढो भगवान् सनातनधर्मोऽपि चरमयुगात्मतापन्नेन बहुबलेन अमुनैव कालेन खिलीकर्तुमारब्ध इति। (झ)

अहो वज्राधिकवीर्यता शर्मप्रदस्यास्य सनातलधर्मस्य यद्यमाविष्टपसृष्टेरतिकष्टाभिः परःशतोऽपसृष्टिभिः परिपीड्यमानोऽपि न मनागपि वैकल्यमाकलयत्। प्रत्युत - (ञ)

तूलोत्क्षेपं समुत्क्षिप्य तास्ताः प्राप्ता विपत्ततीः।
अन्वविन्दत्समुत्कर्षमितिहासोऽत्र साक्ष्यभाक्।। (ट)

(छ) 'चारचुञ्चु' इत्यत्र 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति चुञ्चुप्रत्ययः। एवमग्रिमश्लोके 'मतिचरण' इत्यत्र चणप्प्रत्ययो बोध्यः। प्रशास्तिः= आज्ञा। किरीटार्थे मौलिशब्दस्य भाषितस्त्रीत्वात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति पाक्षिको ङीप्। 'उरुप्रभावः' इत्यत्र 'ह्वे प्रे पादान्ते चापि वा लघुः' इति पाक्षिकलघुत्वान्न छन्दोभङ्गः। ईष्टे=समर्थोऽस्ति। अन्यः=विलक्षणः।। (ज) 'आः वतार्य' इति च्छेदः। 'आः' इति खेदे। वतार्य=अवतार्य। 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ' इत्यकारलोपः। वागुरा=मृगबन्धिनी। 'मुनिरपि बद्धत्वं नीयते' इति वचनपरिणामेन अनुषङ्गः। अनवमम्=अवमभिन्नं, श्रेष्ठमित्यर्थः। 'कालतः' सार्वविभक्तिकस्तसिः। कालाच्छ्रेष्ठं कालस्य सदृशं वा वस्तु नास्तीति भावः।। (झ) चरमयुगं=कलियुगम्। खिलीकर्तुम्=उत्सादयितुम्।। (ञ) शर्म=सुखम्। आविष्टपसृष्टेः=लोकसृष्टिमारभ्य। अतिकष्टाभिः=अतिगहनाभिः। उपसृष्टिभिः= सङ्कटैः।। (ट) तूलोत्क्षेपं=तूलमिव। 'उपमाने कर्मणि च ' इति णमुल्, अनुप्रयोगश्च।

शङ्कादयो हि दैतेया धर्मस्यास्य जिघांसया
श्रुतीर्हरन्तोऽनन्तेन हता मत्स्यादिमूर्तिना।।
आस्तां युगान्तरे वृत्तं वृत्तं पर्युषितोपमम्।
युगेऽस्मिन्नपि हा! नापि धर्मेण कियती विपत्!।। (ठ)
हतके कलिहतकेऽस्मिन्नतिक्रामति समासहस्रयुगम्।
किं कल्पान्तः प्राप्तो धर्मस्यैतस्य रक्षतः स्वनुगम्।। (ड)
चार्वाताश्चारुवाकास्तनुपरमतयो नेत्रमात्रप्रमाणा
बौद्धास्ते चाप्रबुद्धाः श्रुतिमतमथनाः शून्यवादैकबद्धाः।
जैनाः सम्मर्शहीना अपि गतवसना अस्तियादिगाना
हा! नैर्घृण्येन धर्मं युगपदु विदधुः सेर्ममर्माणमेते।। (ढ)

तदैव 'करिष्यत्यवतारं स्वं शंकरो नीललोहितः' इति पौराणवचनानुसारेण सकललोकशिवशङ्करो भगवान् शङ्करः शङ्कराचार्यरूपेण क्षितितलमवतीर्य स्वल्पमतिमतिमीनजालानि निखिलकुमतजालानि तिलशः सञ्चूर्ण्य तूर्णं पुनः सगर्जनं जगद्राज्ये समभ्यषिञ्चद्वैदिक धर्ममिति जानन्ति ननु मतिमन्तः। (ण)

तदनु दनुजकायैर्ध्वस्तवेदादिकायै रचितविविधमायै 'दीनदीने'ति गायैः।
बत यवनपिशाचैः कारणां कां न नीता श्रुतिशतपरिगीता पावनी धर्ममाता।। (त)

(ठ) 'न आपि' इति च्छेदः। आप्नोतेः कर्मणि लुङ्।। (ड) हतं कं=सुखं येन स हतकः तस्मिन्। कलिहतके=दुष्टकलौ। समासहस्रयुगं=वर्षाणां द्वे सहस्रे। 'किम्' उत्प्रेक्षायाम्। कल्पान्तः=प्रलयकालः। स्वनुगं=सुष्ठुसेवकं (अनुष्ठातारं) रक्षतः एतस्य धर्मस्येत्यन्वयः।। (ढ) चारुः=आपातरमणीयः वाकः=वचनम् येषां ते। तनुः=शरीरमेव परः=आत्मा येषां ते। देहात्मवादिन इत्यर्थः। सम्मर्शहीनाः=विचारशून्याः। गतवसनाः=नग्नाः। जीवपुद्गलप्रभृतयः पञ्च पदार्थाः जैनदर्शने 'अस्तिकाया' इति परिभाषिताः। 'युगपद् उ' इति च्छेदः। 'उ' इत्यनुकम्पायाम्। ईर्मेण व्रणेन सहितानि सेर्माणि। तादृशानि मर्माणि यस्य स सेर्ममर्मा तम्। विधेयविशेषणमिदम्। मर्मसु अतिगाढं प्रजह्रुरित्यर्थः। 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः।। (ण) स्वल्पमतयः=अज्ञाः, तेषां मतय एव मीनाः =मत्स्याः, तेषां जालानि =रज्जुकृतबन्धनविशेषाः तद्रूपाणि, निखिलकुमतानां जालानि =समूहान्।। (त) तदनु=अनन्तरम्। ध्वस्तः वेदादिकः वेदादिरूपः अयः = शुभविधिर्यैस्ते ध्वस्तवेदादिकायाः, तैः। 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः। 'दीन् दीन्' इति म्लेच्छशब्दानुकरणम्। कारणा = यातना। 'कारणा तु यातना तीव्रवेदना' इत्यमरः।।

अस्मिन्नपि भयङ्करेऽवसरे प्रियदासो भगवान् श्रीरामदासरूपेणाविर्बभूय दुर्वासनादासानां बहिरिवान्तरपि भृशमस्वच्छानामेषां नीचम्लेच्छानां मस्तकानि निजान्तेवासिराजस्य शिवराजस्य करालाय करवालाय बलीकृत्य जयन्तीं धर्मवैजयन्तीं मुहुः समुच्छ्राययामासेत्यपि न तिरोहितं पुरावृत्तपरिशीलनशालिनाम्। एवंसमये समये- (थ)

विद्यारण्योऽग्रगण्यो मधुरसमधुरज्ञानदो ज्ञानदेवः
श्रीनाथश्चैकनाथो वृजिनघभजना कृत्तमारा च मीरा।
अन्ये वित्ता अवित्ता दिशि दिशि बहवो हृत्तमश्चण्डभासा
अंशा निःसंशयं श्रीभगवत उदिताः साधु धर्मं ररक्षुः।। (द)

प्रतिज्ञातं ननु भगवता- 'धर्मसंस्थापनाय सम्भवामि युगे युगे' इति।

उपरिवर्णितसमयतोऽप्यतिप्रभवः खल्वयं गतशतकमयः समयः। आर्यावर्ते- पुण्यभूमिर्वीरभूमिरिति च प्रथिते समग्रे आर्यावर्ते - कूटनीतिप्रवीणैर्वाणिज्यव्याजेन शस्त्रघातं विना रक्तपातं विनाऽनायासेन स्वायत्तीकृते, ततःप्रभृति तदीयशिक्षणमिषेण मधुविषेण विक्षिप्तमस्तिष्का वसिष्ठविश्वामित्रादिपवित्रकुलजनना भारतीयजनाः स्वयमेव सन्ध्यावन्दनं निन्दन्तः, गायत्रीं विगायन्तः, पञ्चयज्ञान् परित्यजन्तः, वेदानविदन्तः, स्मृतीरस्मरन्तः, नरकानगणयन्तः, वर्णान्सङ्कीर्णयन्तः, परमेश्वरमपि प्रतिक्षिपन्तः, व्रतबन्धं बन्धमिव इन्द्रियसंयमं यममिव यज्ञोपवीतमज्ञत्वचिह्नमिव शिखां मूर्खत्वख्यापनमिव च अवगच्छन्तः स्वच्छन्दवृत्तयो हूणदुर्गुणैकानुकरणपरायणाः केवलं अश्नीतपिबतया क्रीडतमोदतया हतप्रतारयतया च जरन्ति कृत्स्नमपि जीवनम्। (ध)

इत्थं पुण्यजनाभतामधिगतं पुण्यं जनं भारते
वीक्ष्यापारकृपारसोदधिरसौ सच्चित्कमूर्तिः प्रभुः।

(थ) करवालाय = खड्गाय। पुरावृत्तम् = इतिहासः। (द) वृजिनघानि = पापनाशकानि, भजनानि = भक्तिपरपद्यानि यस्याः सा। कृत्तमारा = संहतमन्मथा। वित्ता अवित्ताः = प्रसिद्धा अप्रसिद्धाश्च। चण्डभासाः = सूर्यरूपाः।। (ध) 'अश्नीत पिबत' इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा क्रिया 'अश्नीतपिबता'। 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये'इति निपातः। एवमग्रेऽपि।।

चेतश्चेतयितुं तमस्तिरयितुं हर्षं सतां वर्षितुं
श्रीदत्तोऽत्रिपवित्रगोत्र उदभूच्छ्रीवासुदेवात्मना।। (न)

स्वतःप्रादुर्भूतानवद्यचतुर्दशविद्यैः, अविद्यामयमहाऽऽमयसिद्धवैद्यैः, मूर्तिमद्भिरिव ब्रह्मचर्यैः, कलितकायैरिव ब्राह्मतेजःपुञ्जैः, पुञ्जीभूतैरिव तुरीयाश्रमधर्मैः, दण्डधारिभिरप्यतिमृदुलैः, अप्रमदैरप्यनन्तप्रमदैः, पुरुषोत्तमैरप्यजनार्दनैः एभिः प्रतीक्ष्यचरणैः श्रीचरणैः कल्मषकर्तनेन निजवर्तनेन सुधाऽतिदेशेन सदुपदेशेन च यावज्जीवं सुज्ञानिव अनन्तानज्ञानपि समुद्धृत्य साक्षात्स्वेक्षणभाग्यरहितान् हिताहितविवेकविधुरानि अस्मदादीनप्यनायासेन संसारसागरतस्तारयितुं अविप्लततत्त्वसंभृता बहुसङ्ख्याः सङ्ख्यावद्ग्रंथाः सुग्रन्थप्लवाः प्रादुर्भावयामासिरे।। (प)

इह खलु-

'कलत्रं वैधात्रं कति कति भजन्ते न कवयः' (फ)
सतामेतत्कर्तुं वचनममृषार्थं नु बहवः।
कविम्मन्या धन्याः परमहितां ब्रह्मवनितां
यथारूपाजीवामशुचिशुचिजीवां विदधते।। (ब)

(न) पुण्यजनाभतां = राक्षससादृश्यम्। सच्चित्कमूर्तिः = सच्चिदानन्दस्वरूपः।। (प)चतुर्दशविद्याः 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश।।' इति परिगणिताः। आमयः = रोगः। दण्डः = वेणुः शिक्षा च। नास्ति प्रमदा (संन्यासिदशायां) = कान्ता येषां तैः। अ-जनार्दनैः = जनापीडकैः। प्रतीक्ष्यचरणैः = पूज्यपादैः। 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः। अविप्लवतत्त्वसम्भृताः = अविनाशीतत्त्वपूर्णाः। सङ्ख्यावद्ग्रन्थाः = पण्डितानां सम्पत्तिस्वरूपाः। 'सङ्ख्यावान् पण्डितो कविः ' इति 'शास्त्रद्रविणयोर्ग्रंथः' इति चामरः। सुग्रन्था एव प्लवाः = नौकाः। (फ) श्रीशङ्कराचार्यविरचित 'सौन्दर्यलहरी'गतश्लोकविशेषस्य प्रथमचरणोऽयम्। अवशिष्टपादत्रयं तु 'श्रियो देव्याः को वा न भवति पतिः कैरपि धनैः। महादेवं हित्वा तव सति सतीनामचरमे कुचाभ्यमासङ्गः कुरबकतरोरप्यसुलभः।।' इति।। (ब) अमृषार्थं कर्तुं नु = सत्यं विधातुमिवेत्युत्प्रेक्षा। परममहिताम् = अत्यन्तपूज्यताम्। ब्रह्मवनिताम् = सरस्वतीम्। रूपाजीवां यथा = वेश्यामिव। अशुचिः = स्त्र्याद्यालम्बनत्वान्मलिनः, शुचिः = शृङ्गाररस एव जीवः = प्राणा यस्याः इत्थंभूतां विदधते = कुर्वन्ति। 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा' इति, 'शङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इति चामरः।।

प्रायो हि कवयः पामरजनमनोरञ्जनैकदृष्टय इव शृङ्गारादिलौकिक-क्षणिकरसपरिपोषवरवर्णिनीहावभावादिवर्णनमेव निजवाचःसाफल्यं मन्वाना विलोक्यन्ते (भ) यथाह कविशेखरः श्रीमान् कुलशेखरः -'लाटीनेत्रपुटीपयोधरतटीरेवातटीदुष्कुटीपाटीरद्रुमवर्णनेन कविभिर्मूढैर्दिनं नीयते' इति। (म)

हन्त विदन्तोऽपि ते न विदन्तीवेदं यत्-

सालङ्कारा सरीतिर्गुणगणसहिता दोषशून्यापि वाणी

प्रीतिं पुष्णाति तन्वीमपि न, यदि रसं नो परेशं गृणीयात्।

राजाक्रीडप्ररूढः सुरभिसलिलजुट् प्रोल्लसत्पल्लवोऽपि

साच्छन्द्रायः पलाशी मन उत धिनुयाच्चेद्भवेत्सोऽवकेशी।। (य)

इति। परब्रह्मप्रतिपादनमेव हि वास्तविकं वाचां फलम्। यथाहतुः श्रुती -' तदेतत्पुष्पं वाचो यत्सत्यम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति। विरलाः खलु ईदृक्फलप्रसवित्र्यो वाचः। यतो हि-

परमात्ममात्रनिष्ठाः कविताकाष्ठा नरा न बंहिष्ठाः।

शान्तिसुधारसमिष्टाः कृतयस्तानिह विना न सुलभिष्ठाः।। (र)

ये पुनरीदृशाः साक्षात्कृतपरब्रह्मणो महामहिमानो धनमानास्पृहयालवो दयालवो वक्ष्यवाचः श्रीशङ्कराचार्य-माधवाचार्य-मधुसूदनसरस्वती-

---

(भ) कुलशेखरन-पतिविरचित 'मुकुन्दमाला'गतस्य एतत्पद्यस्योत्तरार्धं यथा- 'गोविन्देति जनार्दनेति जगतां नाथेति कृष्णेति च व्याहारैः समयस्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति।।' इति।। (य) अलङ्काराः= उपमादयः। रीतयः = वैदर्भ्यादयः। गुणाः = माधुर्यादयः। दोषाः= दुःश्रवत्वादयः। तन्वीम् = अल्पामपि, प्रीतिं = वास्तविकमानन्दं न पुष्णाति, रसं= रसस्वरूपं परेशं= परमात्मानं नो गृणीयात्= न प्रतिपादयेद्यदि इत्यन्वयः। 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इत्यालङ्कारिकाः। स च रसो वस्तुतः परमेश्वर एव। 'रसो वै सः' इति श्रुतेरिति भावः। राजाक्रीडः = राजोद्यानम्। सुरभि सलिलं जुषुत इति तथा। 'प्रावृट्' शब्दवत्प्रक्रिया। पलाशी= (चूतादि) वृक्षः। 'उत' इति प्रश्ने। अवकेशी= फलशून्यः। 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः।। (र) कविताकाष्ठाः = कवित्वस्योत्कर्षभूताः। 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः। मिष्टाः= मधुराः। कृतयः=ग्रन्थाः। बहिंष्ठाः = भूयांसः। सुलभिष्टाः = अतिसुलभाः। न सुलभिष्ठाः किन्तु अतिदुर्लभा इत्यर्थः।

हरिहरोपाध्याय-श्रीकृष्णमिश्राद्या अङ्गुलिगण्याः, तेष्वेवान्यतमभावभाजो नन्विमे श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीयतीन्द्रचरणाः। यानि च प्रबोधचन्द्रोदय-भर्तृहरिनिर्वेद-शङ्करविजादीनि परब्रह्मोपवर्णनैकपरायणानि कियन्तिचित्काव्यानि, तेष्वेवान्तर्भवति इदमिदानीं प्रकाशपदवीं नीयमानं '(त्रिशति) श्रीगुरुचरितं' 'श्रीदत्तचम्पू'श्चेति काव्ययुगुलम्।

श्रीगुरुचरितकाव्यम्

प्रसिद्धमहाराष्ट्रभाषाग्रथितश्रीगुरुचरितस्थान्येव समस्तानि कथावस्तूनि, प्रायः समस्य क्वचिच्च विस्तार्य नवोत्तरशतत्रयश्लोकात्मकेऽस्मिन् काव्ये तयैवानुपूर्व्या समुपनिबद्धानि श्रीचरणैः। तत्रत्यैकपञ्चाशदध्यायगताः कथासन्दर्भा इह यथार्हं प्रत्येकमेकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा सरससरसैर्विविधवृत्तालङ्कारहृद्यैरनवद्यैः पद्यैरुपावर्णिषत। सुभगा इमे कथाभागाः प्रायः समस्तैरेवास्तिकैर्विज्ञातचरा इति न तत्सारः पुनरिह (प्रस्तावनायां) समुद्धियते।

श्रीदत्तचम्पूः

'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इति हि चम्पूलक्षणमामनन्ति सन्तः। व्युत्पादयन्ति च शब्दमेनं 'चमत्कृत्य पुनाति (सहृदयान्विस्मितीकृत्य प्रसादयति) इति चम्पूः। (पृषोदरादित्वात्साधुः)' इति। केवलान्मुक्तकादिमहाकाव्यान्तपद्यतः, तादृशात्कथाऽऽख्यायिकादिगद्यतोऽपि तदुभयमय्यां चम्प्वामन्यादृशीमतिमधुरां रसानुभूतिं मन्यते मनीषिणः। यथाऽऽह गहनसाहित्यगहनाकुतोभयविहरणहरिः श्रीवेङ्काटाध्वरी- (ल)

'पद्यं यद्यपि विद्यते बहु सतां हृद्यं विगद्यं न तद्
गद्यं च प्रतिपद्यते न विजहत्पद्यं बुधास्वाद्यताम्।
आदत्ते हि तयोः प्रयोग उभयोरामोदभूमोदयं
सङ्गः कस्य हि न स्वदेत मनसे माध्वीमृद्वीकयोः।।' इति।।

अत्र श्रीदत्तचम्पूग्रन्थे अच्छा गुच्छाद्यपरपर्यायास्त्रयो भागाः। प्रथमे

(ल) गहनं= निबिडं; साहित्यमेव गहनं= वनं तत्र अकुतोभयविहरणे= निर्भीकतया सञ्चरणे, हरिः =सिंहस्वरूपः।।

अर्जुनाधिकवीर्यस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य, मध्यमे अर्कप्रभस्य अलर्कस्य चरमे च अचरमगण्यस्य आयूराजस्य श्रीदत्तगुरुराजानुभावपर्यवसायी पुण्यः श्लोकः प्राधान्येन उपश्लोकितः। (व) यथा-

(१) आसीन्निजसमुज्ज्वलसमज्याचकितीकृतनिखिलनिर्जरसमज्यो हिमांशुवंशावतंसः अवार्यवीर्यः कृतवीर्यो नाम महीपतिः। तस्यैव कुमारपराक्रमोऽयं कुमारः कार्तवीर्यार्जुनो नाम। तातो दिवं याते सिंहासनस्वीकाराय सचिवादिभिः समभ्यर्थितोऽप्ययमर्जुनः अनिवार्यभृत्यादिकृतदुष्कृतानर्थतो भीतः प्राज्यमपि तद्राज्यमनभिलषन् भर्गाभस्य गर्गमुनेरुपदेशेन सह्यशिखरिणि सदयहृदयं श्रीदत्तात्रेयं साक्षात्कृत्य तद्वरप्रभावतः प्रधनेऽप्रतिद्वन्द्वतां चिरञ्जीवितां बाहुसहस्रादिकं च सम्प्राप्य सर्वत्राप्रतिहतगतितया प्रजानां मानमपि दुरितं दण्डयन् भुवं सुबहुसमयं साधु प्रशशास। अथ विषयविरक्तोऽयं दत्तभक्ताधिराजः योगेन राजन्तं योगिराजं तमेव दत्तगुरुं पुनरुपसृत्य निरवग्रहेण तदनुग्रहेण योगसिद्धिमधिगम्य प्रारब्धपरिहाणाय लोकसङ्ग्रहणाय च तदनुशिष्टः शिष्टसरणिमनुसृत्य यज्ञैर्यजन् प्रजाः पालयन्नुवास। सुमतिसम्राडप्ययं नृपतिः प्रारब्धप्रेरितमतिर्जातुचिज्ज्वलदग्नेरिव जमदग्नेराश्रममेत्य तद्धोमधेनुं कामधेनुं प्रसह्य हरन् विदितवृत्तेन तत्तनयेन वपुष्मता अस्त्रविद्याग्रामेणेव परशुरामेण कठोरेण कुठारेण हठात्कृत्तोत्तमाङ्गोऽप्यविकृतचित्तः सत्तममपुनरावृत्तं दत्तभूयं सुलभमलभत। (श)

(२) कृत्स्नकुवलयसमुच्छ्रितविजयध्वजस्य कुवलयाश्वापरपर्याय-ऋतध्वजस्य कमनीयकान्तिः काऽपि दैत्यप्रतारणाप्राप्तपञ्चत्वावि परशिवप्रसादसमासादितपुनर्जीवना पतिचरणपरिचरणादिसद्धर्माचरणानलसा मजालसा नाम प्राज्ञी राज्ञी। ब्रह्मज्ञा ब्रह्मज्ञीकृतप्रथमपुत्रत्रयाऽपि सा,

---

(व) श्लोकः = कीर्तिः। अनुभावः = प्रभावः। (श) समज्यया= कीर्त्या चकितीकृता निखिला निर्जरसमज्याः = देलसघा येन यस्य वा सः। 'यशः कार्तिः समज्या च 'इति, 'समज्या परिषद्गोष्ठी' इति चामरः। प्रधने = युद्धे। जातुचित्= कदाचित्। ग्रामेण= समुदायेन। अपुनरावृत्तं= पुनरावृत्तिरहितम्। दत्तभूयं = दत्तत्वम्।।

प्रवृत्तिपथनिरतभावस्य धवस्य साभिनिवेशेन परवशीकृता तुरीयमलर्काख्यं तनयं नयादि समुपदिश्य तस्य भुजशिरसि भूधुरं पाणौ चैकं सुगुप्तं पत्रं निवेश्य, वनं जिगमिषन्तं कान्तमनुससार। सोऽयमलर्कश्चोदनामिषेण आमिषादिसमासक्तमनीषो मनीषिणा बुबोधयिषुणा सुबाहुनामकाग्रजेन जन्ये विजितो विजनं वनमेत्य मातृदत्तपत्रतः 'त्यक्त्वा स्वेषां विरुद्धानां सङ्गं सत्सङ्गमाचरेत्' इति बोधमधिगम्य असह्यधामानपि सह्यधामानं करुणाभरणं श्रीदत्तचरणं शरणं जगाम। जगद्गुरुणा श्रदत्तगुरुणा च 'विरागैकमात्रो मदासलापुत्रोऽयं पात्रामात्मोपदेशस्य' इति मत्वा सत्त्वाकरोऽयमलर्को यमादिसमाध्यन्तयोगे सम्यक्शिक्षितोऽपरोक्षसाक्षात्कारभरभूत्। (ष)

(३) जैवातृकजननजनुः सत्कर्मव्ययितसकलायुरायुः भवामजायुं भगवन्तं श्रीदत्तात्रेयं प्रसाद्यपि; अप्राप्तान्तमायाभ्रान्तः परमपुरुषार्थप्रदादपि तस्मात्परमपुरुषात् सकलसुरासुरविजयिनं सुतमेवावृणोत्। स चायं जातमात्र एवायुःपुत्रः ' असौ निजनिधननिदानम्' इति जानानेन हुण्डाख्ययातुधानेन नाशं निनीषितोऽपि अतर्क्योदयया श्रीदत्तप्रभुदयया रक्षितोऽक्षत एव वशिवरिष्ठस्य ऋषिवशिष्ठस्य प्रतीहारं प्रापितोऽभूत्। इतश्चाकस्मात्सुततिरोधानविदीर्णस्वान्तौ अविदितोदन्तौ अतिरुदन्तौ निजसात्वन्तौ तत्पितरौ विश्वपिता श्रीदत्तात्रेयो नारदमुनिमुखेन संसारस्यासारत्वं पुत्रस्याक्षतगात्रत्वं चावगम्य समाश्वासयामास। सर्वज्ञेन वसिष्ठऋषिणा 'नहुषः' इति निबद्धनामधेयोऽतिरूपधेयोऽसौ बालः बालशशीवानुदिनमेधमानस्तेनैव मुनिना धनुरादिविविधविद्यापारावारपारं गमयांचक्रे। अथ स कदाचिदाखेटवशादटवीमटन् वियद्वचोविदितनिजजन्मादिनिखिलवृत्तान्तो वसिष्ठेन च तत्सत्यत्वाभिधायिना भण्डप्रकाण्डस्य हुण्डस्य संज्ञपनायाज्ञप्तः सङ्क्रन्दनसम्प्रेषित-स्यन्दनादिमन्देतरीकृततेजाः पापजनं तं पुण्यजनं समरायाकारयत्।

(ष) कुवलयः = भूवलयः। चोदना = विधिः। विहितयज्ञाद्यनुष्ठानमिषेणेत्यर्थः। आमिष = मांसम्। धाम = तेजः स्थानं च। विराग एव एकमात्रा- मुख्यपरिच्छेदो यस्य स तथा। 'मात्रा परिच्छेदे। अल्पे च परिमाणे सा' इत्यमरः।

अनुपदमतिप्रभूतपृतनां पुरस्कृत्य समागतं चण्डमपि तं हुण्डं सीहुण्डमिव लीलया विदार्य परिसमाप्तदुर्नियत्युषोऽयं नहुषस्तद्रक्षोनिगडितामतिसुन्दरा-मशोकसुन्दरीं मुनिनिदेशतः परिणीय विजयश्रियेव तया सह निजपत्तनमेत्य अतिप्रणयेन पितृचरणौ प्रणनाम। श्रीदत्तदत्तोपदेशशमितमायामायुर्लोकदृष्ट्या प्रमोदवृष्टिसमयेऽप्यस्मिन्समये नातिहृष्टमना नचिरात्तमेव पात्रं पुत्रं राज्ये समभिषिच्य श्रीदत्तपदानन्दसुधासिन्धौ निजजीवबिन्दुमपुनरागमाय ऐक्यं गमयामास। (स)

इति सुचरितवृन्दं दत्तभक्ताधिराजां
कविकुलगुरुवन्द्यैर्देशिकेन्द्रैः प्रणीतम्।
मतिमितरपदार्थाद्द्राक्परावर्त्य विन्दो
रतिमतिजितमुक्तिप्रीतिमेतत्तनोति।। (ह)

तदेवं त्रिशतीकाव्ये कृत्स्नगुरुचरितस्य श्रीदत्तचम्प्वां च सम्पूर्णदत्तपुराणस्य तात्पर्यमपरिहीणमर्पयद्भिः श्रीचरणैः कुम्भे निहितो नन्वम्भोनिधिः।

रसः

'एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा। अङ्गमन्ये रसाः सर्वे' इति नियमो नाटकमात्रविषयतयाऽनुशिष्टोऽपि काव्येष्वपि प्रायः सर्वे कविभिः परिपाल्यमान इव लक्ष्यते। अत एव श्रेष्ठकाव्यत्वेनाभिमतेषु

(स) जैवातृकजननजनुः = चन्द्रवंशसमुत्पन्नः। आयुः = तन्नामको राजा। जायुम्=औषधम्। 'अगदो जायुरित्यपि ' इत्यमरः। अक्षतः = क्षतरहितः। वशिवरिष्ठस्य= जितेन्द्रियेषु श्रेष्ठस्य। प्रतीहारं = द्वारम्। उदन्तः = वार्ता। सात्वन्तौ = भक्तौ। अतिशयितं रूपधेयं यस्य स तथा। 'भागरूपनामेभ्यो धेयः ' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः। आखेटः = मृगया। वियद्वचः = आकाशवाणी। संज्ञपनाय = वधाय। सङ्क्रन्दनः = इन्द्रः। स्यन्दनः = रथः। पुण्यजनं = राक्षसम्। लीलया= अनायासेन। सीहुण्डः = वनस्पतिविशेषः। 'निवडुंग' इति भाषायाम्। 'अथ सीहुण्डो वज्रस्नुक् स्त्री स्नुही गुडा' इत्यमरः। परिसमाप्ता दुर्नियातिः = दुर्दैवरूपा उषा = यस्य स तथा। शमितः मायैव मायुः = पित्तं यस्य सः। 'मायुः पित्तम् ' इत्यमरः।। (ह) विन्दोः = विदुषः। 'विन्दो रतिम्' इत्यत्र 'रो रि ' इति रलोपः। अतिजिता = किरस्कृता मुक्तिप्रीतिः = ब्रह्मानन्दो यया तादृशीं रतिम् = आनन्दं तनोतीत्यन्वयः।।

नैषधमाघमेघदूतादिषु शृङ्गाररस एव परं परिपोषमधिगमितः। श्रीचरणैस्तु परिपाटीमिमां सुदूरतः परित्यज्य शान्तमेव रसं प्रधानीकृत्य सङ्ग्रथिताः सर्वे ग्रन्धाः क्षणदाक्षणिकाः परिणामविरसाश्चैते शृङ्गारादय इति। यथाब सार्थकीकृतसाहित्यादिस्वाध्यायः श्रीपरिपरोपाध्यायः -

'शृङ्गारादिरनेकजन्ममरणश्रेणीसमासादितै-
रेणीदृक्प्रमुखैः स्वदीपकसखैरालम्बनैरर्जितः।
अस्त्येव क्षणिको रसः प्रतिपलं पर्यन्तवैरस्यभू-
र्ब्रह्माद्वैतसुखात्मकः परमविश्रान्तो हि शान्तो रसः।।' इति।

शान्तस्य च रसत्वं कैश्चिद्विपश्चिद्भिर्विप्रतिपत्तिविषयतां नायमानमपि दृढतमसहृदयहृदयप्रमाणकतया गीर्वाणगुरुणाऽप्यशक्यवारणम्। साहित्यदर्पणादिकृद्भिः श्रीविश्वनाथकविराजादिभिश्च सम्यक् साधितं तस्य रसत्वम्। यथा -

'शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः।
अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिध्यते।।
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः।
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतादयादयः।।'

'इति शान्तरमस्वरूपमुपदर्श्य- निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो' (ळ)

(ळ) अस्य श्लोकार्धस्य हरिदाससिद्धान्तवागीशकृता व्यख्या - 'नन्वत्रापि भूतदयायां धर्मादौ चोत्साहसत्वात् तादृशोत्साहस्य स्थआयिभावस्वाङ्गीकारेणायमपि दयावीरादावेवान्तर्भावतीति कथं शान्तो नामातिरिक्तरसोऽङ्गीक्रियत इत्याह निरहङ्कारेति। अस्मिन् शमे जाते शमिनो निरहङ्कारूपत्वात् - 'अहमेतत्करिष्यामि ' 'ममैतें' इत्याकारसर्वाहङ्कारवर्जितत्वात् एष शान्तत्वेनाभिमतो रसो नो दयावीरादिः न दयावीराद्यन्तर्भूतो भवितुमर्हति। आदिशब्दात् धर्मवीरादिपरिग्रहः। एतदुक्तं भवति - स्थायिभावाश्रयस्य साहङ्कारत्वे दयावीरादिः, निरहङ्कारत्वे तु शान्त इति। ' इति।।

इति रसान्तरेष्वन्तर्भावं प्रत्याख्याय -

'युक्तवियुक्तदशायामवस्थइतो यः शमः स एव मतः
रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा।।' (क्ष)

इति सञ्चारिभावाद्यवस्थानविरोधं परिहृत्य च व्यवस्थापितमेतस्य रसत्वमिति सन्तोषसन्ततिरियं शान्तिप्रणयिनाम्। प्रकृतग्रन्थेऽपि संसारमिथ्यात्वालम्बनः यागिनाथश्रीदत्तगुरुनाथसङ्गमसमुद्दीपितः कार्तवीर्यादि-गतनिर्वेदादिव्यभिचारितः परब्रह्मसाक्षात्कारादिसम्भूतरोमाञ्चाद्यनुभावितश्च रससम्राट् शान्तो रसः समुल्लसति। नवनवैर्वृत्तैः सुललितैरलङ्कारैश्च समलङ्कृतमिदं काव्यद्वयं सावधानमनुशील्यमानं पोषयति विशेषं तोषम्; उदञ्चयति रोमाञ्चम्; समेधयति धर्मे श्रद्धां; प्रकाशयति प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वम्; निबोधयति निःसीमतमं निर्वेदस्यामुभावं; मानयति महापुरुषसमागमस्य आचार्योपदेशस्य च महिमानं; निवेदयति निःशेषाणामपि सांसारिकभावानां निःसारत्वं; व्यनक्ति च सर्वथा

(क्ष) साहित्यदर्पणे इत्थमवतारितोऽयं श्लोकः - 'ननु 'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागो न काचिदिच्छा। रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः' इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमिति उच्यते -'इति। परिपोषकाणां विभावानुभावादीनामभावेन पुष्ट्यभावात्केवलस्य शमस्य कथं शान्तरसत्वमित्याशङ्कार्थः। अथास्य पद्यस्य वागीशकृता व्याख्या - 'युक्तेति। युक्तः समाधिमान् वियुक्तस्तद्विपरीतः संसारी युक्तश्चासौ वियुक्तश्चेति युक्तवियुक्तः। तथा च यः संसारकर्मणि व्याप्रियमाण एव योगमभ्यसति स युक्तवियुक्त इत्युच्यते यथा - जनकराजर्षिः। तद्दशायां तदवस्थायां पुरुषस्य यः शमः अवस्थितो वर्तते स एव शमो यतो रसतां शान्तरसत्वं एति प्राप्नोति तत्तस्मात् अस्मिन् शान्तरसे सञ्चार्यादेः आदिशब्दादालम्बनोद्दीपनानुभावानां चापि स्थितिश्च न विरुद्धा। तदानीमपि पुरुषस्य संसारासक्तिमत्त्वेन निर्वेदहर्षादीनामपि सम्भवादिति भावः।' इति। अत्र साहित्यदर्पणस्था अग्रिमा अपि त्रिचतुराः पङ्क्तयः अवश्यं दृष्टव्याः। यथा "यच्चास्मिन् सुखाभावोप्यक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि -'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्।। सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्। अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा।।' इति।।"

सद्गुरुभक्तेर्भुक्तिमुक्त्युभयप्रदत्वम्। अन्तरान्तरा नारिकेलपाकमिव प्रापितमिदं काव्यफलयुगुलम्; बाला मा क्लिषतेति करुणावर्षणवरुणैः श्रीचरणैः अतिनिशितव्याख्यानासिना स्वयं विभज्य स्थापितमिति यत्सत्यमत्यधमर्णं जिज्ञासुकुलं श्रीचरणानाम्। सत्यप्येवं यदि नाम वयं नानुभवेमात्र रसश्लिष्टतां परेशस्पष्टतां म्लिष्टतां च, तर्हि सोऽयं दोषोऽस्मादृशां मितम्पचाया मतेः, न तु श्रीचरणसदृक्षाणां महितायाः कृतेरिति तत्परिमार्जनाय आर्जवेन यतितव्यम्। स्मर्तव्यं च -

'काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत्।
उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हतः।।'
इति वाग्देवीमहामहस्य भामहस्य, (ज्ञ)
'इत्येवं श्रुतिनीतिसम्प्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयः।' (श्री)
इति सकलदर्शनाचार्याणामुदयनाचार्याणां च विचारचारु वचनम्।

व्याकरणान्तरशक्यसमाधानः अपीणिनीय इव प्रतीयमानः किञ्चिच्छब्दप्रयोगादिः कपोलकज्जलमिव दृग्दोषपरिहारहेतुर्नातीव प्रभवत्यतत्काव्यसुषमातिशयमोषे इति कृतम् अतिसुकृतिकृतिगुणदोषाविष्कृतिबालचापलेन।

वृत्तालङ्कृतिविवृतिव्याजेनैते कृती जनं दीनम्।
अध्यापिपन् कवीश्वरगुरुचरणा एनममतीनम्।। (द)
अन्तेवसत्सु सत्स्वपि गुरुकविमतिमत्सु तुच्छवत्सोऽयम्।
अत्रादेशि गुरूद्धैरद्धा तद्धेतुरज्ञवात्सल्यम्।। (त्त)

(ज्ञ) वाग्देवीमहामहस्य सरस्वत्या महोत्सवरूपस्य। 'मह उद्भव उत्सवः' इत्यमरः।
(श्री) अशक्यप्रत्युक्तिविविधवाचोयुक्तिसंसाधितपरमेश्वरसत्ताकस्य 'कुसुमाञ्जलि' नामकग्रन्थप्रवरान्ते परमेश्वरमुद्दिश्य आचार्यपादानामुक्तिरियम्। एतदुत्तरार्धं यथा - 'किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते भावनीया नराः।।' इति।। (द) एते कृती= त्रिशतीकाव्यदत्तचम्पूरूपग्रन्थौ (कर्म)। अध्यापिपन्= पाठितवन्तः। ण्यन्तादध्युपसृष्टादिङो लुङ्। 'एनम् अमतीनम्' इति च्छेदः। अमतीनां= बुद्धिरहितानाम्, इनं= श्रेष्ठम्।। (त्त) गुरुः बृहस्पतिः कविः शुक्रः; तद्वन्मतिमत्सु। अत्र

नालङ्कारचयेऽस्ति मे परिचयो वृत्तं न चित्तं गतम्
शास्त्राणां श्रवणं च नो, न रसनं कर्तुं रसानां मतिः।
एषा माधुकरी परं बुधजनादाहृत्य संस्थापिता
भिक्षा शैक्षसुहृत्पुरो, गुरुपदन्यस्तेति तैर्जुष्यताम्।। (स)

अस्तु। येषामकम्पयाऽनुकम्पया करालेऽप्यत्र कलिकाले सनातनधर्मरक्षाप्रतिसरसदृक्षाणि ईदृक्षाणि ग्रन्थर्क्षाणि अक्षिपथातिथीकुर्मः, तान् श्रुतिचरणवर्ण्यचरणान् श्रीचरणानन्ते पुनः सकृत्स्वान्तमानीय विरिरंसामि विस्तरात् - (म)

आसक्तिं नहि गोकुले वितनुते न द्वापरे तिष्ठति
स्फारं प्लुष्यति धर्मराजनगरीं जोषं वृषं पुष्यति।

अलङ्कारादिविवरणकर्मणि। आदेशि आज्ञप्तः। कर्मणि लुङ्। गुरूद्धैः कवीश्वरगुरुश्रेष्ठैः। 'प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ' इत्यमरः। अद्धा निश्चयेन। (स) शैक्षसुहृत्पुरः शैक्षसुहृदां = नूतनविद्यार्थीरूपमित्राणां, पुरः =अग्रतः। गुरुपदेति- माधुकरीत्वादाहर्तृप्रमादादिवशाच्च सङ्कीर्णत्वादिसत्वेऽपि गुरोः =श्रीदत्तस्य पदे न्यस्ता= समर्पिता इति कृत्वा इयं भिक्षा तैः शैक्षसुहृद्भिः जुष्यतां = सेव्यताम्। एषा= अलङ्कारादिविवरणरूपा प्रस्तावनारूपा च।। (म) प्रतिसरः = कङ्कणम्। ग्रन्थर्क्षाणि= श्रेष्ठग्रन्थान्। स्वान्तमानीय= स्मृत्वा।। (र्थ) आसक्तिमति। भगवान् वासुदेवो (श्रीकृष्णो) हि द्वापरयुगे गोकुले आसीत्, धर्मराजादिपाण्डवानां पुरं मयसभानिर्मापणादिना समवर्धयत्, वृषनामकं राक्षसं (वृषभासुरम्) अवधीत्, सारथ्यादिना गीतामृतोपदेशेन च धनञ्जयम् (अर्जुनं) समतोषयत्, प्रद्युम्नाख्यं काममजनत्, बलभद्रश्च तस्य बन्धुरभवत्। एष श्रीचरणरूपी वासुदेवस्तु अपरः =सर्वथा तद्विलक्षणः। तथाहि- द्वापरे =संशये न तिष्ठति। 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति श्रुतेः। 'द्वापरौ युगसंशयौ 'इत्यमरः। कलियुगे तिष्ठतीति वा। धर्मराजस्य= यमस्य नगरीं, नरकमित्यर्थः। स्फारं बहु यथा तथा प्लुष्यति= दहति। वृषं=धर्मं, जोषं= सानन्दं निराडम्बरमिति वा, पुष्यति= वर्धयति। अनुतिष्ठतीत्यर्थः। 'सुकृते वृषभे, वृषः ' इत्यमरः। धनं=वित्तं, जयं= वादादिजयं च न प्रीणाति= नेच्छति। 'किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् 'इति श्रुतेः। कामस्य= विषयवासनायां जनकतां न धत्ते। प्रत्युत वैराग्यमेवोत्पादयतीत्यर्थः। अबलानां=अनाथानां, भद्रः =हितकरो बन्धुः। ईदृशोऽयं श्रीचरणरूपी वासुदेवः दीनान् नः =अस्मान्, अवतात्= रक्षतु।।

न प्रीणाति धनं जयं जनकतां कामस्य धत्ते च नो
दीनान्नोऽबलभद्रबन्धुपरः श्रीवासुदेवोऽवतात्।। (र्थ)
इति शिवम्। (ॐ)

मुनिवृंदम् (मुळगुंद)
श्रीपादश्रावल्लभजयन्ती, (भा.शु.४)
१८७५ तमः शकः।

सच्चरणरजप्रणयाभिलाषी
शङ्करदीक्षिततनुजन्मा तापसोप
नामा श्रीपादशर्मा

(ॐ) अत्र प्रस्तावनायामनेकाः कल्पनाः शब्दाश्च 'संस्कृतचन्द्रिका'तः परिगृहीता इति तत्सम्पादकानां शिवभूयंगतानां 'विद्यावाचस्पति राशिवडेकरोपाह्वअप्पाशास्त्रिणा ' मधमर्णोऽयं दीनो लेखकः।।

श्रीगुरुचरणार्पणमस्तु।

ॐ तत्सत्।

।। श्रीगुरुःशरणम् ।।

श्री.प.प.श्री.वासुदेवानंदसरस्वतीटेम्बेस्वामी विरचितं

श्रीगुरुचरित्रकाव्यम्
सटीकम्

प्रथमशतकम्।

सुशङ्करं सन्तमजं गुरुं परं परंपराध्रं प्रणमत्पुरंदरम्।।
दरं हरन्तं प्रवरं सुसादरं भजेऽत्रिजं योगिवरं निरन्तरम्।।१।।

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।। ।। *श्यति* दुःखं तनूकरोतीति **शं; सुष्ठु**, शोभनं मोक्षपर्यवसायि, **शं** कल्याणं करोतीति **शंकरः** तम्। कोऽसौ, देवविशेषः। **सन्तं** कालत्रयाबाधम्। किमव्यक्तम्। न। **परं**, पुरुषम्। 'अव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति'रिति श्रुतेः। अतएवा**जं**, जन्मादिविकारशून्यम्। अतएव **गुरुम्**। 'स एव पूर्वेषामपि गुरुः कालेना- ऽनवच्छेदा'दिति पातञ्जलोक्तेः। अतएवावधूतादिरूपेण धर्मादि**परंपरा**धरम्। अतएव **प्रणमत्पुरंदरं** उपलक्षणात् सर्वे देवा यस्मै तम्। यद्वा *प्रणमतामष्ट*पुराणि दारयति तम्। भक्तानां **दरं**, भयं द्वितीयाभिनिवेशलक्षणं हरन्तम्। अतएव **प्रवरं** मुख्यतमम्। **योगिवरं** योगिपूज्यम् **अत्रिजं** दत्तात्रेयम्। यद्वा सह्यादि- पाञ्चालदेश-करञ्जनगराख्यस्थानेषु जातम्। यद्वा त्रिभ्योऽत्रिमुनि- राजाख्यद्विजमाधवाख्यविप्रेभ्योऽनसूयासुमत्यम्बाभ्यो वा जातं **त्रिजं** दत्तात्रेय-श्रीपाद- श्रीनृसिंहसरस्वत्याख्यं गुरुं, **सुसादरं** यथा तथा **निरन्तरं** सन्ततं भजे। 'एकस्याप्यसकृत्पर' इति रेफानुवृत्त्यानुप्रासः शब्दालंकारः। 'नानार्थसंश्रयः श्लेष' इति श्लेषालंकारः। अनयोरेकत्र समावेशात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिर्वा। 'सैषा संसृष्टिरेतेषां भवेदैक्यादिह स्थितेरिति'।। वंशस्थवृत्तम्।।१।।

विकाराभावेऽपि प्रभुरभवदाकारिवदजोऽ-
धिकाराभावेऽपि स्वविमलयशोऽवाचयदतः।।
पिता पुत्रस्याऽऽस्यादिव नववचो यो निजमुदे
स देवोऽद्याप्युक्तिं शिव इह मुहुर्वाचयति हि।।२।।

स दत्तात्रेयो**ऽजः प्रभुः** जन्मादिविकाराभावेऽपि **आकारिवदा**कारवानिवा**भवत्**। यो ग्रन्थकर्तुर्मम ग्रन्थरचना**धिकाराभावेऽपि** संस्कृतवाण्या गुरुचरितरचनद्वारा**ऽतः**, मत्तः **स्वविमलयशोऽवाचयत्**। अत्र दृष्टान्तः। **पिता पुत्रस्याऽऽस्यात् नववचः** नवीनवचनमिव। किमर्थम्। **निजमुदे** स्वसंतोषाय। **स शिवो देवो** दत्तात्रेयः। **मुहुः इह** लोके मम मुखादेव काव्यरूपामुक्तिम्। **हि** निश्चयेन। **वाचयति** मदिच्छाऽभावेऽपि बलान्मां वाचालं करोति। दृष्टान्तालंकारः। 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां भावानां प्रतिबिम्बन'मित्युक्तेः।। शिखरिणी।।।२।।

मुग्धा जग्धा दग्धा म्लिष्टा वाऽर्भस्य वाक् पितुर्मिष्टा।।
शिष्टाल्पदोषदुष्टा दिष्टाद्यूनोऽपि सास्य किं नेष्टा।।३।।

यद्यपि पूर्वग्रन्थोक्तिरतिसमीचीनाऽथापि **मुग्धा**, अयथार्थस्वरवर्णा। **जग्धा**, ग्रस्तपदाक्षरा। **दग्धा**, कोपादिवशेन। **म्लिष्टा**, अविस्पष्टा **वाऽर्भस्या**र्भकस्य **वाक् पितुर्मिष्टा न किं** अपि त्विष्टैव। एवमास्तां तावद्बाल्ये। **दिष्टा**द्दैववशा**द्यूनोऽपि** तरुणस्यापि पुत्रस्य **शिष्टो**ऽवशिष्टो यो**ऽल्पदोषो** स्खलद्गीष्ट्वादिलक्षणः तेन **दुष्टस्य** *अर्भस्य* पुत्रस्य *वाक् पितुर्नेष्टा किं* अपि तु इष्टैव। एतन्न्यायेन ममापि वाक् प्रभोरिष्टैव।। आर्या।।३।।

धीशुद्ध्यै प्राक्चरित्रार्थ एष संगृह्यते स्फुटः।।

प्राज्ञैः प्रेक्ष्योऽत्र तत्सारो दर्पणेऽल्पे यथा मठः।।४।।

नन्वनवग्राह्यमहिम्नो भगवतश्चरित्रवर्णने त्वं कियानेव यत्र वेदा अपि चकिता इति चेत् 'नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिण' इति न्यायमाश्रित्य निजधीपरिणामावधिवर्णनेन **धीशुद्ध्यै**, स्वस्यान्येषां च बुद्धिशुद्धये **एष**, वक्ष्यमाणत्वेन हृदि स्थितः, **प्राक्चरित्रार्थः** पूर्वोक्तगुरुचरित्रार्थोऽत्र मया **संगृह्यते** संग्रहेणात्र कथ्यते। तर्हि पूर्वापेक्षयात्र काठिन्यं स्यादित्यत आह। **स्फुटः** न तु गूढः। तर्हि प्राक्चरितेनैव धीशुद्धिर्भवतु कुतो न्वयं पुनरभिक्रमः। अभिक्रमेऽपि कृत्स्नः पूर्वचरित्रार्थः स्फुटत्वेनात्र कथं संगृहीत इत्यत आहार्धेन। पूर्वचरितं विस्तृतं **तत्सारोऽत्र** ग्रन्थे **प्राज्ञैः प्रेक्ष्यः**। अल्पेऽपि स्फुटत्वेन सर्वसारप्रेक्षणे दृष्टान्तः। **दर्पणेऽल्पे यथा मठ** इति। 'साधर्म्यं उपमाभेद' इत्युक्तेरुपमालंकारः।। अनुष्टुप्।।४।।

गन्धर्वपुर्या प्रथिता क्षितौ गोगन्धर्वपूर्णाऽमरजापरीता।।

गन्धर्वपूर्वाऽमरमण्डिता च गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी।।५।।

चरितारम्भायोपोद्घातः। **क्षितौ या गन्धर्वपू**र्गाणगापुरमिति **प्रथिता** विश्रुता। **गावः** प्रसिद्धाः **गन्धर्वा** अश्वास्तैः **पूर्णा**। **अमरजा**ख्यनद्या **परीता** परिवेष्टिता। **गन्धर्वपूर्वामरैः** गन्धर्वादिदेवैः **मण्डिता** विभूषिता या **कुसंसृतिः** कुत्सितसंसारस्तां निहन्तीति तथा ईदृशी **प्रथिता**ऽस्ति। 'अर्थे सत्यर्थचिन्नाश'मिति यमकालंकारः।। इन्द्रवज्रा।।५।।

सुचिरार्जितपातकान्तकं रुचिरागारमिदं ह्यकान्तकम्।।

अचिरादखिलार्थदं पुरं शुचिराजेन विराजितं वरम्।।६।।

पुनः कथंभूतं गाणगापुरम्। **सुचिरार्जितं** अनेकजन्मार्जितं **यत्पातकं** तस्या**न्तकं** विनाशकम्। **रुचिरा**णि सुन्दराण्या**गारा**णि गृहाणि यस्मिन् तत्। **हि** निश्चयेन। निवासिनां **अकान्तकं** दुःखवारकम्। पुनश्चा**चिरा**च्छीघ्रमेवा**खिलार्थदं** धर्मकाममोक्षप्रदम्। 'वायुः पवित्रमुच्यत' इत्यादिना ये **शुच**यो वाय्वग्न्यादयस्तेषां **राजा** परमात्मा दत्तात्रेयस्तेन **विराजितम**त एवेदं पुरं **वरं** सर्वपुरश्रेष्ठम्।। योगिनी।।६।।

सत्रक्रिया द्राक्सफला भवन्ति यत्र प्रियार्थाश्च नरा भवन्ति।।

आपन्नदुःखा सुखिनश्च दत्त आपन्न दुःखानि यतोऽत्र दत्तः।।७।।

यत्र गाणगापुरे **सत्रक्रियाः** इत्युपलक्षणं सर्वकर्मणाम्। **द्राक्** शीघ्रं **सफलाः भवन्ति**। यत्र च **नराः प्रियार्थाः** निवृत्तिपराः **भवन्ति**। यत्रा**पन्नदुःखाश्च सुखिनो** भवन्ति। *द्रागि*ति सर्वत्रानुकर्षः। **आपत्** विपत्तिः **दुःखानि** आध्यात्मिकादीनि **न दत्ते**। **यतो** यस्मात्कारणात् **अत्र** गाणगापुरे **दत्तः** नृसिंहसरस्वतीरूपेणास्तीति शेषः। यत्र साक्षाद्भगवतो दत्तस्य स्थितिस्तत्र कुतो दुःखादिवार्ता किं वा केषां दुर्लभं इति भावः। यमकालंकारः। इन्द्रवज्रा।।७।।

नरसिंहसुनामधारको नरसिंहः किमनामधारकः।।

इति तद्दृशयेऽवधारकः प्रथितः प्राप स नामधारकः।।८।।

नरसिंह इति शोभनं **नाम धारकः**। अतएवा**ऽनामधारको**ऽन्वर्थनामकः **नरसिंहः** किमित्य**वधारकः** श्रुतवान्। **प्रथितः** ख्यातः **स नामधारकः तद्दृशये** तस्य नरसिंहस्य दृशये साक्षाद्दर्शनाय **प्राप**। पूर्वोक्तपुरमिति शेषः।। योगिनी।।८।।

सायंदेवान्नागनाथोऽथ देवरावोऽस्माद्गङ्गाधरोऽस्मात्स एव।।

पूर्वे सर्वे भक्तिमन्तोऽथ तद्वत्स्यामित्याकाङ्क्षी सरस्वत्यभिख्यः।।९।

कोऽसौ प्रसिद्ध इत्यत आह। श्रीगुरुशिष्येषु प्रसिद्धा**त्सायंदेवान्नागनाथो** जातः। **अथ** तदनन्तरं नागनाथा**द्देवरावो** जातः। **अस्मा**द्देवरावा**द्गङ्गाधरो** जातः। **अस्मा**द्गङ्गाधरात् **स एव** नामधारको जातः। स स्वचित्ते विचारयामास। सायंदेवादयः **सर्वे पूर्वे** भगव**द्भक्तिमन्तो** जाताः। अहं तु न तादृशः किमनेन तद्वंशजन्मना। **अथा**तः परप्रयत्नेन **तद्व**द्भक्तिमान् **स्यां** अहं भवेयं **इत्याकाङ्क्षी सरस्वत्यभिख्यः** सरस्वतीनामकः स नामधारकः वक्ष्यमाणमुवाचेति शेषः।। शालिनी।।९।।

मां नो वेत्स्यपि नेक्षसे न शृणुषे सर्वज्ञ साक्षिन् विभो

नोपेक्षाऽर्हति सर्व मेऽज्ञनृपवत्त्वं नासि पूर्वप्रभो।।

किं दाता सतृडब्दवद्वितर मेऽतोऽर्थ्यं पिताम्बा गुरु-

स्त्वं रुष्टो भव माऽऽगतोऽस्मि शरणं ह्यागः क्षमां मे कुरु।।१०।।

भो **सर्वज्ञ**, **मां नो वेत्स्यपि**। अपिः प्रश्ने। न वेत्सि किम्। भो **साक्षिन्** मां **नेक्षसे**ऽपि। भो **विभो** सर्वव्यापक, करुणं दीनं मद्वचं **न शृणुषे** किम्। ज्ञात्वा दृष्ट्वा श्रुत्वाऽप्युपेक्षा कृतेति चेद्दीनस्य **मे उपेक्षा नार्हति** भवतो योग्या न भवति। यद्वा हे **सर्व**, **अर्हति** प्रशंसनीये भवति **मे** ममो**पेक्षा नो**चिता। ननु त्वं मां जानासि अहं तु त्वां विशेषतो न जानामीत्यपि वक्तुं नोचितम्। 'जानाति भूपमल्पो नाल्पं भूपो विजानाति' इति किञ्चिज्ज्ञे भूपे उचितं न तु भवति। यतः **त्वं अज्ञ**भूप**वन्नासि**। हे **ज्ञे**ति पृथक् संबोधनं वा। हे **ज्ञ** सर्वज्ञ, **त्वं** भूप**वत्** किञ्चिज्ज्ञो **नासि**। संबन्धं विनाऽहं न किञ्चिद्दास्यामीति चेत्संबन्धं दर्शयन् संबोधयति। हे **पूर्वप्रभो** पूर्वेषां सायंदेवादीनां प्रभुरधिपस्तत्संबुद्धौ। पूर्वेषां वा ब्रह्मादिदेवानां प्रभो। नान्यद्देवान्तरं प्रार्थनीयमित्यर्थात्सूचितम्। ननु पूर्वैः सेवा कृता तथा त्वं कुर्विति चेत्तत्राह। *तृषा* सेवादिस्पृहया *स*हितः **सतृट्** स **दाता किम्**। अपि तु न दाता। यदुक्तं 'सेवामपेक्ष्य दाता न हि दाता किं तु तां विना दाते' ति। अथवा तादृशः कुत्सितो दाता **किंदाता**। **अतोऽब्दव**न्मेघवत् **त्वं** अनुपकारिणे **मेऽर्थ्यं** अर्थादनपेतं तव दर्शनं **वितर** देहि। सेवामपेक्ष्य दानपक्षेऽपि राजा सेवारहितायापि दासान्वयाय ददातीति सूचनायापि *पूर्वप्रभो* इति संबुद्धिः। न केवलं त्वं पूर्वप्रभुरपि तु मम **पिता अम्बा** माता **गुरु**श्च **त्व**मेव। 'पितरौ यत्र तु भिन्नौ तत्रान्यतरेण जीवनं हि शिशो' रिति न्यायोऽपि मयि नापद्यत इति भावः। नन्वपराधिनि त्वयि मम रोषोऽस्तीत्यपि न युक्तम्। **रुष्टो मा भव**। **हि** निश्चयेन त्वां **शरणमागतोऽस्मि मे** ममाऽऽ**ग**सामपराधानां **क्षमां कुरु**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१०।।

द्विज इति नुतिमुक्त्वाऽगात्स मोहं समोऽहं

न्विति निजभजकेभ्यः शंसमानः समानः।।

नरहरिरथ तं चाऽऽश्वासयत्स्वप्न एव

प्रकटितनिजधाम्नाऽत्राखिलं स्वप्न एव।।११।।

स **द्विज** नामधारकः **इति** पूर्वोक्तां स्तु**तिमुक्त्वा मोहं** मूर्च्छाम**गात्** तदा 'समोऽहं सर्वभूताना'मिति स्मृतेः। **अहं समो नु**। न्विति वितर्के। **इति निजभजकेभ्यः शंसमानः** कथयानः **समानः** सर्वसमः पूज्यो वा **नरहरिः**। **अथ** मूर्च्छाप्राप्त्यनन्तरम्। **तं च** तमेव तादृशं नामधारकं **स्वप्ने** स्वप्नावस्थाया**मेव प्रकटिते**न

निजधाम्ना स्वस्वरूपेणाऽऽ**श्वासयत्**। कोऽसौ नरहरिः। **अत्र** नरहरिसंज्ञके सर्वजगदधिष्ठानेऽ**खिलं** नामरूपात्मकं **स्वप्न एव** स्वप्नतुल्यमिति भावः।। मालिनी।।११।।

ततः प्रबुद्धः स तदा प्रबुद्धं जगत्प्रसिद्धं स ददर्श सिद्धम्।।

विचिन्त्य दत्तं स मुदाऽवदत्तं कं येन दत्तं सुदृशाऽन्यदत्तम्।।१२।।

ततः स्वप्नावलोकानन्तरं **प्रबुद्धः स** नामधारकः **तदा प्रबुद्धं** ज्ञानिनं **जगत्प्रसिद्धं सिद्धं ददर्श**। तदा **दत्तं विचिन्त्य स** नामधारकस्**तं मुदा** प्रीत्याऽ**वदत्**। कथंभूतं तं। **येन सुदृशा** शोभनवीक्षणेन **कं** सुखं **दत्तम्**। **अन्यद्** दुःखं **अत्तं** भक्षितं नाशितमिति यावत्।। उपजातिः।।१२।।

को भवान् कुत आयाति क्वैति भाति पितेति सः।।

पृष्टः सिद्धोऽवदच्छुद्धो बुद्धोऽनद्धोऽजमानसः।।१३।।

भवान् कः जात्यादिविशिष्टः, **कुतः** स्थाना**दायाति** आगच्छति, **क्व** वा **एति** गच्छति। भवा**न्पितेति** मे प्रति**भाति**, इति नामधारकेण **पृष्टः शुद्धः** रागादिमलरहितः, **बुद्धः** संजातबोधः, अतएवा**नद्धः** अज्ञानबन्धनान्मुक्तः, **अजे** श्रीदत्ते आत्मनि **मानसं** यस्य **अजो** वा **मानसे** यस्य सः **सिद्धः** वक्ष्यमाणम**वदत्**।। अनुष्टुप्।।१३।।

गुरोश्चरित्रामृतशान्ततर्षः सिद्धोऽयमीशेक्षणजातहर्षः।।

भूपृष्ठचारी विधिलब्धतोषः सदा गुरोरस्य च संनिकर्षः।।१४।।

गुरोश्चरित्रमेवा**मृतं** तेन **शान्तस्तर्षः** कामो यस्य सः। **ईश**स्य श्रीदत्तस्ये**क्षणे**न **जातो हर्षो** यस्य सः। ईदृशोऽ**यं सिद्ध** एतन्नामकः। लोकानुग्रहार्थं **भूपृष्ठचारी** अस्ति। **अस्य** मम **सदा गुरोः** दत्तात्रेयस्य **संनिकर्षः** सान्निध्यमस्ति।। उपजातिः।।१४।।

तिष्ये गन्धर्वस्थितश्चिन्तामणिरिव स नो गुरुर्द्विशयः।।

सभ्यो माधवतनयो योऽम्बागर्भाशयोदयोऽस्त्यभयः।।१५।।

तिष्ये कलौ। **गन्धर्वस्थः** गाणगापुरस्थः। पक्षेऽश्वस्थः। उभयत्रापि **चिन्तामणिरिव**। **द्विशयः** द्विभुजः द्वैमातुरो वा। **सभ्यः** पूज्यः। **माधव**विप्र**तनयः**। **योऽम्बा** एतन्नामिका ब्राह्मणी पक्षे पार्वती तस्याः **गर्भाशया**त् **उदयो**ऽवतारो यस्य सः। **अभयः** भयनिवर्तकः। **स नो गुरुरस्ति**। अनुमानालंकारः।।१५।।

नामधारक उवाच नो गुरुः सोऽपि कष्टमसुखं च नो गुरु।।

वारयत्यपि कथं भवाम्बुधेस्तारयत्यपि तथा *दयाम्बुधे।।१६।।

तच्छ्रुत्वा **नामधारक उवाच**। यस्त्वयोक्तः **सोऽपि नो गुरुः गुरु कष्टं असुखं च कथं नो वारयत्यपि** कुतो न निवारयति। हे **दयाम्बुधे**, अतितुच्छं ऐहिकं दुःखं यदि न निवारयति तदा *अवितथात्* अनृतात् **भवाम्बुधेः** सकाशात् **कथं तारयति**।। रथोद्धता।।१७।।

उवाच सिद्धः शृणु वाचमद्धा त्वं द्वैतविद्धात्मक इत्यबोद्धा।।

श्रद्धाविहीनश्च मुधा सुदीनः सिद्धाधिपे दोषमु मा निधा नः।।१७।।

सिद्ध उवाच मे **वाचं अद्धा** सत्यं **शृणु**। **त्वं द्वैतविद्धात्मकः** संशयाविष्टचित्तोऽस्यतः **अबोद्धा** अज्ञः। पुन**श्च श्रद्धाविहीनः मुधा** व्यर्थं **सु**तरां **दीनः** ईदृशस्य नाशो अवश्यंभावी। 'अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च

संशयात्मा विनश्यति। नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः' इति स्मृतेः अतएव **नो**ऽस्माकं **सिद्धाधिपे मुधा दोषं मा निधाः** निधेहि।। उपजातिः।।१७।।

रुष्टे गुरावस्य न कोऽपि पाता तुष्टे गुरावस्य न कोऽपि हन्ता।।

इत्यब्जयोनिः कलये शशंस स किं न देयात् सविमर्श शंस।।१८।।

गुरौ रुष्टे सति कोपपात्रभूतस्या**ऽस्य कोऽपि पाता न**। **गुरौ तुष्टे** चा**स्य कोऽपि न हन्तेति** ब्रह्मवैवर्तपुराणे कलिप्रस्थापनसमये**ऽब्जयोनि**र्ब्रह्मा **कलये शशंस** कथयामास। **स** निग्रहानुग्रहक्षमो गुरुः **किं न देयात्** हे **सविमर्श** संशयाविष्ट नामधारक, इदं **शंस** प्रतिपादय।। उपजातिः।।१८।।

काश्यां कष्टेन चेष्टार्पणत उत मुदा तं विशिष्टेष्टजुष्टं

पृष्ट्वा पृष्ट्वाऽपि रुष्टं स्वगुरुमविरतं प्रेष्ठमेतं गरिष्ठम्।।

मिष्टान्नाद्यैश्च तुष्ट्वा वरदहरिहरौ दीपकोऽतीत्य वेद-

धर्माख्यात्स प्रकृष्टर्द्धिमलभदुभयीमित्यवादीद्विधाता।।१९।।

अत्रार्थेऽयमितिहासः - **काश्यां** काशीक्षेत्रे कम्बलाश्वतरसन्निधौ **दीपक** एतन्नामक शिष्यः **विशिष्टैरिष्टै**श्च **जुष्टं** सेवितं **गरिष्ठं** गुरुतरं **प्रेष्ठं** प्रियतमं **रुष्टमपि तमेतं** गोदावरीतीरवासिनं वेदधर्माख्यं **स्वगुरुं मुदाऽविरतं** अनिशं किमभीष्टमिति **पृष्ट्वा पृष्ट्वा कष्टेन उत चेष्टार्पणतः** भिक्षितै**र्मिष्टान्नाद्यैः च**कारादगलत्कुष्ठाभिभूतस्य अन्धस्य गुरोर्दंशादिवारणैः पूयमलमूत्रादिक्षालनैः सेवया च तं **तुष्ट्वा वरदौ** तौ **हरिहरौ** विष्णुविश्वेश्वरौ **अतीत्या**तिक्रम्य **वेदधर्माख्या**द्गुरोः **उभयी**मैहिकामामुष्मिकीं च **प्रकृष्टर्द्धिं** समृद्धिं **अलभदिति विधाता** ब्रह्मा कलि**मवादीत्** गुरुभक्तपीडानिवारणार्थम्।। स्रग्धरा।।१९।।

सत्त्वावृतो गुरुस्नेहभरितोऽस्ततमा द्युमान्।।

दीपको दीपक इव दिदीपे लोक उत्तमः।।२०।।

सत्त्वगुणेना**वृतः गुरु**विषयक**स्नेहे**न प्रेम्णा **भरितः**। पक्षे बहुतैलपूर्णः। **अस्तं** निरस्तं **तमो**ऽज्ञानं पक्षे ध्वान्तं येन सः। **द्युमान्** तपसा पक्षे तेजसा देदीप्यमानः। ईदृग्**दीपकः दीपकः** प्रदीप **इवोत्तमः लोके दिदीपे**।। अनुष्टुप्।।२०।।

लौकिकस्य तु गुरोर्महिमैवं किं पुनस्त्रिवपुषोऽस्य हि मैवम्।।

कुर्वशेषविदि नूनमसूयां यं ह्यजीजनदृषेरनसूया।।२१।।

लौकिकस्य तु गुरोरेवं महिमा। **किं पुनरस्य त्रिवपुष**स्त्रिमूर्तेर्दत्तात्रेयस्य महिमा वक्तव्यः। **ही**ति प्रसिद्धम्। अतः **अशेषविदि** सर्वज्ञे श्रीदत्ते **नूनं** निश्चयेन **असूयां मा कुरु**। *असूया* नाम गुणेष्वपि दोषारोपः। कोऽसौ **यं हि ऋषे**रत्रेः सकाशाद**नसूयाऽजीजनत्**।। रथोद्धता।।२१।।

अतनुः सतनुः कुत आस तनुस्त्रितनुर्नृतनुः कथमत्रिजनुः।।

इति पृष्ट उवाच स तच्चरणं मतिजुष्टमवेक्ष्य जगच्छरणम्।।२२।।

त्रितनुः सच्चिदानन्दरूपः मायाशबलो वा त्रिगुणात्मकः तनोतीति **तनु**र्जगद्विस्तारक ईश्वरः स्वयं **अतनुः** सन् **सतनुः** साकारः तथापि **नृतनुः कुतो** हेतो**रास**। अथापि **कथं अत्रिजनु**रत्रिपुत्रोऽभवत् **इति** नामधारकेण **पृष्टः स** सिद्धः **जगच्छरणं** विश्वरक्षकं **मतिजुष्टं** बुद्धिवृत्तिव्याप्त्या सेवितं **तच्चरणं** दत्तात्रेयपदं **अवेक्ष्य** विचिन्त्य वक्ष्यमाण**मुवाच**। तोटकवृत्तम्।।२२।।

लीलयैक इह भाति स स्वया मायया पुरुतनुर्ह्यमायया।।

नैव मुह्यति यदर्चको द्विज स्वैरगः स वरदानतो द्विजः।।२३।।

स्वयमेकोऽपि **लीलयेह** जगति **स्वया** सत्त्वप्रधानया **माययो**पाधिभूतया प्रकृत्याख्यशक्त्या **पुरुतनुः** बहुरूपो भाति। **ही**ति श्रुतिप्रसिद्धम्। 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः। **अमायया**ऽकपटया, भक्त्येत्यध्याहर्तव्यम्। **यदर्चकः** यत्पूजको भक्तो **न मुह्यति** देहादावात्माध्यासं न करोति। हे **द्विज** नामधारक, **स्वैरगः** स्वच्छन्दगामी **स** ईश्वरः **वरदानतः** वरदानाद्धेतोः **द्विजः** ब्राह्मणोऽत्रिपुत्रोऽभूत्। साकारत्वे नृजन्मत्वेऽत्रिपुत्रत्वे च वरदानमेव कारणम्।। रथोद्धता।।२३।।

साऽसूयात्मीयशक्तीरितकहरिहराख्याऽतिथिभ्योऽनसूया

तत्कामा याप्तकामा परिहृतवसनान्नं ददौ बालदृष्ट्या।।

बाला जातास्तदा ते सपदि सुवनितातीर्थविख्यापकास्त-

द्वत्सोत्थौ वत्सलत्वाद्रसमपि ददतुर्लोचनाभ्यां च साकम्।।२४।।

तदेवाह। असूयासहिताः **सासूया**स्ताश्च ता **आत्मीयशक्त**यः सावित्रीलक्ष्मीपार्वत्यः ताभि**रीरिताः** प्रेरिताश्च ते **कहरिहराख्या** ब्रह्मविष्णुशिवाख्या **अतिथ**योऽभ्यागताः ते**भ्यो**, नग्ना भूत्वा भवती भिक्षां ददातत्विति याचकेभ्यः स्वय**माप्तकामा**ऽपि **तत्कामा**ऽतिथिकामा**ऽनसूया** तदाऽमी मम बाला इति **बालदृष्ट्या परिहृतवसना** सती **अन्नं ददौ**। **तदा ते** *नारीतीर्थं पतिव्रतेति* **सुवनितातीर्थविख्यापका**स्ते देवाः **सपदि** तत्क्षणे **बाला जाताः**। तदा **तद्वत्सोत्थौ** अनसूयास्तनौ **वत्सलत्वा**द्वात्सल्येन तेभ्यो बालेभ्यः **लोचनाभ्यां साकं रसमपि ददतुः**। स्तनौ *रसं* दुग्धं नेत्रे च *रसं* प्रेमाश्रु ददतुरित्यर्थः। अनसूययाऽऽनन्दाश्रुपातपूर्वकं तेभ्यो दुग्धं दत्तमिति भावः।। स्रग्धरा।।२४।।

अथ सा विभून्सुयशसा पयसा शमिताशिषोऽत्रिदयिता शयितान्।।

प्रमितात्मपालकहितान्प्रमिताक्षरगीति शायितवती वरगीः।।२५।।

वरा गीर्वाणी यस्याः साऽनसूया शोभनं **यशः** कीर्तिर्यस्य तादृशेन **पयसा** दुग्धेन **शमिता आशिषः** कामा येषां तान् **प्रमितो** बालशयनक्षमो योऽल्प **आत्मपालक**स्तस्मिन् **हितान्** निहितान् शयितान् **विभून्** ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्। **प्रमिताक्षरा गीति**र्यथा भवति तथा **शायितवती**। मुद्रालंकारः। 'सूच्यार्थसूचनान्मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः' इति।। प्रमिताक्षरा।।२५।।

पालकाहितसुबालकालकालोचनात्कुटिललोचना न सा।।

सद्दृशेर्न हि विपर्ययोऽमताऽसद्दृशिस्तु कुटिलाऽपि चादृता।।२६।।

पालके आहिता निहिताश्च ते **सुबालका**श्च तेषां **अलकानां** कुटिलकेशाना**मालोचनात्** **सा**ऽनसूया **कुटिललोचना न** जाता। **हि** यस्मात्**सद्दृशे**र्विषमेऽपि **विपर्ययो न**। **असद्दृशिः तु**शब्दो वैलक्षण्यार्थः। **आदृता**ऽर्चिता**ऽपि कुटिला** अतएवाऽमता सतामिति शेषः।। रथोद्धता।।२६।।

श्रुत्वोद्गीतं गेहमाप्तस्तदाऽत्रिर्ज्ञात्वा सर्वं तान्स तुष्टाव सत्री।।

पुत्रीभूता नौ भवन्तोऽद्य दिष्ट्या सृष्ट्याद्याः स्वो वोऽद्य धन्यौ सुदृष्ट्या।।२७।।

*वारयत्यपि कथं दयाम्बुधे तारयत्यवितथाद्भवाम्बुधेः।।

सत्री गृहपति**स्तदा गेहमाप्त** आगतः सोऽ**त्रिः उद्गीतं** उच्चैर्गीतं **श्रुत्वा** ज्ञानदृष्ट्या **सर्वं ज्ञात्वा तान् तुष्टाव**। भो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः, **भवन्तो नावा**वयोः **पुत्रीभूताः** अपुत्रा अपि पुत्रत्वं प्राप्ताः एत**दद्य दिष्ट्या** शोभनं जातम्। भो **सृष्ट्याद्याः** जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतवः, **अद्य वः सुदृष्ट्या** आवां **धन्यौ स्वः**। शालिनी।।२७।।

यो विश्वं सृजति च पाति हन्त्यधीशो यो विश्वं विशति च वीक्षते त्र्यधीशः।।

योऽध्यक्षो गुणरहितोऽप्यजो गुणात्मा याऽज्ञेयस्त्वमसि परा गतिः स आत्मा।।२८।।

सृष्ट्याद्या इत्यादेर्विवरणमिदम्। **योऽधीशो** नियन्ता **विश्वं सृजति पाति** रक्षति **हन्त्यु**पसंहरति **च**। **यस्त्र्यधीश**स्त्रिगुणात्मकमायामृगीनर्तकः जीवरूपेण **विश्वं विशति** साक्षित्वेन **वीक्षते च**। **योऽजो गुणरहितोऽप्यध्यक्षो गुणात्मा**ऽभूत्। **यश्च** प्रत्यक्षादिप्रमाणै**रज्ञेयः स त्वं आत्मा**ऽन्तर्यामी **परा** पुनरावृत्तिरहिता **गति**श्चासि।। प्रहर्षिणी।।२८।।

वरं वृणीष्वेत्युदितोऽथ स स्तुतैः परंतपः सत्यनुमोदितोऽमृतैः।।

नुतं सुतं वव्र इमे तथेति तं मतं जगुर्जग्मुरथो यथागतम्।।२९।।

अथाऽत्रिस्तवानन्तरं अत्रिणा **स्तुतै**र्देवै**र्वरं वृणीष्वेति उदितः** भाषितः **स** परान् कामादिशत्रून् तापयतीति **परंतपः**, पुत्र एव वरणीय इति **सत्या**ऽनसूयया**ऽनुमोदितो**ऽत्रिः **अमृतै**र्ब्रह्मादिदेवै**र्नुतं** स्तुतं **वव्रे** आचकाङ्क्ष। **इमे** देवाः **मतं** मान्यं **तम**त्रिं **तथेति जगुः**। **अथो** वरदानानन्तरं **यथागतं** स्वं स्वं लोकं **जग्मुः**।। वंशस्थम्।।२९।।

साऽदादत्रेर्द्युमत्तेज आधाद्गर्भमथो द्विज।।

अजानसूत जगति गतिदा इह येऽत्रिजाः।।३०।।

साऽनसूया **अत्रेः** सकाशात् ईशाश्रितत्वात् **द्युम**त्प्रकाशशीलं **तेजो** वीर्य**मादा**ज्जग्राह। हे **द्विज** नामधारक, **गर्भमाधा**द्दधौ। **अथो** काले दशमे मासि **अजा**न्निर्विकारानपि ता**नसूत**। के ते। **ये इह** जगति **गतिदाः अत्रिजाः** चन्द्रश्रीदत्तदुर्वासःसंज्ञा स्युः।। अनुष्टुप्।।३०।।

मार्गे मार्गप्रदो मार्गशीर्षेऽभूच्छ्रुतिमार्गितः।।

सौम्यः सौम्यदिने पूर्णः पूर्णमास्यां निशामुखे।।३१।।

भक्तानां **मार्गप्रदो**ऽपि दत्तः **मार्गे** मासि **अभूत्**। **श्रुतिमार्गितो**ऽपि मृगशीर्षमेव **मार्गशीर्षं** तन्नामके नक्षत्रे**ऽभूत्**। **सौम्यो**ऽपि **सौम्यदिने** बुधवासरेऽभूत्। **पूर्णो**ऽपि **पूर्णमास्यां निशामुखे** प्रदोषे**ऽभूत्** प्रादुर्बभूव।। अनुष्टुप्।।।३१।।

दत्तो मया तेऽहमितीह दत्तः पूर्वोऽपरश्चन्दनतश्च चन्द्रः।।

दुर्वासआख्यः प्रथितस्तृतीयः साक्षात्प्रभुर्दत्त इहाद्वितीयः।।३२।।

मया सर्वात्मना विष्णुना **ते**ऽत्रये**ऽहं दत्त इति** दानादात्मदानात् **पूर्व** आद्यो **दत्तो**ऽभूत्। **चन्दनत** आल्हादनाद**परश्च** ब्रह्मांश**श्चन्द्रो**ऽभूत्। **तृतीयः** शंकरांशः **दुर्वासआख्यः प्रथितः**। इहैषां मध्ये**ऽद्वितीयो दत्तः साक्षात्प्रभु**र्भगवानेव।। उपजातिः।।३२।।

यद्वर्जुनालर्कमुखोद्धृदाद्यो वंशौषधीस्वृद्धिकृदिन्दुराप्यः।।

तप्ताम्बरीषाक्ष इवाम्बरीषं शप्त्वाऽप्यजं निन्य उतान्यथात्वम्।।३३।।

यदुर्ययातिपुत्रः। **अर्जुनः** कार्तवीर्यः। **अलर्को** मदालसासुतः। त**न्मुखां**स्तदादी**नुद्धर**तीति तथाभूत **आद्यः** श्रीदत्तः। **वंशस्य ओषधीनां** च शोभना**मृद्धिं** वृद्धिं **करो**तीति तथाऽऽ**प्यः** अम्मय **इन्दु**श्चन्द्रः। **तप्तेऽम्बरीषे** भ्राष्ट्रे इवाक्षिणी यस्य स क्रोधनो दुर्वासः स्वभोजनात् पूर्वं पीतोदकं **अम्बरीषं** राजर्षिं **शप्त्वा अजं** जन्मादिरहितम**पि** विष्णुं **अन्यथात्वं** जन्मादिभाक्त्वं **उता**पि **निन्ये**।। इन्द्रवज्रा।।३३।।

नवसुधा वसुधातल आहृताऽद्य भवता भवतापहृता सता।।

इयमथाऽन्यकथां कथयेत्ययं द्विजनुतो विरतोऽप्यवदद्व्ययम्।।३४।।

एवमुक्त्वा सिद्धे विरते सति नामधारकः पुनः पप्रच्छ। **अद्य सता** साधुना **भवतापहृता भवता वसुधातले** कथारूपेयं **नवसुधा**ऽभिनवामृतं **आहृता** आनीता। **अथान्यकथां कथयेति द्विजेन** नामधारकेण **नुतः** स्तुतः **विरतोऽपि** सिद्धः **विविधा अयाः** शुभावहविधयो यस्मिन् तादृशं चरितं **अवदत्**।। द्रुतविलम्बितम्।।३४।।

सकलेश्वरे दिवमिते सकले सकले प्रवेशनमिहास कलेः।।

कुतलेऽप्यवातरदृषिः सुकुले विकलेंऽहसा सति जने सकले।।३५।।

कल*या* बलभद्रेण **स**हितः *सकल*स्तस्मिन् **सकलेश्वरे** कृष्णे **दिवं** वैकुण्ठं **इते** गते सति **सकले** संपूर्णे **इह कुतले** भूतले **कलेः प्रवेशनं आस** तदा **सकले जने अंहसा** कालेन **विकले सति ऋषिरपि** श्रीदत्तोऽपि **सुकुलेऽवातरत्**।। प्रमिताक्षरा।।३५।।

प्राच्यदेशेऽत्रिजस्तारवाच्य एत्य स्म याचते।।

श्राद्धाहेऽन्नं द्विजस्य प्राक् श्राद्धाद्गेहमदीनवाक्।।३६।।

अदीनवाक् प्रौढभाषणः **तारवाच्य** ॐकारवाच्यः **अत्रिजः** श्रीदत्तः **प्राच्यदेशे** पाञ्चालनगरे राजाख्यस्य **द्विजस्य** गेह**मेत्या**गत्य **श्राद्धाहे श्राद्धात्प्राक् अन्नं याचते स्म**।। अनुष्टुप्।।३६।।

सुमतिर्नाम्नाऽस्य सती सुमतिः सुदती कृत्वाऽतिथये सुनतिम्।।

यशसाऽऽनर्च प्रेम्णा यशसा सरसाऽतो द्यौर्व्याप्ता महसा।।३७।।

शोभना दन्ता यस्याः सा **सुदती सुष्ठु मति**र्यस्याः सा**ऽस्य** विप्रस्य **सती नाम्ना**ऽपि **सुमतिः** सा**ऽतिथये** श्रीदत्ताय **सुनतिं** उत्तमप्रणतिं **कृत्वा** श्राद्धात्पूर्वमपि **प्रेम्णा यशसा** श्राद्धीयान्नेन **आनर्च** पूजयामास। नन्वनुचितमिदमित्यत आह। **अतो** अन्नदानाद्*रसैः* पातालैः *स*हिता **सरसा द्यौः** स्वर्गः **महसा** भ्राजता **यशसा** कीर्त्या **व्याप्ता**ऽत उचितं कृतम्।। त्रिष्टुप्।।३७।।

कुपुत्रदुःखं परिहर्तुमस्याः सुपुत्रतां दत्त इतः सदस्याः।।

श्रीपादमाहुस्तमु योऽर्च्यवर्यः श्रीपा दयार्द्रेक्षणजीवितार्यः।।३८।।

एकोऽन्धोऽपरः पङ्गुः पुत्र ईदृ**क्कुपुत्रदुःखं परिहर्तुं दत्तो अस्याः** ब्राह्मण्याः **सुपुत्रतां इतः** प्राप्तः। तदा **सदस्याः** विधिदर्शनः ब्राह्मणा**स्तं श्रीपादं आहुः**। कोऽसौ। **योऽर्च्ये**षु देवेषु **वर्यः** मुख्यः **श्रीपाः** श्रीपादवल्लभः। **दयार्द्रेक्षणेन जीवितः आर्यः** चोरहतब्राह्मणो येन तं *श्रीपादमाहु*रिति।। उपजातिः।।३९।।

व्रात्योऽपि योऽव्रात्य इवात्र वेदवेद्योऽप्यखेदं खलु वेद वेदम्।।

कलाधराभः सकलाः कलाश्च विद्याधराच्योऽपि च सर्वविद्याः।।३९।।

स्वतः शुद्धत्वात् संस्कर्तुरभावाच्च विष्णु**र्व्रात्योऽपि योऽ**त्रावतारे**ऽव्रात्यः** संस्कृत **इवा**भूत्। **खलु**

निश्चयेन **वेदवेद्योऽपि वेदं अखेदं** यथा तथा **वेद**। **कलाधराभ**श्चन्द्रकान्तिः **सकलाः कलाश्च** वेद **विद्याधरैर्दे**वैरर्**च्योऽपि सर्वविद्याः** वेद।। उपजातिः।।३९।।

शुशुभे त्रिवृतः श्रीमान् सुशुभेलः स बुद्धिमान्।।

या त्वस्य वाक् स्वतो मिष्टा किमु श्रेष्ठाऽथ शास्त्रतः।।४०।।

मेखलया **त्रिवृतः श्रीमान्** शोभावान् **सुशुभा इला** वाक् यस्य सः **बुद्धिमान् शुशुभे**। **या तु अस्य वाक् स्वतः मिष्टा अथ शास्त्रतः** बहुमिष्टेति**किमु** वक्तव्यम्। 'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' इति काव्यार्थापत्त्यलंकारः ।। अनुष्टुप्।।४०।।

आजन्मात्मजसंस्कारं कर्तुकामौ मुदाऽन्वहम्।।

तातौ गणयतो वारानियं हि प्रकृतिस्तयोः।।४१।।

स्फुटार्थः। अत्र छन्दोनुरोधेन *तातौ*वित्युक्तमित्यत्र पितराविति ग्राह्यम्। 'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयो' रित्यर्थान्तरन्यासालंकारः।। अनुष्टुप्।।४१।।

श्रीपाद आनन्दभरो जगाद श्रीवेदसद्वादविदस्तवादः।।

योगश्रियं तात वृणेऽम्ब मान्यां भोगश्रियं नैव कदाऽप्यमान्याम्।४२।

श्रीमांश्चासौ **वेदसद्वाद**श्च तं वेत्तीति तथा **अस्तो** निरस्तो वादिनां **वादो** येन सः **आनन्दभरः श्रीपादः** पितरौ **जगाद**। भो **तात**, भो **अम्ब**, **मान्यां योगश्रिय**महं **वृणे**। **अमान्यां भोगश्रियं कदापि नैव** वृणे। 'श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते' इति श्रुत्युक्तत्वात्।। उपजातिः।।४२।।

उक्त्वा तदेति विरराम स धर्मसेतुः श्रुत्वा पिताऽस्य वचनं द्विजवंशकेतुः।।

किं प्रव्रजिष्यति सुतोऽयमितीतकम्प्रो विप्रोऽप्यकम्पत विनाऽनिलमेकपुत्रः।।४३।।

स धर्मसेतुः श्रीपादः **इत्युक्त्वा विरराम**। **द्विजवंशकेतुः पिताऽस्य** श्रीपादस्य **वचनं श्रुत्वा अयं सुतः प्रव्रजिष्यति किमिति इतं** गतं **कम्प्रं** यस्य स राजाख्य**विप्रोऽनिलं** वायुं **विनाप्यकम्पत**। 'कारणेन विना कार्योत्पत्तिः' इति विभावनालंकारः।। सिंहोन्नता।।४३।।

वाचा मोचातिरसया हर्षदः सोऽप्यमर्षदः।।

इति मत्वाऽब्रवीत्पुत्रमम्बा निम्बातितिक्तगुम्।।४४।।

मोचा पक्वरंभाफलं ततो**ऽतिरसया वाचा** पूर्वं **हर्षदोऽप्य**द्या**मर्षद इति मत्वाऽम्बा निम्बादतितिक्ता गौ**र्वाग्यस्य तं पुत्रं **अब्रवीत्**।। अनुष्टुप्।।४४।।

त्वमेकपुत्रोऽस्यत एधि गेही यजाध्वरैर्यैश्च कृतीह देही।।

कृत्वाऽऽप्तपुत्रः पितृसांपरायं व्रजाऽन्यथा प्राप्स्यसि चान्तरायम्।।४५।।

एकोऽन्धोऽन्यः पङ्गुश्चातो हे श्रीपाद, **त्वमेकपुत्रोऽसि अतः गेही** गृहस्थाश्रमी **एधि** भव। लोण्मध्यमैकवचनम्। **अध्वरैः** देवान् **यज च**। **इह** लोके यैरध्वरैः गेही **कृती** कृतकृत्यो भवति। तर्हि प्रव्रज्या कदाऽऽदेयेति आह। 'ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशये' दिति स्मृतेः **पित्रोः सांपरायं कृत्वा आप्ताः** लब्धाः **पुत्रा** येन स तथाविधः सन् **व्रज** प्रव्रज। **अन्यथा** ऋणानपाकरणे**ऽन्तरायं** विघ्नं पुनरावृत्तिलक्षणं **प्राप्स्यसि**। **च** एवार्थे।। उपजातिः।।४५।।

श्रीपदाह कति लालिताः सुता नापि मेऽम्ब वनिता मता वृताः।।

ते क्व ताः क्व जननि क्व चाप्यहं पान्थसंगम इवैष संगमः।।४६।।

लोकगतिमनुसृत्य **श्रीपत् आह**। हे **अम्ब**, मया पूर्वं **कति सुताः न लालिताः**। **मता** मान्या **वनिताः मे** मया **न वृताः अपि** अपि तु वृताः। हे **जननि**, **ते** सुताः **क्व**। **ताः** वनिताः **क्व**। **अहमपि चाद्य क्व**। **एष** पुत्रदारादिसंगमः **पान्थसंगम इव** क्षणभङ्गुरः।। रथोद्धता।।४६।।

साम्परायाधिलाभोऽम्ब ते न्यासतः सद्गतिर्मेऽप्यतः काऽऽप्तिरन्याऽसतः।।

इत्युदीर्याग्रजौ स्वक्षिपादौ तदा संविधायाऽऽह सेव्यौ गुरू वां सदा।।४७।।

हे **अम्ब**, **न्यासतः** मम संन्यासात्ते **सांपरायाधिलाभः**। 'पुंजन्म लभते माते' ति स्मृतेः। **अतः** संन्यासात् **मे** मम*ऽप्तिः* **सद्गतिः असतः** मिथ्याभूतात् संसारात् का **आप्तिः** प्राप्तिः। कापि नेत्यर्थः। **इति उदीर्या**भाष्य **तदा अग्रजौ** शोभना**क्षिपादौ संविधाय** कृत्वा तौ **आह**। हे अग्रजौ, **सदा वां गुरू** पितरौ **सेव्यौ**।। स्रग्विणी।।४७।।

पुत्रैः पिताऽर्च्यो हि गृहिपुत्रदेवः श्रुतो यतः।।

मातृदेवो भवेत्यादिश्रुतेर्माताऽधिका ततः।।४८।।

पुत्रैः पिताऽर्च्यः पूज्यः। **हि** यस्माद् **गृहिणः पुत्र**स्य **देवः** पिता **श्रुतः**। ब्रह्मचारिणे गुर्वधीनत्वाद्यतेः संबन्धविरहितत्वात् गृहिणा पितरौ सेव्यौ। अत्रापि विशेषः। यतः 'मातृदेवो भव पितृदेवो भवे' त्यादि श्रुतेः मातृपदस्य प्रथमोच्चारित्वा**त्ततः** पितु**र्माताऽधिका**। 'पितुर्माता गरीयसी' ति श्रवणात्।। अनुष्टुप्।।४८।।

स्वरूपं दर्शयित्वाऽम्बामाश्वास्य विजहार सः।।

गामटन्नेत्य गोकर्णं जनशोकं जहार सः।।४९।।

पूर्वस्मरणार्थं अवधूतं **रूपं दर्शयित्वा** मा भीरि**त्यम्बामाश्वास्य स** श्रीपादः **विजहार** सर्वं संन्यस्य निर्गतः। **गां** भूमिं पर्य**टन् गोकर्णं** क्षेत्र**मेत्य स** श्रीपादः **जनशोकं जहार** आत्मज्ञानप्रदानेन शोकं हृतवान्। 'तरति शोकमात्मविदि'ति श्रुतेः।।अनुष्टुप्।।४९।।

स्वं लिङ्गं दत्तमीशा निशिचरपतये गीतहर्षाद्गणेशा

व्याजाद्विष्णवाज्ञया तन्निहितमिह पुराऽभून्महाबल्यभिख्यम्।

क्षेत्रं गोकर्णकं चान्वहमिह हि सह स्वैरिहास्तेऽत्र मुक्ता

चण्डालीत्याह मित्रसहनरपतये गौतमस्तद्धि सोऽगात्।।५०।।

किं तद्गोकर्णमित्याह। **ईशा** शिवेन **स्वं लिङ्गं** आत्मलिङ्गं **निशिचरपतये** रावणाय तत्कृत**गीतहर्षाद्दत्तम्**। ततोऽनर्थं मत्वा **विष्णवाज्ञया गणेशा** गणेशेने**ह** क्षेत्रे **व्याजा**द्ब्रह्मचारिवेषेण **पुरा त**ल्लिङ्गं **निहितं** स्थापितं तद्रावणेनोद्धृतमपि नोत्थितम्। ततः **महाबल्यभिख्यं** महाबलेश्वरसंज्ञकमभूत्। तच्चोत्पाटनसमये गोकर्णाकारं जातं ततः कारणाच्च **गोकर्णकं** गोकर्णनामकमभूत्। **इह हि** क्षेत्रे **स्वैः** परिवारैः **सह** *इः* कामः तं *ह*न्तीति **इहा** कामारिः शिवो**ऽन्वहं** संततं **आस्ते**। **अत्र** क्षेत्रे महापापा **चण्डाली** अज्ञानतोऽपि कृतबिल्वपत्रसमर्पणेन **मुक्तेति** वसिष्ठशापाप्तब्रह्मराक्षसावस्थाकृतब्रह्महत्यादोषदुष्टाय **मित्रसहनृपतये गौतम**ऋषि**राह** एवंभूतं तत्क्षेत्रं **स हि** श्रीपादो**ऽगात्**।।स्रग्धरा।।५०।।

अपर्णापस्य तत्क्षेत्रमपर्णा यन्निवासिनः।।

गोकर्णाख्ये वसत्त्र्यब्दं गोकर्णाकृतिलिङ्गभाक्।।५१।।

अपर्णापस्य गौरीरमणस्य **तत्क्षेत्र**मस्ति। **यन्निवासिनः अपर्णा** ऋणत्रयमुक्ता भवन्ति तस्मिन् **गोकर्णाख्ये** क्षेत्रे **गोकर्णाकृतिलिङ्गं** भजति तथा श्रीपाद**स्त्र्यब्दं अवसत्**। अनुष्टुप्।।५१।।

स विघने गगने गमने गुरुर्मतिमतीव नतीकृतगोतरुः।।

सुखकरोऽप्यकरोदकरोगहृद्द्रुतविलम्बितगोऽखिलगोऽघहृत्।।५२।।

अखिलगः सर्वव्यापी **अघहृत्** पापहरः। भक्तानां **सुखं करो**तीति तथा **अकं** रोगं **दुःखं** व्याधिं च **हर**तीति तथा कार्यतारतम्येन **द्रुतविलम्बितं** च **गच्छ**तीति तथा। भक्ताभीष्टदानेन स्वाग्रतः **अतीव नतीकृतः गोतरुः** कल्पवृक्षो येन सः **गुरुः** श्रीपादः **गगने विघने** जाते सति **गमने** कृष्णातीरगमने **मतिं अकरोत्** । द्रुतविलम्बितम्।।५२।।

कृष्णातीरं ययौ भक्ततृष्णाहृच्छ्रीपदस्ततः।।

ययौ कुरुपुरं तारं सुयौवनतनूद्वहः।।५३।।

भक्ततृष्णाहृत् श्रीपादः ततो गोकर्णात् **कृष्णातीरं ययौ**। शोभनं यौवनं यस्यां सा **सुयौवना** सा चासौ **तनु**श्च तां **उद्वहति** बिभर्तीति तथाभूतः श्रीपादः **ततो**ऽग्रतः तारयतीति **तारं** मोक्षदं कुरुगड्डीति संज्ञकं **कुरुपुरं ययौ**। अनुष्टुप्।।५३।।

स्वयं तीर्थरूपोऽपि तीर्थप्रकाशं करिष्यन्स्वगत्या जनानुद्धरिष्यन्।।

स सस्नौ सुरादेः करोति स्म तृप्तिं सुरर्ष्यादिवर्गः करोत्यस्य तृप्तिम्।।५४।।

स्वयं श्रीपादः **तीर्थरूपोऽपि** लोके **तीर्थप्रकाशं** कर्तुमिच्छति करिष्यतीति **करिष्यन्** तथा **स्वगत्या जनान् उद्धरिष्यन् स** श्रीपादः श्रीकृष्णातीर्थे **सस्नौ** स्नानं कृतवान्। **सुरर्ष्यादिवर्गः अस्य** श्रीपादस्य **तृप्तिं** वन्दनादिभिः **करोति** स श्रीपादः **सुरादेस्तृप्तिं** तर्पणं **करोति स्म**। 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट्।।भुजंगप्रयातम्।।५४।।

रेजे राजेव यतिः क्षितितलभद्रासनः शशिच्छत्रः।।

दिग्धृतयशःप्रकीर्णः स्वच्छन्दगतिः क्षमेट् समानश्च।।५५।।

क्षितितलमेव **भद्रासनं** सिंहासनं यस्य सः। पक्षे *क्षितितले* सप्तद्वीपक्षितिपृष्ठे *भद्रासनं* यस्य सः। **शशी** चन्द्र एव छत्रं यस्य सः। पक्षे *शशी*व *छत्रं* यस्य सः। **दिग्**भि**र्धृता**नि **यशां**सि एव **प्रकीर्णा**नि चामराणि यस्य सः। **स्वच्छन्दगतिः** स्वैरगतिः। पक्षे अव्याहतगतिः। **क्षमा** क्षान्तिः। पक्षे भूमिः तस्य **ईट्** स्वामी। **समानः** सर्वभूतसमः। पक्षे *मानः* प्रजादत्तपूजा तेन **स**हितः *समानः*। एवं **राजेव यतिः** श्रीपादः **रेजे**।।आर्या।।५५।।

विश्वस्ता वनितार्दिता सकुसुता मर्तुं नदीमागता

काचित्तां तु गतागतापहृदयं सद्भाषितैः सात्वयन्।।

आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्मन्दप्रदोषव्रता-

ख्यानैस्तत्कुसुतं व्यधाद् बुधमदादिष्टं वरं श्रीवरः।।५६।।

अवतारान्तरपातनिका। **विश्वस्ता** विधवाऽत एवा**र्दिता** पीडिता काचिद्ब्राह्मणी **सकुसुता** कुपुत्रसहिता सती **मर्तुं नदीं** कृष्णां **आगता** प्राप्ता। **गतागतापहृत्** जन्ममरणापहर्ताऽ**यं** श्रीपादः **आवन्तेयकचन्द्रसेनमणि- सन्मन्दप्रदोषव्रताख्यानैः** तद्रूपैः **सद्भाषितैः तां तु सांत्वयन् तत्कुसुतं बुधं** पण्डितं **व्यधा**च्चकार। पुनश्च **श्रीवरः** श्रीपादः श्रीवल्लभः तस्यै **इष्टं** जन्मान्तरे स्वसदृशपुत्रप्राप्तिरूपं **वरं अदा**द्दत्तवान्।। शार्दूलविक्रीडितम् ।।५६।।

स यतिरथ भवान्तरेऽपि तस्यै निजसदृशोत्तमपुत्रलब्धयेऽजः।।

अकथयदभयं शनिप्रदोषव्रतमथ साऽपि च तं जगौ दयालुम्।।५७।।

अजो निर्विकारः **स यतिः** श्रीपादः। **अथ भवान्तरेऽपि तस्यै** ब्राह्मण्यै स्व**सदृशोत्तमपुत्रलब्धयेऽभयं** भयनिवर्तकं **शनिप्रदोषव्रतमकथयत् अथ च साऽपि** ब्राह्मणी **दयालुं तं जगौ**।। पुष्पिताग्रा।।५७।।

भवत्तोऽभवत्तोकरक्षाऽकरक्षा नमस्ते नमस्ते प्रसीद प्रसीद।।

स्मरामि स्मरामित्रपादं त्रपादं न मन्ये त्वदन्येशितारं सुतारम्।।५८।।

भवत्तस्त्वत्तः सकाशादद्य **तोकस्य** मूर्खपुत्रस्य **रक्षा** रक्षण**मभवत्**। **अक**स्य दुःखस्य **रक्षा** नाश इत्यर्थः। अभवत्। तस्मा**न्नमस्ते नमस्ते प्रसीद प्रसीद**। आदराद्द्विरुक्तिः। **त्रपादं** लज्जाहरं **स्मरामित्रपादं** स्मरारिपदं भवदुक्तप्रकारेण शनिप्रदोषे सर्वदा वा **स्मरामि**। **सुतारं** सुतारकं **त्वदन्येशितारं** त्वत्तोऽन्यमीशं **न मन्ये**।। भुजंगप्रयातम्।।५८।।

अणोरणिम्ने महतो महिम्ने श्रीपादनाम्ने परतत्त्वसीम्ने।।

नमोऽस्तु भूम्नेऽमितसन्महिम्ने सच्चित्कधाम्ने दितमोहदाम्ने।।५९।।

अणोरणिम्ने सूक्ष्मात्सूक्ष्मतराय। **महत** आकाशादेरपि महिम्ने। **परतत्त्वस्य सीम्ने** सीमाभूताय। **भूम्ने** व्यापकाय। **अमितः सन्महिमा** यस्य तस्मै। **सच्चित्कधाम्ने** सच्चिदानन्दरूपाय। **दितं** कृत्तं **मोह**रूपि **दाम** येन तस्मै। **श्रीपादनाम्ने** श्रीदत्तात्रेयाय **नमोऽस्तु**।।उपजातिः।।५९।।

स्तुत्वेति साऽभ्यनुज्ञाता नत्वेशं गृहमागता।।

त्यक्त्वेहां भेज इतरां कृत्वेशव्रतमादरात्।।६०।।

सा ब्राह्मणी **ईशं** श्रीपादं **इति स्तुत्वा नत्वा** श्रीपादेन त्वं गृहं गच्छेत्य**भ्यनुज्ञाता** सती **गृहमागता आदरादीशव्रतं कृत्वा इतरां ईहां** इच्छां **त्यक्त्वा भेजे** श्रीपादमिति शेषः।।अनुष्टुप्।।६०।।

ततः प्रेत्य साऽम्बाऽभवद्विप्रकन्या

प्रभुः सोऽप्यदृश्योऽभवद्यो वदान्यः।।

स्वतुल्याङ्ग्यभावात्स्वसत्यत्वसिद्ध्यै

स्थितोऽत्रापि गुप्तोऽपि भक्तेष्टसिद्ध्यै।।६१।।

ततः सा ब्राह्मणी **प्रेत्य अम्बाख्या विप्रकन्या अभवत्**। **यः वदान्यः सोऽपि अदृश्योऽभवत्**। किमर्थम्?। **स्वतुल्य**श्चासौ **अङ्गी** देहधारी च तस्या**भावात् स्वसत्यत्वसिद्ध्यै गुप्तो**ऽभूत्। गुप्तो भूत्वा**ऽपि भक्तेष्टसिद्धये अत्रापि** कुरुपुरेऽपि **स्थितः**।। भुजंगप्रयातम्।।६१।।

लब्धसंकल्पितेष्टार्थं द्विजं यान्तं गुरुं प्रति।।

व्याजमैत्र्यानुगाः कञ्चिज्जघ्नुश्चोरा हि निर्जने।।६२।।

लब्धः सङ्कल्पितेष्टार्थो यस्मात्तं **गुरुं प्रति यान्तं कञ्चिद् द्विजं चोराः व्याजमैत्र्यानुगाः** सन्तः **निर्जने** प्रदेशे **हि** निश्चयेन **जघ्नुः**।।अनुष्टुप्।।६२।।

सद्यो विद्योतितस्तत्र शङ्करः किङ्करार्तिहा।।

सहसा तरसाऽऽगत्य श्रीपदो विपदोऽहरत्।।६३।।

किंकरार्तिहा भक्तपीडाहरः श्रीपादः **तत्र** देशे **सद्यः** सपदि **विद्योतितः** प्रकटितोऽभूत्। **श्रीपदः** श्रीपादः **तरसा** वेगेन **सहसा** मृतं ब्राह्मण**मागत्य** तस्य **विपदोऽहरत्**।।अनुष्टुप्।।६३।।

यन्मूर्ध्न्यभान्निर्मलचन्द्रहासस्तेनोज्झितो दस्युषु चन्द्रहासः।।

क्षणेन सर्वानकरोद्गतासून् स्मृत्याऽऽत्मतां योऽनयदुद्गतासून्।।६४।।

यस्य मूर्धनि निर्मलचन्द्रहासः अभात्। **तेन** श्रीपादेन **दस्युषु** चोरेषु वधार्थं **चन्द्रहासः** खड्गं **उज्झितः** त्यक्तः। **क्षणेन सर्वान्** चोरान् **गतासून्** मृतान् **अकरोत्**। **यो**ऽन्तकाले **स्मृत्या** स्वस्मरणेन **आत्मतां** सायुज्यतां **नयति**। एतेन चोरा अपि मुक्ता इति ध्वनितम्।।उपजातिः।।६४।।

एकस्तत्रागतश्चोरः शरणं करुणं जगौ।।

तस्करोऽहं न हि भवान्तस्करो भास्करोऽपि सन्।।६५।।

तत्र तेषां मध्ये **एकश्चोरः** श्रीपादं **शरण**मागतः **करुणं** दीनं यथा तथा **जगौ**। **अहं तस्करो न हि**। अतो भवता न हन्तव्यः। **भवान् भास्करः** स्वयंप्रकाशमानोऽपि **सन् तस्कर** एव। व्याजोक्तिरलंकारः।।अनुष्टुप्।।६५।।

महाचोरो हि भगवान्विलीयान्तर्विशन् द्युमान्।।

रहस्यमप्यघं धीमान्सर्वं हरति नो भवान्।।६६।।

तदेवोपपादयति। **हि** यस्मा**द्भगवान्** षड्गुणैश्वर्यसंपन्नोऽपि **महाचोरः**। इतरे तु कुटुम्बभरणार्थं चौर्यकर्तारः न तथा भवान्। चौर्यमाह। **द्युमान् अपि** प्रकाशशीलोऽपि **भवान् विलीयाऽन्तर्विशन्** हृदयं प्रविष्टः सन् **धीमान्** चौर्यकुशलः। **भवान् रहस्यं** गुप्तं **सर्वं अघं हरति**। अत्र निन्दया स्तुतेरवगमाद्व्याजस्तुतिः। 'उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः' ।।अनुष्टुप्।।६६।।

जन्मप्रभृति न स्तेयं ज्ञातं सुकृतमर्जितम्।।

तेन धर्मेण भगवन्नुद्धृतोऽस्मि न संशयः।।६७।।

स्फुटार्थः।।अनुष्टुप्।।६७।।

पदान्मुखाच्च भवतो गङ्गा धर्मश्च निर्गतः।।

गङ्गा मज्जयति स्पष्टं धर्म उद्धरति स्फुटम् ।।६८।।

स्फुटार्थः।। व्यतिरेकालङ्कारः।।अनुष्टुप्।।६८।।

क्वाहं मन्दमतिः क्वेमे त्वद्गुणा भूकणाधिकाः।।

तथापि गुणवर्धिन्या दयया तेऽर्हताऽऽगता।।६९।।

अहं मन्दमतिः क्व। भूकणेभ्योऽधिकस्त्वद्गुणाः क्व। एवं खलु **तथापि गुणवर्धिन्या ते दयया** मां प्रति **अर्हता** योग्यता **आगता** गुणवर्णनसामर्थ्यं प्राप्तम्। अनुमानालङ्कारः।।अनुष्टुप्।।६९।।

श्रीपादोऽपि सकारुण्यां पुण्यामाकर्ण्य तद्गिरम्।।

दत्त्वाऽभयं ह्यभयकृदजो द्विजमजीवयत्।।७०।।

अभयकृत् अजः श्रीपादोऽपि सकारुण्यां पुण्यां तस्य **गिरं आकर्ण्य** श्रुत्वा**ऽभयं दत्त्वा** चोरायेति शेषः। मृतं **द्विजं अजीवयत्**।।अनुष्टुप्।।७०।।

हततस्करशोणितशोणनिभे सति पूषणि सन्मणिवद्ध्युदिते।।

प्रभुरन्तरधाद्वसुधाविबुधः स च बुद्धवदुत्थित ईशदृशा।।७१।।

हततस्करशोणितशोणनिभेऽतिरक्ते **सन्मणिव**न्माणिक्यवत् **पूषणि** सूर्ये **हि** निश्चयेन **उदिते सति प्रभुः** श्रीपादो**ऽन्तरधात्। स च वसुधाविबुधः** भूसुरः विप्रः **ईशदृशा बुद्धवत्** सुप्तोत्थितव**दुत्थितः**।।तोटकम्।।७१।।

हतशेषमुखात्सर्वं श्रुत्वा नत्वाऽस्तुवद्द्विजः।।

हरिं हरे कुतश्चोरगोचरोऽभूर्न मे कुतः।।७२।।

स्फुटम्।।अनुष्टुप्।।७०।।

कस्तेऽर्हतीहितं वक्तुं ब्रह्माद्या अपि मोहिताः।।

कृतं मे सुहितं तात स्ववित्तस्य निमित्ततः।।७३।।

ईहितं चेष्टितम्। स्फुटमन्यत्।।अनुष्टुप्।।७०।।

त्वां विनेतरमदभ्रमुदारं नेक्ष ईण्न सममभ्रमुदारम्।।

मन्य एष मितदो ह्यतिकामं त्वं ददासि च करोष्यतिकामम्।।७४।।

हे **ईट्** श्रीपाद, **त्वां विना अदभ्रं उदारं** दानशौण्डं **नेक्षे। अभ्रमुः दाराः** यस्य स मेघराजस्तं त्वया **समं न मन्ये**। कुतः **एषः मितं** परिमितं **द**दाति तथा। **त्वं** तु **अतिकामं** कामं अतिक्रम्याधिकं **ददासि**। पुनश्चा**तिकामं** निष्कामं करोषि।। स्वागता।।७४।।

शतमुखमुखाः स्तोतुं यं त्वां प्रवृत्तधियोऽपि ते

विमुखविमुखा ह्रीता जाता अपीदमवेक्ष्य ते।।

सुगुण गुणनां कर्तुं वर्ते सुमन्दमतिर्द्युम-

न्नहह कलये पाणिभ्यां किं कलानिधिमाधिहन्।।७५।।

शोभना गुणा यस्य तत्संबुद्धौ हे **सगुण, शतमुखमुखाः** शेषाद्याः **यं** च **त्वां स्तोतुं प्रवृत्तधियोऽपि ते विमुखे**भ्यो **विमुखा** अतीव पराङ्मुखा **जाताः इदमप्यवेक्ष्य** शास्त्रतो ज्ञात्वा **सुमन्दमति**रहं ते **गुणनां**, यद्वा ते *सुगुणगुणनां* **कर्तुं वर्ते** प्रवृत्तोऽस्मि। हे **द्युमन्, अहहे**त्यद्भुते। हे **आधिहन्**, आधिहर, **पाणिभ्यां** स्वकराभ्यां **कलानिधिं** अत्युच्चदेशस्थं चन्द्रं **कलये किम्**?। निदर्शनालङ्कारः।। हरिणी।।७५।।

द्विज इति नुतिमुक्त्वा तत्पुरं प्राप्य चक्रे द्विजभुजिमथ निन्ये श्रीपदस्तं पदं स्वम्।।

अकलि कलिमलघ्नं येन चित्रं चरित्रं सजलजलदनीलः श्रीपदः श्रीप्रदो नः।।७६।।

द्विजः इति उक्तप्रकारेण **नुतिं** स्तुतिं **उक्त्वा तत्पुरं** (कुरुगड्डी) **द्विजभुजिं** संकल्पितं ब्राह्मणभोजनं **चक्रे**। अथ **श्रीपादः तं** विप्रं **स्वपदं** सायुज्यं **निन्ये**। **येन कलिमलघ्नं** पापहरं **चित्रं चरित्रं अकलि** कृतम्। **सजलजलदनीलः** स **श्रीपदः नो**ऽस्मभ्यं **श्रीप्रदो**ऽस्तु।। मालिनी।।७६।।

या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता विप्रकन्याऽथ जाता

साऽम्बा साम्बार्चनसुनिरता माधवस्याऽऽस कान्ता।।

विप्रस्योभौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ

प्रेम्णा बद्धात्मनयनधियौ चक्रवत्सुस्वभावौ।।७७।।

या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता साऽथ **विप्रकन्या जाता**। **सा** च **साम्बार्चने सुनिरता माधवस्य** विप्रस्य **कान्ता** पत्नी **अम्बा**नामिका **जाता**। **उभौ** अम्बामाधवौ **मतिगुणसद्रूपस्वभावौ** अभूताम्। अत एव **प्रेम्णा** परस्परं **बद्धः आत्मा** मनश्च **नयने** नेत्रे च **धी**र्मतिश्च याभ्यां तौ **चक्रवत्** चक्रवाकव**त्सुस्वभावौ** आसतुः।। मन्दाक्रान्ता।।७७।।

तौ सुस्वरौ सुवसनौ सुमुखौ सुवृत्तौ सव्रीडहावसुखवीक्षणहृष्टचित्तौ।।

तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ सुगात्रौ देवाविवासतुरुभावपि भद्रपात्रौ।।७८।।

शोभनः **स्वरौ** ययोस्तौ। **सुष्ठु वसनानि** वस्त्राणि ययोस्तौ। **सुष्ठु मुखं** ययोस्तौ। शोभनं **वृत्तं** ययोस्तौ। *व्रीडया* लज्जया सहितो हावः **सव्रीडहावः** तेन **सुखवीक्षणेन** च **हृष्टं चित्तं** ययोस्तौ। **उभावपि भद्रपात्रौ** मङ्गलयोग्यौ **देवौ इव आसतुः**।। सिंहोन्नता।।७९।।

अथ साऽमृतभागिनी परा परमानन्दभरादरावरात्।

निदधौ परतेज उत्तमं वरदानाच्छुशुभेऽपि सत्तमम्।।७९।।

अथ परा सर्वोत्कृष्टा। **परमानन्दभरे आदरो** यस्याः **सा अमृतभागिनी** *अमृतं* रतिसुखम्। '*प्रजापतिरमृतानन्द इत्युपस्थः*' इति श्रुतेः। ईदृशी **सा**ऽम्बा श्रीपादस्य **वरदानात्** ईशाश्रयत्वा**दुत्तमं** अलौकिकं **परतेजः** उत्कृष्टवीर्यं **निदधौ**। ततः साऽपि **सत्तमं** अतिशोभनं यथा तथा **शुशुभे**।। योगिनी।।७९।।

द्वैतवादे प्रवृत्ते तत्कुचयोरिव वादिनोः।

भ्रूणोऽधात्तन्मुखे नैल्यं माध्यमे चापि गौरवम्।।८०।।

*द्वैतवादो*ऽस्ति ययोः अतः **वादिनौ** तयो**स्तत्कुचयोरिवा**ऽम्बास्तनयोरिव **द्वैतवादे प्रवृत्ते सति भ्रूणो** गर्भ**स्तयोः** कुचयो**र्मुखे** चूचुके पक्षे *तयो*र्वादिनोर्मुखे तुण्डे **नैल्यं** कालिमा **अधात्**। **च माध्यमे** उदरे शून्यवादिनि च **गौरवं** गुरुत्वं अधात् एतेन गर्भिणीचिह्नं ज्ञाप्यते। यदाह वाग्भट्टः 'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचनम्। जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम्। अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुका'विति।। अनुष्टुप्।।८०।।

सर्वगोऽपि खलु गर्भगोऽभवन्निष्कलोऽपि सकलोपमोऽभवः।।

मायिकोपमचरित्र ईश्वरे नात्र चित्रमतिमायिके परे।।८१।।

सर्वगः सर्वव्यापको**ऽपि गर्भगोऽभवत्**। भवत्यस्मादिति **भवः अभवः** भवनिवर्तको वा **निष्कलोऽपि** कलाभिः षोडशकलाभिः सहितः **सकलो** जीव उपमा यस्य तथाविधोऽभवत्। **परे**ऽसङ्गे

मायिकोपमचरित्रेऽतिमायिकेऽत्रेश्वरे इदं **चित्र**माश्चर्यं न।। रथोद्धता।।८१।।

हृदयद्वययोगतः स्मृतं दयनीयं खलु दोहदं मतम्।।

अहहाऽत्र विचित्रमूह्यतेऽहृदयोऽजोऽप्ययथावदीक्ष्यते।।८२।।

मातुर्गर्भस्य चेति **हृदयद्वययोगतः मतं** मान्यं **दयनीयं** दयापात्रं **दोहदं स्मृतं खलु**। **अहह**ेत्यद्भुते। **अत्र** प्रस्तुते **विचित्रं ऊह्यते** तर्क्यते। किं तत्। 'स वा एष महानज आत्मा, अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादि श्रुतेः। **अजोऽहृदयोऽपि अयथावदीक्ष्यते** लोकैरिति शेषः।। योगिनी।।८२।।

महाभूतं भूतं तदहमिह बाह्यान्तरगतं

मतं ब्रह्मादीनामनिशमसकृच्चेष्टयति यत्।।

यतो भीता जाताः पवनमुखदेवाः प्रचलिता

विरूपं सर्वादं यदिति वदति स्म द्विजसती।।८३।।

अहृदयस्य दोहदज्ञापनं अजस्य जन्म चाहाष्टभिः - वाचालां तां मत्वा भूतावेशबुद्ध्या लोकैः कस्त्वमिति पृष्टा **द्विजसती** अम्बा **इति वदति स्म**। **अहं भूतं** किं पिशाचः। न। **महाभूतं** कालत्रयानवच्छिन्नम्। कुत्रत्यं अश्वत्थस्थं त्वम्। न। **इह** जगति सर्वप्राणिनां **बाह्यान्तरगतम्**। 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इति श्रुतेः। अत एव **ब्रह्मादीना**मपि **मतं** मान्यम्। कुतोऽमूं चेष्टयसि चेन्न। केवलं इमामेव किं **अनिशं** ब्रह्मादीनामपि **असकृ**द्वारंवारं **यच्चेष्टयति तदहम्**। 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामि'ति श्रुतेः। त्वं सत्वरं गच्छ ब्राह्मणस्त्वां बध्नातीति चेत्तस्मादहं न बिभेमि **यतो** मत्तः **पवनमुखदेवाः भीता जाताः** अतएव नियमेन स्वकार्येषु प्रचलिताः। तथा च श्रुतिः। 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति। तर्हि तव रूपं कीदृशम्। **विरूपं** भयानकरूपम्। 'महद्भयं वज्रमुद्यतमि'ति श्रुतेः। यद्वा **विगतं रूपं** यस्य तत्। 'न तस्य प्रतिमा अस्ती'त्यादि श्रुतेः। तर्हि किं बलिमादाय त्वं गच्छसीत्यत आह। तर्हि को बलिदाता। अहं तु **सर्वादं** सर्वभक्षकम्। श्रुतिश्च 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनमि'ति श्रुतेः। ईदृक् **यत्तदहं** ब्रह्मेति भावः। शिखरिणी।।८३।।

क्षणलवचपलं किलायुरेषा तनुरस्थ्यामिषमांसयुङ्मलाढ्या।।

चलदलजलबिन्दुवच्छ्रियस्ता मृगसलिलैस्तुलितं त्विहार्थजातम्।।८४।।

तर्हि किं तवापेक्षितं वैराग्यमिति चतुर्भिराह - **आयु**र्जीवितकालः **क्षणलवचपलं किल**। **एषा** दृश्या **तनुः अस्थ्यामिषमांसयुग्** बहिः अन्तस्तु **मलाढ्या** विष्ठाश्लेष्ममूत्रादिपूर्णेत्यर्थः। **ताः श्रियः** संपत्तयः **चलदलबिन्दुव**त्क्षणभङ्गुराः। **इह तु अर्थजातं** द्रव्यराशिः **मृगसलिलैस्तुलितम्**।। पुष्पिताग्रा।।८४।।

योगामृतं क्व क्व गलल्लालस्त्रीमुखचुम्बनम्।

क्व समाधिः क्व व्यवायो मोहो जडधियामयम्।।८५।।

भवतु तथा नाम संसारे तु अपूर्वं स्त्रीसुखं लभ्यत इत्यत आह - चन्द्रमण्डलभेदनाल्लभ्यं **योगामृतं क्व**। **गलति लाला** यस्मिन् तच्च तत् **स्त्रीमुखं** च तस्य **चुम्बनं क्व**। धर्ममेघाख्यासंप्रज्ञात**समाधिः क्व**। क्षणलवविरसो **व्यवायो** मैथुनं **क्व**। तर्हि सर्वे तदर्थं कुतो यतन्त इत्यत आह। **जडधियां अयं** स्त्रीसंभोगलक्षणो **मोह** एव।। अनुष्टुप्।।८५।।

शमदमसमबन्धुतात्युदारा न न भुवने विरतीतरा हि दाराः।।
न्यसनसमसुधाशनं न चान्यन्न च सुवृषो ह्यभयार्पणात्तथान्यः।।८६।।

तर्हि तव किमभीष्टं तदाह द्वाभ्याम्। **अत्युदारा शमदमसमबन्धुता न**। **भुवने विरत्या इतरा दाराः न हि**। **न्यसनसमं** संन्यासतुल्यं **सुधाशनं अन्यन्न**। **तथा अभयार्पणादन्यः सुवृष** उत्तमधर्मो **न**।। पुष्पिताग्रा।।८६।।

सुधाऽपमानो विषमेव मानो भिक्षासमानं न च सोमपानम्।।
तदेव मेऽभीष्टतरं परं नो हृदाऽपि काङ्क्षे कुसुखं न वीक्षे।।८७।।

परकृतो**ऽपमानः सुधा**ऽमृतम्। **मानो विषमेव**। परिणामेऽनर्थकरत्वात्। माधुकरी**भिक्षासमानं सोमपानं न तदेव मेऽभीष्टतरम्**। **हृदा** मनसा**ऽप्यन्यन्न काङ्क्षे**। **कुसुखं** विषयसुखं **नेक्षे**।। उपजातिः।।८७।।

एवं ब्रुवन्ती सुदती सती सा न साधु मन्येऽन्यदुदारहासा।।
वासालयं भासयती स्वभासा न साध्वसं स्म क्व च वीक्षते सा।।८८।।

एवं उत्तमप्रकारेण **ब्रुवन्ती सुदती उदारहासा सा**ऽम्बा उक्तादन्**यत्साधु न मन्ये** *एवं ब्रुवन्ती* नि**वासालयं** गर्भागततेजसा **भासयन्ती** बभूवेति शेषः। **सा**ऽम्बा **साध्वसं** भयं द्वितीयाभिनिवेशजं **क्व च** देहादन्यतो वा **न वीक्षते**।। उपजातिः।।८८।।

विज्ञाय लोका इति दोहदेहां तां वीक्ष्य विद्योतितचारुदेहाम्।।
विसस्मिरेऽथ व्यकरोद्धवश्च क्रिया अभूत्तत्र वरोद्धवश्च।।८९।।

लोका इत्युक्तप्रकारेण **दोहदस्येहां** इच्छां चेष्टां वा **विज्ञाय विद्योतितश्चारुदेहो** यस्या**स्तां** अम्बां **वीक्ष्य विसस्मिरे**। **अथ** काले चतुर्थादि मासे **धवो** माधवः **क्रियाः** पुंसवनादिकाः **व्यकरोत्**। **तत्र च** तासु क्रियासु **वरोद्धवः** महोत्सवः **अभूत्**।। उपजातिः ।।८९।।

अब्रध्नगेष्टखगसूचितसिद्धिपूर्वप्रव्रज्यकेऽथ समयेऽनपरोऽनपूर्वः।।
स व्याहरन्प्रणवमाविरभूदजातो जातोऽविता य इह भक्तिमतामजातः।।९०।।

अथ समये दशमे मासि। कथंभूते समये। *ब्रध्नं* सूर्यं गच्छन्तीति *ब्रध्नगाः* तथा न भवति ते**ऽब्रध्नगा** अनस्तंगतास्ते च ते **इष्टखगाश्च** तैः **सूचिता सिद्धिपूर्वा प्रव्रज्या** यस्मिन् तस्मिन् **अनपूर्वः** अनपरः **अजातो** जन्मादिरहितो भगवान् **प्रणवं व्याहरन्नाविर्**बभूव न तु जज्ञे। कोऽसौ। **यः इह** लोके **भक्तिमतां अजातो** मायातः **अविता** स भगवान् दत्तात्रेयो **जातः**।। वसन्ततिलका।।९०।।

निरञ्जनेऽस्मिन्पूर्णेऽतिशयाधानमलक्षती।।
न स्तोऽथापि व्यधात्तातः संस्कारं बुद्धिमान्द्यतः।।९१।।

संस्कारश्चातिशयाधानेन मलापाकरणेन च भवति यथा पत्न्याज्यावेक्षणम्। आदर्शे च घर्षणेनागन्तुकमलक्षालनं न तथा अत्र **निरञ्जन**त्वात्**पूर्ण**त्वाच्चा**तिशयाधानमलक्षती न स्तः**। **अथापि तातः** माधवः **बुद्धिमान्द्यतः** जातकर्मादि**संस्कारं व्यधा**द्व्यकरोत्।। अनुष्टुप्।।९१।।

स च सुतो नृहरीत्यभिधानतः सुविधितो जनकेन च संस्कृतः।।

प्रववृधे क्रमतो जनरञ्जनः स तु धिया स्म न वक्ति निरञ्जनः।।९२।।

स च सुतो जनकेन माधवेन **सुविधितः** नामकर्मसंस्कारविधिनाऽ**भिधानतः नरहरिरिति संस्कृतः** अभूत्। **स तु जनरञ्जनः** सन् **क्रमतो**ऽनुक्रमेण **प्रववृधे**। निर्गतं **अञ्जनं** मायावरणं यस्य स बाल**धिया न वक्ति स्म** बुद्धिपूर्वकं मूकोऽभूत्।। द्रुतविलम्बितम् ।।९२।।

नानोपाया ये कृतास्ते वृथैव जातास्तातौ दुःखितौ तौ मुधैव।।

मूकं वाचालं करोतीह यत्तु ज्ञं तन्मूकं मेनिरे ब्रह्मवस्तु।।९३।।

मूकत्वपरिहारार्थं पितृभ्यां **ये नानोपायाः कृतास्ते वृथैव जाताः**। तत**स्तातौ** पितरौ **मुधा** व्यर्थमेव **दुःखितौ** जातौ। व्यर्थत्वमाह। **इह** लोके **मूकं वाचालं करोति ज्ञं** सर्वज्ञं **तद् ब्रह्मवस्तु मूकं मेनिरे**। लोका इति शेषः।। शालिनी।।९३।।

खिन्नौ वीक्ष्य गुरू व्रतोत्तरमहं वक्ष्ये तदेत्यात्मजः

संज्ञाप्याथ स तन्मुदे च कनकं लोहस्य चक्रे द्विजः।।

पारस्कारगिराऽकरोदुपनयं भिक्षां ययाचे तदा

वेदानप्यवदद्बटुः पटुगिराऽहं प्रव्रजिष्ये गुरू।।९४।।

तदा खिन्नौ गुरू पितरौ **वीक्ष्य आत्मजः** श्रीपादः **व्रतोत्तरमहं वक्ष्ये** इति **संज्ञाप्य** संज्ञया दर्शयित्वा **तन्मुदे च लोहस्य कनकं** स्वर्णं **चक्रे**। तदा विश्वस्तो **द्विजः** माधवः **पारस्कारगिरा** स्वगृह्योक्तानुसारेण तस्यो**पनयनं** मौञ्जीबन्धनम**करोत्**। **तदा बटुर्भिक्षां ययाचे**। **पटुगिरा वेदानप्यवदत्**। भो **गुरू** पितरौ, **अहं प्रव्रजिष्ये** सर्वं संन्यस्य गच्छामीत्यप्यवदत्। माध्यंदिनशाखाध्यायित्वात् पारस्करगिरेत्युक्तिः। उपाकरणोत्तरं वेदारम्भ इति तु बह्वृचां नियमो न याजुषाणाम्।। शालिनी।।९४।।

तदा माता वाताहतसुकदलीवाऽपतदमुं

समुत्थाप्य प्राहाऽहह ह सुत नायं क्रम उत।।

पतस्येतेनाऽतो वरय रमणीं भो भव गृही

नहीतः पातस्ते परमहितमेतच्छ्रुतिमतम्।।९५।।

एवं श्रुत्वा **तदा माता** क्षणं **वाताहतसुकदलीव अपतत्**। क्षणादुत्थाय चा**मुं** पुत्रं **समुत्थाप्य** स्वकटौ निधाय वक्ष्यमाणं **प्राह**। **अहहे**ति खेदे **हे**ति पादपूरणे। भो **सुत**, **अयं** संन्यासस्य **क्रमो न**, प्रत्युत **एतेन पतसि**। **अतः रमणीं** सदृशीं बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नां भार्यां **वरय**। **भो** सुत, त्वं **गृही भव**। **इतो** गार्हस्थ्यात्ते **पातो न हि**। यतः **एतच्छ्रुतिमतं परमहितम्**। शिखरिणी।।९५।।

संस्कारैः संस्कृतोऽन्तःशुचिरिह लभते साधनानीतरो नो

तस्मात्त्वं सद्वितीयो भव भवहृतये देवपित्रर्चकः स्याः।।

कालोप्तं बीजमुच्चैः फलति सुत तथोद्वाहनादि स्वकाले

कार्यं पूर्वेऽपि सर्वे पितर इदमहो तात हीच्छन्ति नित्यम्।।९६।।

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मृतेः कर्माधिकारार्थं संस्काराः। 'येषां

चत्वारिंशत्संस्कारास्ते ब्रह्मणः सरूपतां सलोकतां जयन्ती'ति श्रुतेः। 'पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः। ते पवित्राश्च योग्याः स्यु'रिति स्मृतेश्च। **संस्कारैः संस्कृत**स्ततो**ऽन्तःशुचिः** शुद्धान्तःकरणः शमदमादि**साधनानि लभते**। **इतरो**ऽसंस्कृतो **नो** लभते **तस्मात्त्वं द्वितीय**या भार्यया **स**हितो **भव**। ऋणापकृतये च **देवपित्रर्चकः स्याः** भव। **काले उप्तं बीजं उच्चैः फलति**। हे **सुत**, **तथा उद्वाहादि** कर्म **स्वकाले कार्यम्**। **अहो तात** पुत्र, **सर्वे पूर्वे** पूर्वजाः **पितरोऽपि हि** निश्चयेने**दं** गार्हस्थ्यं **नित्यमिच्छन्ति**।। स्रग्धरा।।९६।।

स प्राहाम्ब विवेकिनो न नियमोऽयं दुस्तरे नश्वरे
संसारेऽसति सारवर्जित इतो मातः पितः किं सुखम्।।
दुःखं दारपरिग्रहोऽप्यधनता चेत्क्लेशिताऽशान्तताऽऽ-
ढ्यस्याऽप्यन्वगकं स्वसंक्षयमुखं नाकोऽपि चैवंविधः।।९७।।

स बालः **प्राह** हे **अम्ब**, त्वदुक्तो**ऽयं नियमः** मादृशो **विवेकिनो न**। 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति श्रुतेः। भो **मातः**, भो **पितः**, **सारवर्जिते असति** तुच्छे **दुस्तरे नश्वरे संसारे इतः** संन्यासादन्यत् **किं सुखम्**। न किमपि। यद्वा कुत्सितं **सुखं** *किंसुखम्*। **दारपरिग्रहोऽपि दुःख**मेव। तथा**पि अधनता** दरिद्रता **चेत् क्लेशिता**। **आढ्यस्य** धनिनो**ऽप्यन्वक्** अनुपदं **अशान्तता** पुनश्च **स्व**स्य द्रव्यस्य **सम्यक् क्षयमुखं** नाशव्ययादिकं **अन्व**गनुपदं **अकं** दुःखमेव। भवतु नाम तथा। स्वर्गसिद्ध्यर्थं सर्वमपि संसारदुःखं सोढव्यमित्यत आह। **नाकः** स्वर्गो**ऽपि** च **एवंविधो** दुःखदः।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९७।।

यज्ञे सामग्र्यभावे तु कृषिवदफलं चेत्सुसिद्धोऽपि चान्ते
पातः स्वर्गात्तदाज्ञां वितर हि विरतः प्रव्रजाम्येकपुत्रे।।
मद्ध्यानात्त्वं तरिष्यस्यपि झटिति सुतास्ते भविष्यन्त्यपीत्थं
प्रोक्त्वाऽस्यै दर्शयित्वा प्रथमतनुमदात्प्राक्स्मृतिं च त्र्यधीशः।।९८।।

तदेवोपपादयति - **यज्ञे** देशकालमन्त्रर्त्विग्दक्षिणादि**सामग्र्या अभावे तु कृषिवत् अफलं** फलाभावः स्यात्। प्रत्यवायाकुलः प्रतिपदगहनोऽपि यज्ञः कथंचि**त्सुसिद्धश्चे**त्तर्हि **अन्ते स्वर्गादपि पातः**। 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतेः। 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती'ति स्मृतेश्च। 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतमि'त्यादिश्रुतिः प्राशस्त्यार्थैव। **तत्त**स्मात् हे **एकपुत्रे** मातः, प्रव्रज्यार्थ**माज्ञां मे वितर** देहि। **विरतोऽहं प्रव्रजामि**। तर्हि मम का गतिरित्यत आह। **मद्ध्यानात्त्वं तरिष्यसि झटिति ते सुता अपि भविष्यन्ति इत्थं प्रोक्त्वाऽपि** विश्वासार्थं **तस्यै प्रथमतनुं** रूपं **दर्शयित्वा त्र्यधीशः** तां **स्मृतिं चादात्**।। स्रग्धरा।।९८।।

जननी नवनीतकोमलं नवनीहारभमस्य सोज्ज्वलम्।।
परिरभ्य वपुर्मुमोद सा यदु मातुर्हि सुचन्द्रशीतलम्।।९९।।

नवनीहारभं शुभ्रं **सोज्ज्वलं** कान्तिमत् **नवनीतकोमलं** अतिमृदुलं **अस्य** पुत्रस्य **वपुः परिरभ्या**ऽऽलिङ्ग्य **सा**ऽम्बा **जननी मुमोद**। **हि** यस्मात् **यदु** यदेव पुत्रालिङ्गनं **मातुः सुचन्द्रः** कर्पूरः पूर्णचन्द्रो वा तद्व**च्छीतलं** भाति।। 'अर्थस्य काव्यलिङ्गसमर्थनं' इति काव्यलिङ्गमलङ्कारः।।

योगिनी।।९९।।

सा प्राहैकसुतं विलोक्य खलु ते दास्याम्यनुज्ञां भवां-
श्छ्रीपात्सत्यवचास्त्वया सुकृपया गोत्रद्वयं पावितम्।।
ओमित्युक्तवताऽवतारसुभृता तस्याः स्मृतिर्लोपिता
धृत्वा गर्भमसूत साऽपि च सुतौ नित्यं सुताल्हादिता।।१००।।

साऽम्बा **प्राह एकसुतं विलोक्य ते**ऽ**नुज्ञां दास्ये खलु**। **भवान् सत्यवचाः श्रीपादो**ऽस्ति। त्वया **सुकृपया** मातुः पितुश्चेति **गोत्रद्वयं पावितम्**। तदा **ॐ** तथाऽङ्गीकरोमी**त्युक्तवता**। **अवतारसुभृता**ऽवतारधारिणा भगवता पूर्वदत्ता **तस्याः स्मृतिर्लोपिता**। **नित्यं सुते**न भगवता**ऽऽल्हादिता सा**ऽम्बा**ऽपि च गर्भं धृत्वा** यमौ **सुतौ असूत**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१००।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचित
श्रीगुरुचरितकाव्यप्रथमसर्गः संपूर्णः।।१।।
ॐ तत्सत्।।

।। श्रीगुरुःशरणम्।।

श्री.प.प.श्री.वासुदेवानंदसरस्वतीटेम्बेस्वामीविरचितं

श्रीगुरुचरित्रकाव्यम् (त्रिशति)

सटीकम्

।। द्वितीयशतकम्।।

।। श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।।

यो दैन्यं पापतापौ शमयति नियतिध्वंसको हंसकोट्यै

वैराग्यज्ञानभक्तीर्वितरति तरति ज्ञो यदर्थो यदर्थः।।

तारस्तं तारतारं हि भज भज भजद्वत्सलो वत्सलोभा-

न्मातेवैति स्वकान्यश्चरणशरणसत्कामधुग्यो दयाब्धिः।।१।।

।। श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।। **यो** भक्तानां **दैन्यं पापतापौ** च **शमयति**। तथा **नियतिध्वंसको** दुर्दैवहरः। यश्च **हंसा**नां **कोट्यै** हंसस्थानापन्नाय वा यतये **वैराग्यज्ञानभक्तीर्वितरति** ददाति। **यो** भगवान**र्थः** प्रयोजनं यस्य स **ज्ञः** पण्डितो भवति। **तारः** प्रणवः **यः** भगवा**नर्थो**ऽभिधेयः यस्य सः ईदृशो यो दत्त**स्तम्**। अविद्याकामकर्मभ्यस्तारयतीति **तार**स्तेनाऽऽलम्बनेन तारयतीति **तारतार**स्तम्। 'एतदालम्बनं परमि'ति श्रुतेः। भो जन, **हि** निश्चयेन **भज भज**। यः भगवान् **भजद्वत्सलः** भक्तवत्सलः **वत्सलोभान्माता** धेनु**रिव स्वकान्** स्वभक्ताने**ति** आगच्छति। **यश्च स्वचरणशरणानां सतां कामधुक्** कामधेनुः **दयाब्धि**श्चास्ति।। स्रग्धरा।।१।।

अथ सत्यगुरर्भकयोस्त्रैमासिकयोः सतोर्जगावम्बाम्।।

अर्चितसाम्बामम्बामिव हेरम्बाऽग्निजान्वितामम्बाम्।।२।।

अथ सत्या गौर्वाग्यस्य स भगवान् **त्रैमासिकयोः अर्भकयोः सतोः अर्चितः साम्बो** यया ताम् **हेरम्बाग्निजान्वितां** गणेशगुहयुक्तां **अम्बां** पार्वती**मिव अम्बां** तन्नामिकां **अम्बां** मातरं **जगौ**।। आर्या।।२।।

जातौ द्वौ ते द्वौ भविष्यन्ति पुत्रौ कन्या धन्या चापि मान्याऽसि मातः।।

माऽतः पातः संसृतौ ते ह्युमातो मातश्चार्च्याऽऽज्ञापयाह्नाय माऽतः।।३।।

भो **मातः**, **ते द्वौ पुत्रौ जातौ**, **द्वौ** पुत्रौ **कन्या च भविष्यन्ति**। **अत**स्त्वं **धन्या मान्या चासि अतः** परं **संसृतौ** संसारे **ते पातो मा**ऽस्तु । त्वं **उमातः मातः** रमातोऽपि **च अर्च्या** पूज्याऽसि। **अतः मा** मां *गन्तुं* काशीं गन्तुं **अह्नाय** झटिति **आज्ञापय** आज्ञां देहि।। शालिनी।।३।।

इति वदति मतीश्वरेऽम्बिका प्राक्स्मरणत ईपदमाह तं चरित्रम्।।

अकलि कलिमलघ्नमत्र चित्रं किल भवता सुपवित्रमत्रिपुत्र।।४।।

इति मतीश्वरे बुद्धिप्रेरके **ईश्वरे वदति** सति **प्राक्स्मरणतः** पूर्वस्मरणेन **तं** ई इति श्रीरुच्यते **ईपदं** श्रीपादं **आह**। भो **अत्रिपुत्र**, **भवताऽत्र** लोके **कलिमलघ्नं** पापहरं **चित्रं** विस्मयकरं **सुपवित्रं** पावनं **चरित्रं अकलि किल** कृतं खलु।। पुष्पिताग्रा।।४।।

यं श्रीपदं वदन्ति त्वाऽखेदं हृतमदापदम्।।

प्राप्तोऽसि मत्पुत्रपदं पदं वन्दे तवापदम्।।५।।

अखेदं यथा तथा **हृता मदापत्** मद्विपत्तिर्येन तं **यं त्वा** त्वां **श्रीपदं वदन्ति** स त्वं **मत्पुत्रपदं प्राप्तोऽसि** तस्य पुत्रस्थानापन्नस्य **तवापदं** न पद्यते वागादिभिर्न गम्यत इत्यपदं वागाद्यविषयं **पदं वन्दे**।। अनुष्टुप्।।५।।

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वांस्तांस्तांश्छन्दतो रासि लोके।।

लोकेशस्त्वं श्रीश लोके वदान्यः कल्पद्रुः किं जंगमस्त्वं वदान्यः।।६।।

हे **श्रीश**, **ये ये कामा मर्त्यलोके दुर्लभाः** सन्ति **तान् तान् सर्वान् छन्दतः** इच्छामात्रेण **लोके** जगति त्रिभुवनेऽपीत्यर्थः। स्वभक्तेभ्यो **रासि** ददासि स **त्वं वदान्यः** बहुप्रदः **लोकेशः** श्रीशः **जंगमः** सर्वत्रअतिशयेन गमनशीलः **कल्पद्रु**रसि **किमे**तद्वद। व्यतिरेकालंकारः।। शालिनी।।६।।

कृतमंतुरियं न जातु ते हितदा किंतु विधुंतुदार्तिदा।।

यदरुंतुदवाक् परंतु तेऽपि तु मातुर्न तु जातु दुष्कृतम्।।७।।

इयं ते माता **कृतमन्तुः** कृतापराधाऽस्ति। **जातु** कदाचिदपि **ते** तुभ्यं **हितदा न किं तु विधुंतुदो** राहुरिव **आर्तिदा** दुःखदा। **यद्**यस्मादियं **अरुंतदवाक्** मर्मस्पृग्भाषिणी **अपि तु ते मातुः जातु** कदाचिदपि **न तु दुष्कृतं** स्यात् मातृत्वात्।। योगिनी।।७।।

सुत आह न दोष एष ते मम लीलेयमशेषहृत्स्थिते।।

अयि तारपुरीं प्रयामि मे स्मरणादस्तु समीपताऽम्ब ते।।८।।

सुतः तां **आह**। **एष ते दोषो न**। **अशेषहृत्संस्थे** सर्वान्तरस्थस्य **ममेयं लीला**ऽस्ति। **अयि** मातः, **तारपुरीं** काशीं प्रयामि। हे **अम्ब**, **स्मरणा**देव **ते** तुभ्यं **मे** मम **समीपताऽस्तु**।। योगिनी।।८।।

तथेति मात्रापि तथैव पित्रानुमोदितो मोदितदेववर्गः।।

भर्गप्रभोऽपीक्षितुमेति भर्गमित्यार्यवर्गस्तुत आप काशीम्।।९।।

धर्मस्थापनेना**नुमोदितो** विघ्नकर्तृ**देववर्गो** येन। भगवद्गीता 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इति। शिवगीता अ.१ 'देवा दारादिरूपिणः' इत्यादि।। उपजातिः।।९।।

सूरतं योगनिरतं यतयस्तमनारतम्। अजं भजन्तं विरतं नत्वोचुः परधीतरम्।।१०।।

अनारतं संततं **अजं** निर्विकारं आत्मानं **भजन्तं विरतं** संजातवैराग्यं **परधीतरं** सात्त्विकबुद्धियुक्तं **सूरतं** दयालुं **योगनिरतं** लोकसंग्रहार्थं योगतत्परं **तं** भगवन्तं **नत्वा यतय ऊचुः**।। अनुष्टुप्।।१०।।

भृङ्गो याति रसाय किंशुकसुमभ्रान्त्या शुकास्ये स तं

यद्वज्जम्बुफलभ्रमाद्गिलति तौ पश्चादुभौ दुःखितौ।।

एवं स्त्रीपुरुषौ परस्परमरं सौख्यभ्रमात्संगतौ

तौ स्यातामतिदुःखितौ विधुतसंन्यासायनौ व्यध्वगौ।।११।।

यद्वत् भृङ्गः किंशुकसुमभ्रान्त्या पलाशपुष्पभ्रमेण **रसाय** रसं पातुं **शुकास्ये** कीरमुखे **याति स** शुकः **यद्वत्तं जम्बुफलभ्रमाद्गिलति पश्चात् उभौ तौ दुःखितौ** भवतः **एवं स्त्रीपुरुषौ परस्परं** अन्योन्यं **सौख्यभ्रमात् अरं** अत्यर्थं **संगतौ** भवतः। **विधुतः** त्यक्तः 'न्यास एवात्यरेचय'दिति श्रुत्युक्तः **संन्यास** एवा**यनं** मोक्षमार्गो याभ्यां तौ अतएव **व्यध्वगौ** दुरध्वगामिनौ **तौ** स्त्रीपुरुषौ **अतिदुःखितौ** स्याताम्। भ्रान्तिमदलंकारः। स्त्रियो विवाहात्पूर्वं संन्यासेऽधिकारः।। शार्दूलविक्रीडितम् ।।११।।

सुमखैः सततामृताप्तये द्विजमुख्यास्तु यजन्त्यहो भुवि।।

दिविजा अमृताशिनोऽपि यत्स्मरणं नापि हि कुर्वते दिवि।।१२।।

सततं अमृताप्तये द्विजमुख्याः भुवि सुमखैः अग्निष्टोमादिभिर्यजन्ति। **अहो** इत्याश्चर्यम्। **अमृताशिनो**ऽमृतपानशीला **अपि दिविजा** देवा **दिवि यत्स्मरणं** यस्यामृतस्य स्मरणं **अपि न हि कुर्वते**। अतिपरिचयादवज्ञा भवतीति तात्पर्यम्। 'योगेऽप्ययोगः संबन्धाऽतिशयोक्ति'रित्यतिशयोक्त्यलंकारः।। योगिनी।।१२।।

अप्रत्यक्षमशेषतोषकरणं पूर्णं जगत्कारणं
यत्प्रत्यक्षविलक्षणं सुशरणं भूमाद्वयं तारणम्।।
तद्ब्रह्म श्रवणादिनेक्ष्यत इति त्रय्याः श्रुतं भाषणं
संन्यस्य श्रवणं त्विति श्रुतिगणख्यातिर्गुणव्यञ्जिका।।१३।।

अविषयत्वा**दप्रत्यक्षम्**। 'न तत्र चक्षुर्गच्छती'त्यादि श्रुतेः। **अशेषतोषकरणं** सर्वानन्दकरम्। 'एषह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः। **पूर्णं** देशकालपरिच्छेदरहितम्। 'पूर्णमद'इति श्रुतेः। **जगत्कारणम्**। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः। **भूमाद्वयं** अपरच्छिन्नाद्वयरूपम्। **तारणं** गुर्वादिरूपेण मुमुक्षुतारकम्। प्रत्यक्षादिष्वनुस्यूतमपि **प्रत्यक्षादिविलक्षणं** अतीन्द्रियत्वात्। **सुशरणं** सुखाश्रयरूपं **यद्ब्रह्म श्रवणादिना ईक्ष्यते** अपरोक्षीक्रियते। अधिकारिभिरिति शेषः। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' **इति त्रय्याः** श्रुते**र्भाषणं श्रुतं** तत् **श्रवणं तु** 'संन्यस्य श्रवणं कुर्यादि'ति विधानात् संन्यस्य श्रवणं कर्तव्यमिति **गुणव्यञ्जिका** सद्गुणप्रकाशिका **श्रुतिगणा**नां **ख्यातिः** प्रसिद्धिरस्तीति शेषः। श्रुतिश्च 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति। शार्दूलविक्रीडितम्।।१३।।

न्यासमार्गमपि भ्रष्टं शंकरः सर्वशंकरः।
स्थापयामास मूढैः स मतस्तिष्येऽपि धिक्कृतः।।१४।।

सर्वशंकरः सर्वेषां सुखकरः **शंकर** आचार्यः बौद्धसौगतादिमतप्राबल्येन **भ्रष्टमपि न्यासमार्गं** पुनः **स्थापयामास**। ननु 'अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम्। देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जये'दिति कलौ पञ्चानां निषिद्धत्वात्कथं तत्स्थापनमिति चेत्। 'यावद्वर्णाः प्रदृश्यन्ते यावद्वेदः प्रवर्तते। अग्निहोत्रं च संन्यासं तावत्कुर्यात्कलौ युगे' इति **तिष्ये** कलियुगे **मतोऽपि स** संन्यासः पुन**र्मूढैर्धिक्कृतः**।। अनुष्टुप्।।१४।।

भवेऽब्धाविव सद्वाक्यैर्दृषद्भिरिव रामवत्।।
भगवान्कीशत इव सेतुं बध्नातु शिष्यतः।।१५।।

भगवान् सर्वैश्वर्यसंपन्नो **भवान् रामवत्** राम इव **भवे**ऽस्मिन् संसारे**ऽब्धाविव** दाक्षिणात्यसमुद्र इव। **सतः** स्वतःप्रमाणभूतस्याप्रामाण्यशङ्काकालुष्यरहितस्य वाक्यानि अवान्तरवाक्यसहितानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि सद्वाक्यानि तैः **सद्वाक्यैः दृषद्भिरिव** पाषाणैरिव **शिष्यतः** शिष्यादिद्वारा **कीशतः** वानर **इव सेतुं** धर्मम्। 'एष सेतुर्विधरणः' इति श्रुतेः। **सेतुमिव बध्नातु** शिथलीभूतं सेतुं जिनादिकर्कटैरुपद्रुतं पुनः दृढं **बध्नातु**।। अनुष्टुप्।।१५।।

चञ्चत्पञ्चशराञ्चितं ह्यपचितं न्यञ्चं प्रपञ्चं श्रितं
नीचं वञ्चकवञ्चितं कुचरितं मुञ्चन्तमश्रूच्चकैः।।
काचप्रायसुखाप्तिवञ्चितहितं तूच्चावचं वीक्ष्य च
स्वाचार्योक्त्यनुसार्यहं त्विति वचः प्राचामुवाचाधिपः।।१६।।

एवमुक्तो भगवानाह। **चञ्चन्तः पञ्चशराः** अरविन्दादय उन्मादादयो वा यस्य तेन कामेना**ञ्चितं** व्याप्तं **हि** प्रसिद्धं **अपचितं** उपचयवर्जितं **न्यञ्चं** नीचं **प्रपञ्चं श्रितम्**। स्वतोपि **नीचं वञ्चकै**र्जाल्मादिभि**र्वञ्चितं** अतएव **कुचरितं** दुराचारं **उचच्कैः अश्रु मुञ्चन्तं काचप्रायसुखाप्त्या** अतितुच्छसुखलब्ध्या **वञ्चितं हितं** परलोकसाधनं येन एवंभूतं **उच्चावचं** लोकं **वीक्ष्य चा**वलोक्यैवाऽ**हं तु स्वाचार्योक्तिं अनुसर**तीति तथाभूतो भवामि **इति प्राचां** ब्रह्मादीना**मधिपः** भगवा**नुवाच**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१६।।

इति सारसरस्वतीं गृणन्वृतवान्कृष्णसरस्वतीगुरून्।।
अवनीतसरस्वतीप्रभुः स नृसिंहसरस्वतीत्यभूत्।।१७।।

इत्युक्तप्रकारेण **सारसरस्वतीं** सारभूतां वाचं **गृणन् कृष्णसरस्वतीगुरून् वृतवान्**। **अवनीतः** स्वमहिम्ना धिक्कृतः **सरस्वतीप्रभु**र्गीष्पतिर्येन **सः** नाम्ना **नृसिंहाख्यसरस्वतीति अभूत्**।। योगिनी।।१७।।

आचार्यं चाप्याचकाङ्क्षेऽमृतार्थं प्राचामाचार्योऽपि सन् संग्रहार्थम्।।
रेजे न्यासी न्यस्तचूडोपवीतो भेजेऽभ्यासी भैक्ष्यमाज्ञोपवीतः।।१८।।

'आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि। स्वयं चाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते' इत्युक्तलक्षण**मप्याचार्यं अमृतार्थं** मोक्षार्थ**माचकाङ्क्षे**। नित्यमुक्तस्य कुत एतद्विडम्बनमित्यत आह। स्वयं **प्राचां** ब्रह्मादीनामप्या**चार्यः सन् संग्रहार्थं** लोकसंग्रहार्थं *आचार्यमाचकाङ्क्ष* इति पूर्वेण संबन्धः। **न्यस्ता** शास्त्रतस्त्यक्ता **चूडा** शिखा **उपवीतं** ब्रह्मसूत्रं च येन ईदृक् **न्यासी** संन्यासी भगवान् **रेजे** शुशुभे। आसमन्तात् ज्ञायतेऽनेनेति **आज्ञं** ब्रह्मज्ञानं तदेवो**पवीतं** यस्य सो**ऽभ्यासी** नानाभ्यासी भगवान् **भैक्ष्यं** माधुकरान्नं **भेजे**। 'शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः' इति श्रुतिहार्दं प्रकटयितुमिति भावः।।शालिनी।।१८।।

कुण्डीमण्डितदोर्दण्डो दण्डी दण्डितधीजडः।।
मुण्डी मुण्डितपाखण्डश्चण्डीडिव बभौ मृडः।।१९।।

कुण्डीमण्डितः कमण्डलुभूषितः **दोर्दण्डो** यस्य सः। **दण्डी** दण्डधरः। **दण्डिताः** शिक्षिताः **धीजडाः** मतिमन्दा येन सः। **मुण्डी** कृतमुण्डनः। **मुण्डिताः पाखण्डाः** येन पाखण्डशिक्षक इत्यर्थः। **चण्डीट्** पार्वतीशः मृडयति सुखयतीति **मृडः** शिव **इवाबभौ**।। अनुष्टुप्।।१९।।

नैजं तेजोऽस्य परमं भास्वरं भास्करोपमम्।।
किं पुनस्तपसा ब्रह्मवर्चसाढ्येन भाष्यते।।२०।।

भास्करोपमं भास्वरं अस्य नैजं तेजः परमम्। तत्तु **ब्रह्मवर्चसं** वृत्ताध्ययनर्धिः तेना**ढ्येन** युक्तेन **तपसा किं पुनर्भाष्यते**। 'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते'।। अनुष्टुप्।।२०।।

मारो रूपेण वाचा च वाक्पतिः क्षमया क्षमा।।
बुद्ध्या बुधो भया भास्वानिति भाति यतिप्रभुः।।२१।।

यतिप्रभुर्भगवान् युवतिदृशा **रूपेण मारः** साक्षात्कामः। **वाचा वाक्पतिरिति** वाग्मिदृष्ट्या। **क्षमया क्षमा** पृथ्वीति तितिक्षुदृशा। **बुद्ध्या बुध** इति पण्डितदृष्ट्या। **भया प्रभया** भास्वानिव **भाति** ।। अनुष्टुप्।।२१।।

काश्यां प्रकाश्य विशदं श्रुत्याशयमसंशयम्।।

प्रदक्षिणीकृत्य मेरुं बालादिच्छात्रयुग्गुरुः।।२२।।

दत्त्वा प्रयागमागत्य माधवाय विदं मुदम्।।

गत्वा करञ्जनगरं नत्वाऽभाणीत्स्वमातरम्।।२३।।

बालादिभिः बालसरस्वत्यादिभिः *छात्रैः* शिष्यैर्*युज्यत* इति **बालादिच्छात्रयुग्गुरुः** भगवान् **काश्यां** काशीक्षेत्रे **असंशयं** यथा भवति तथा **श्रुती**नां काण्डत्रयात्मकवेदानां **आशयं विशदं प्रकाश्य मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य** पुनः **प्रयागमागत्य माधवाय** ब्राह्मणाय **विदं** ज्ञानं तत्फलभूतां **मुदं** स्वरूपनन्दं च **दत्वा करञ्जनगरं गत्वा स्वमातरं नत्वाऽभाणीत्** अवदत् ।। अनुष्टुप्।।२२।।२३।।

सोढ्वा गर्भभरं दरं च नितरां कृच्छ्रात्प्रसूयापि च

त्यक्त्वा स्वापमपास्य भोगसुरुचिं या पाति माता सुतम्

स्नेहाद्राति पयो न योग्यकरणं तस्या ऋणापाकृतेः

स्नेहं दात्यपि काप्रसूतिरपि यः संन्यासिनां दुस्त्यजः।।२४।।

गर्भभारं नितरां दरं भीतिं **सोढ्वा कृच्छ्रात्** कष्टेन **प्रसूयाऽपि स्वापं** निद्रां **त्यक्त्वा भोगसुरुचिं अपास्य** विहाय **या माता सुतं पाति** रक्षति **स्नेहात् पयः राति** ददाति च **तस्याः ऋणापाकृतेः योग्यकरणं** अनुगुणाचरणं **न**। **कु**त्सिता **प्रसूति**र्यस्या सा कुपुत्राऽ**पि स्नेहं** प्रेमं **दात्यपि** नाशयति किम्। अपि तु ना यद्वा *काप्रसूतिः* कुत्सितपुत्रः स्नेहं दात्यपि। अपि तु न। यस्मात् **यः** मातृविषयस्नेहः **संन्यासिना**मपि **दुस्त्यजः**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२४।।

जहौ विरहजं तापं माताऽऽश्लिष्य सुतं तु तम्।।

मातुः स तु सुताश्लेषः प्रायश्चन्दनशीतलः।।२५।।

माता तु तं सुतं भगवंतं **आश्लिष्या**ऽऽलिङ्ग्य **विरहजं** वियोगजं **तापं जहौ**। **स तु सुताश्लेष** आलिङ्गनं **प्रायो मातुश्चन्दन**मिव **शीतलः**। काव्यलिङ्गमलंकारः।। अनुष्टुप्।।२५।।

प्राह स्नेहयुता माता क्वाहमङ्ग कुदेहभृत्।।

चिन्मयस्त्वं क्व चाऽथापि दयादृष्ट्याऽर्हताऽर्पिता।।२६।।

स्नेहयुता माता प्राह। **अङ्ग** हे पुत्र, **अहं कुदेहभृत्** कुत्सितदेहाभिमानधारिणी **क्व**। **चिन्मय**श्चिद्रूप**स्त्वं च क्व**। **अथापि दयादृष्ट्या** त्वयाऽ**र्हता** योग्यता पूज्यता वाऽ**र्पिता**। अननुरूपयोर्घटनावर्णनात् 'विषमो वर्णनं यत्र घटनाननुरूपयोः' इति विषमेण प्राप्ताया अर्हताया विचार्य रूपकेण प्रतिषेधात् 'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्' आक्षेपोऽनयोः संकरः 'अविश्रान्तजुषामात्मन्यङ्गित्वं स तु सङ्करः' इति।। अनुष्टुप्।।२६।।

अवदत्स सद्गुरुस्तु तां भवभीतां विनतां मुहुः स्तुताम्।।

मम संन्यसनात्तु तेऽमृतं स्वकुलैस्तारपुरेऽपि ते मृतम्।।२७।।

स च सद्गुरुस्तु भवात्संसाराद्**भीतां विनतां** स्वयं **मुहुः स्तुतां तां** मातरं **अवदत्** हे **अम्ब**, **मम संन्यासात्तु स्वकुलैः सह तेऽमृतं** मोक्षोऽस्तु। **तारपुरे** काश्यां **ते मृतं** मृतिः। नपुंसके भावे क्तः। *अस्तु*

भवतु।। योगिनी।।२७।।

गृहे गृहेऽथ जगृहे क्षणात्पूजां व्यदर्शयत्।।

सत्यत्वमिन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इति श्रुतेः।।२८।।

इन्द्रः परमेश्वरः **मायाभिः**। अंशभेदाद्बहुवचनम्। **पुरूणि** बहूनि **रूपाणि** यस्य सः 'इन्द्रो मायाभिः' **इति श्रुतेः सत्यत्वं** अन्वर्थकत्वं **व्यदर्शयन्**। **गृहे गृहे** प्रतिगृहं **क्षणात्** क्षणेन लोकदत्तां **पूजां जगृहे**।। अनुष्टुप्।।२८।।

स्वसाऽथ पप्रच्छ गुरुं स्वभव्यं स्वसाधनं चाह सतां सुभव्यम्।।

सतीव्रतं तीव्रतरं यतित्वं पत्युस्तनौ कुष्ठमथाऽस्य शान्तिम्।।२९।।

अथ स्वसा पूर्वसंबन्धिभगिनी **गुरुं** भगवन्तं **स्वस्य** भाविशुभाशुभं **पप्रच्छ**। मोक्षार्थं **स्वसाधनं च** पप्रच्छ। **स** भगवान् तां **सुभव्यं** भाविशोभनं उत्तमक्षेमं वा **तीव्रतरं** अव्यभिचारं **सतीव्रतं** पातिव्रत्यं **आह**। अयमेव स्त्रीणां धर्मो नान्य इत्याहेति भावः। दंपत्योः परस्परवैरोत्पादनात्**पत्युः यतित्वं** लत्तया गोस्ताडनात्**तनौ** देहे **कुष्ठं** भविष्यतीति **चाह**। तच्छ्रुत्वा भीतया तया प्रार्थितोऽथ भगवान् **अस्य** कुष्ठस्य **शान्तिं** वक्ष्यमाणां चाह।। उपजातिः ।।२९।।

गोहत्याशान्तये शंभोर्गोतमेनाहृतां नदीम्।।

सशिष्योऽथैत्य सोऽरक्षद् द्विजं शूलरुजार्दितम्।।३०।।

सशिष्यः स भगवान् **गोहत्याशान्तये** प्रसादितात् **शंभोः** सकाशात् **गोतमेनाहृतां** आनीतां **नदीं** गोदावरीं **एत्य शूलरुजार्दितं** उदरशूलरोगपीडितं **द्विजं अरक्षत्**।। अनुष्टुप्।।३०।।

सायंदेवगृहेऽथ शिष्यसहितो गत्वाऽपि भुक्त्वाऽऽदरा-

च्छूलार्तं प्रतिकूलशालियशसाऽरक्षत्क्षणाद्रुग्दरात्।।

नाश्चर्यं त्विदमस्य पादकमलध्यानं करोत्यादरा-

द्यः सोऽपीह हि तारयत्यपि कृपालेशान्महारुग्दरात्।।३१।।

अथ शिष्यसहितः स भगवान् **सायंदेवगृहे गत्वा आदरात् भुक्त्वाऽपि शूलार्तं** द्विजं **प्रतिकूलशालियशसा** प्रतिकूलशाल्योदनेन **रुग्दरात्** रोगभयात् **क्षणात्** क्षणेनारक्षत्। **इदं तु नाश्चर्यम्**। **य आदरात् अस्य** भगवतः **पादकमलध्यानं करोति स** ध्याताऽपि **कृपालेशात् महारुग्दरात्** संसारभयादिह **हि तारयति**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।३१।।

सायंदेवं यवनान्मृत्योर्भीतं ततार दरहर्ता।।

धर्ता कारकशक्तेस्त्रासत्रासो न किं किमिह कर्ता।।३२।।

दरहर्ता भयहर्ता **कारकशक्तेर्धर्ता** सेन्द्रियान्तःकरणशक्तिचालकः भगवान्**मृत्यु**रूपाद्**यवनाद्भीतं सायंदेवं ततार** तारयामास। नाश्चर्यमिदम्। यतोऽयं **त्रासत्रासो** भयस्यापि भयरूपः **इह किं किं न कर्ता** किं किं न करिष्यति। अपि तु अघटितमपि घटयिष्यतीत्यर्थः।। आर्या।।३२।।

पन्नगाशननन्दनं किमु पन्नगोऽत्त्यपि किं करी

सिंहनन्दनमष्टसिद्धियुताब्धिपुत्र्यपि किंकरी।।

यस्य तस्य सुरार्चितस्य तु सेवकं यम ईक्षितुं

नेश्वरः किमुतेतरः किल पामरः पुनरीक्षितुम्।।३३।।

पन्नगाशननन्दनं गरुडपुत्रं **पन्नगः** सर्पोऽ**त्ति** **किम्**। अपि तु न। **यस्य** भगवतः **अष्टसिद्धियुताब्धिपुत्री** लक्ष्मीः **किंकरी** अनुचरी आस्ते **सुरार्चितस्य** देवपूजितस्य **तस्य** भगवतः **सेवकं यम ईक्षितुं न त्वीश्वरः** न समर्थः। **पुनश्चेतरः पामरः** नीचः तमी**क्षितुं** **किमुत**। सर्वथेक्षितुमपि नेश्वर इति भावः।। चामरम्।।३३।।

द्विजो यवनराजेन प्राप्तो भीतेन सत्कृतः।।

द्व्यष्टाब्दैर्दर्शनं दास्य इतीशेन निवारितः।।३४।।

भीतेन यवनराजेन सत्कृतः द्विजः सायंदेवः गुरुं **प्राप्तः** अनुयातुमिच्छुः सन् **द्व्यष्टाब्दैः** षोडशवर्षैः **दर्शनं दास्य इती**त्थं **ईशेन** भगवता **निवारितः** परावर्तितः।। अनुष्टुप्।।३४।।

बालः कृष्ण उपेन्द्रमाधवसदानन्दा अहं सप्तमो

ज्ञानज्योतिरितीतरेऽप्यज इमानूचेन चेहान्वहम्।।

स्थेयं वर्णिवनिव्रतिभ्य उदिते धर्मेऽत्र तैश्चान्वहं

कर्तव्यं त्वितरैर्विनाऽजशयनं तीर्थाटनं चान्वहम्।।३५।।

बालो बालसरस्वती एवं **सदानन्दान्ता अहं** सिद्धः षष्ठः **सप्तमो ज्ञानज्योतिः इति** मुख्यशिष्याः **इतरे**ऽन्ये**ऽपि च** बहवः शिष्याः ता**निमान्** शिष्यान् **अजः** भगवा**नूचे** बभाषे। **इहान्वहं** भवद्भि**र्न स्थेयम्**। **वर्णिवनिव्रतिभ्यो** ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थेभ्यः **उदितेऽत्र** शास्त्रेणोक्ते **धर्मे तैश्चान्वहं** यथायथं **स्थेयम्**। **इतरैः** स्नातकविधुरसंन्यासिभिः **अजशयनं विना** चातुर्मास्यं विना **अन्वहं तीर्थाटनं कर्तव्यम्**। **च**कारान्मोक्षशास्त्रश्रवणादि ग्राह्यम्।। शार्दूलविक्रीडितम्।।३५।।

पुरीः सप्त धाम्नां चतुष्कं विशोकं सरोऽरण्यतीर्थाश्रमादीन्नदीश्च।।

द्विषड्ज्योतिराख्यानि लिङ्गानि दृष्ट्वा गुरौ सिंहगे श्रीनगे मां मिलन्तु।।३६।।

अयोध्यादि**सप्तपुरीः विशोकं** शोकनिवर्तकं जगन्नाथरामेश्वरद्वारकाबदरिकाख्यं धाम्नां **चतुष्कम्**। मानसादि**सरांसि**। उत्पलाद्य**रण्या**नि। पुष्करादि **तीर्था**नि। पुलस्त्याद्या**श्रमा**न्। कृष्णावेणीनर्मदागङ्गादि**नदीः**। **द्विषड्ज्योतिराख्यानि लिङ्गानि** द्वादशज्योतिर्लिङ्गानि **च**। उक्तानुक्तसंग्रहार्थं चकारः। एतानि **दृष्ट्वा गुरौ** बृहस्पतौ **सिंहगे** सिंहराशिस्थे सति **श्रीनगे** श्रीपर्वते **मां मिलन्तु**। भवन्त इति शेषः। तदा तत्र भवतां मम दर्शनं भवेदिति भावः। भुजंगप्रयातम्।।३६।।

गुरोरवज्ञा भवबन्धदैव गुरोरनुज्ञा भवबन्धदैव।।

सदैव मूर्ध्ना सुमवद्धृतैवं मुदैव ते जग्मुरहं तु नैव।।३७।।

गुरोरवज्ञाऽपमानः **भवबन्धदैव**। **गुरोरनुज्ञा** आज्ञा **भवबन्धदा** भवबन्धछेत्री **एव**। अतएव भवदाज्ञाऽस्माभि**र्मूर्ध्ना सुमवत्** पुष्पवत् **धृतैवं** उक्त्वा **ते** सर्वे शिष्याः तीर्थाटनार्थं **मुदैव जग्मुः**। **अहं** सिद्ध**स्तु नैवा**ऽगमम्।। उपजातिः।।३७।।

अन्तेवासी दूरवासी यदि स्यादन्तेवासित्वं तदाऽस्तंगतं स्यात्।।

युष्मत्पादाब्जालिरत्राऽस्त्वितीशो यस्माद्भक्त्या मेऽर्थितो मां जुगोप।।३८।।

अन्तेवासी शिष्यः **दूरवासी यदि स्यात्**तर्हि **तदा** तस्य **अन्तेवासित्वं अस्तंगतं** नष्टं **स्याद्**भवेत्। अतएव **युष्मत्पादाब्जालिः** भवत्पादकमलभृङ्गोऽयं **अत्रास्त्विति यस्मान्मे ईशो** भगवान् **अर्थितः** प्रार्थितः तस्मा**न्मां** स्वसन्निधौ **जुगोप** ररक्ष। शालिनी।।३८।।

स वैद्यनाथं त्वथ लोकनाथः प्राप्तस्तदाप्तो द्विज उज्झिताप्तः।।

तमाह कस्माद्विधुतस्त्वयाप्तः स प्राह हा कष्टमसौ किमाप्तः।।३९।।

अथ लोकनाथः स तु भगवान् **वैद्यनाथं** पर्यलीस्थं **प्राप**। **तदा** *उज्झितः* त्यक्तः *आप्तो* हितशंसी गुरुर्येन स **उज्झिताप्तः** कश्चन **द्विजः आप्तः** प्राप्तः। **तं** प्राप्तं द्विजं **आह**। भगवानिति शेषः रे विप्राधम, **त्वया आप्तः** गुरुः **कस्माद्विधुतः** त्यक्तः इति पृष्टः **स** विप्रः **प्राह**। भगवन् **हा कष्टं असौ** मया यः परित्यक्तः स **आप्तः** हितशंसी **किं**, अपि तु नैव।। विपरीताख्यानकी।।३९।।

विद्यार्थी तं चाश्रयेऽहं सदैव सेवार्थी सन्मां बबाधे मुधैव।।

स त्यक्तो मे देशिकस्येदृशोऽपि त्यागो न्याय्यो गर्वितस्याविदोऽपि।४०।।

तदेवोपपादयति। **अहं च विद्यार्थी** सन् **तं आश्रये**। स **सेवार्थी सन् सदैव मां मुधैव** व्यर्थमेव **बबाधे**। अतः **मे** मया **स** गुरुः **त्यक्तः ईदृशो देशिकस्य त्यागो न्याय्यः** न्यायादनपेतः युक्त एव। **अविदः** अल्पज्ञस्य अत एव **गर्वितस्य** गुरो**रपि** त्यागः न्याय्यः।। शालिनी।।४०।।

गुरुराह महान्विहितस्त्वया कुबुद्ध्याऽनयोऽयमविवादः।।

सेवननमनप्रश्नैर्गुरुप्रसादो ह्यतोऽपि भवसादः।।४१।।

गुरुर्भगवान**ाह**। रे विप्र, **त्वया कुबुद्ध्या अविवादः** निर्विवादो**ऽयं महान् अनयः** अन्यायः **विहितः** कृतः। **हि** यतः **सेवननमनप्रश्नैः गुरुप्रसादो** भवति। **अतः** प्रसादात् **भवसादः** संसारकार्श्य**मपि** भवति।। आर्या।।४१।।

दुर्वृत्तस्यैव भृत्यादेः परित्यागोऽपिनाऽन्यथा।।

पुत्रमांसाशनं मातृगमनं च विधिर्भवेत्।।४२।।

'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते'। 'न्याय्यं भवति शासनं' इत्यादि वचनस्य का गतिरित्यत आह। **अपिना** अत्रस्थापिपदेन **दुर्वृत्तस्य भृत्यादेरेव परित्यागः** न गुरोः। **अन्यथा तु पुत्रमांसाशनं मातृगमनं** चापि **विधिर्भवेत्**। 'अपि वा मातरं गच्छेन्न तु गङ्गाप्रतिग्रहः। पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः' इत्यादिवचनान्यनर्थकानि भविष्यन्ति। तस्मात्त्वयाविवादोऽनयः कृत इति साधूक्तम्।। अनुष्टुप्।।४२।।

शिष्योऽरुणोऽम्बुहरणाद्गुरुदुःखभागी

बैदोऽनआनयनतो गुरुभारभागी।।

गोरक्षकोऽपि च तथा क्षुधितोपमन्यु-

स्ते धौम्यदेशिकयशोऽनुदिशो विनिन्युः।।४३।।

धौम्यगुरोररुणः **शिष्यः** गुर्वाज्ञया तत्क्षेत्रार्थम**म्बुहरणाराद् गुरुदुःखभागी** महादुःखभागी अभूत्। तथाऽपरः शिष्यो **बैदो** धान्यपूर्णस्या**नसः** शकटस्य**ऽऽनयनात् गुरुभारभागी** जातः। **तथा च क्षुधितोऽपि गोरक्षकोपमन्युः** दुःखी जात इति शेषः। तथापि **ते** कृतार्थाः सन्तः **धौम्यदेशिकस्य** धौम्यगुरोर्**यशः** कीर्तिं **अनुदिशः** सर्वदिशः **विशेषेण निन्युः**।। वसन्ततिलका।।४३।।

अधुना मधुना तुल्यो भवतुल्यगुरोर्भव।।
यतिसूक्तिमिति श्रुत्वा नत्वा प्राहेति दुर्मतिः।।४४।।

अधुना सांप्रतं **भवतुल्य**स्य शिवसदृशस्य **गुरोः** प्रियवचनादिना **मधुना तुल्यो भव इति यतिसूक्तिं** भगवद्वचनं **श्रुत्वा दुर्मतिः** ब्राह्मणः **नत्वा इति** वक्ष्यमाणं **प्राह**।। अनुष्टुप्।।४४।।

युज्यते भिन्नधात्वैक्यं न मुक्तायास्तथा हृदः।।
अतस्तद्दोषहतये मतान्प्राणान्समर्पये।।४५।।

भिन्नधातूनां सुवर्णादीनां पुन**रैक्यं युज्यते**, भिन्नायाः **मुक्तायाः** पुनरैक्यं **न** युज्यते। **अतः** हेतोरहं **तद्दोषहतये** गुरुद्रोहदोषनाशाय **मतान्** दुस्त्यजत्वात् मान्यानपि **प्राणान् समर्पयामि** परित्यजामि।। अनुष्टुप्।।४५।।

इति तन्निश्चयं विद्वान् कृतार्थं तं व्यधाद् द्युमान्।।
निसर्गोऽयं हि महतां यदार्तार्तिनिवर्तनम्।।४६।।

इति त**स्य निश्चयं विद्वान्** जानन् **द्युमान्** स्वयंप्रकाशो भगवान् **तं** विप्रं **कृतार्थं व्यधात्** व्यकरोत्। एतदर्थान्तरेण वक्ति। तथा **हि यत् आर्ता**नां **आर्तिनिवर्तनं** पीडानिरसनं **अयं महतां निसर्गः** स्वभावोऽस्ति।। अनुष्टुप्।।४६।।

पुष्णाति याऽऽर्तान्विनिवृत्ततृष्णान् कृष्णाजमूर्तिः प्रथिताऽत्र कृष्णा।।
प्रत्यक्तटेऽस्या निवसन्विजिह्वं प्रत्यग्व्यधाद्विप्रसुतं सुजिह्वम्।।४७।।

वर्णतो या **कृष्णा अजमूर्तिः** विष्णुमूर्तिः **प्रथिता** या **कृष्णा आर्तान्** पापार्तान् **पुष्णाति** तथा **विनिवृत्ततृष्णान्** विरक्तान् पुष्णाति ईदृश्याः **अस्याः** कृष्णायाः **प्रत्यक्तटे** पश्चिमतीरे **निवसन् प्रत्यक्** व्यापको भगवान् **विजिह्वं** छिन्नजिह्वं **विप्रसुतं सुजिह्वं व्यधात्** व्यकरोत्।। अनुष्टुप्।।४७।।

ततो दक्षिणकाशीति कृष्णापञ्चनदीयुतिः।।
ख्याता या तामितो दत्तो यतोऽब्दान्द्वादशोऽवसत्।।४८।।

ततः दक्षिणकाशीति या पञ्चनदीयुति ख्याता तां दत्तो भगवान् **इतः** प्राप्तः। **यतो** यत्र **द्वादशाब्दान् अवसत्**।। अनुष्टुप्।।४८।।

दरिद्रभूसुरागारं गत्वाऽमरपुरे हरिः। शाकाहारं भजन्विप्रशोकागारं समुच्छिनत्।।४९।।

हरिः भगवान् **अमरपुरे दरिद्रभूसुरागारं** दरिद्रब्राह्मणगेहं **गत्वा** तद्दत्त**शाकाहारं भजन् विप्रशोकागारं** दारिद्र्यं तद्द्योतकशाकवल्लीं वा **समुच्छिनत्**।। अनुष्टुप्।।४९।।

स्थित्वाऽमरपुरे भक्तपुरभित्सुरवेष्टितः। बभारामरसंयुक्तपुरंदररुचिं शुचिः।।५०।।

शुचिः शुद्धः। 'शुद्धमपापविद्ध'मिति श्रुतेः। पक्षे 'इन्द्रः शुद्धो न आगही'ति श्रुतेः। भक्तानां

पुराण्यष्टपुराणि भिनत्तीति **भक्तपुरभित्**। पक्षे *अभक्तानां* असुराणां पुराणि नगराणि भिनत्तीति तथा। **सुरैः अमरैः** अमरेश्वरादिभिः। पक्षे सुरैर्वस्वादिदेवैः **वेष्टितः अमरपुरे** औरवाटग्रामे तत्संनिधौ। पक्षे अमरावत्यां स्थित्वा **अमरसंयुक्तपुरंदररुचिं** देवयुक्तेन्द्रशोभेव शोभा तं **बभार**। निदर्शनालंकारः।। अनुष्टुप्।।५०।।

त्रिस्थलीं दर्शयामास योगिनीपूजितोऽजितः।

गङ्गानुजाय क्षणेनेक्षणेनेदं ततान यः।।५१।।

यः ईक्षणेन पर्यालोचनेनेदं विश्वं **ततान** स **योगिनीपूजितः अजितः** भगवान् **क्षणेन गङ्गानुजाय** प्रयागकाशीगयाख्यां **त्रिस्थलीं दर्शयामास**।। अनुष्टुप्।।५१।।

ततो गन्तुकामो विलोक्याप्तकामो भृशं दुःखिता योगिनीस्ता अकामः।।

समागादिदं पादुके स्थापयित्वा समाश्वास्य तां सद्वरांश्च प्रदत्वा।।५२।।

ततः क्षेत्रात् **गन्तुकामः** स्वयं **आप्तकामः** अतएवा**ऽकामः भृशं दुःखिताः ताः योगिनीः विलोक्य** तत्र **पादुके स्थापयित्वा समाश्वास्य** ताभ्यः **सद्वरांश्च प्रदत्वा इदं** गन्धर्वपुरं **समागादि**ति तत्स्थस्य सिद्धस्योक्तिः।। भुजंगप्रयातम्।।५२।।

ततः प्रभृति तत्पुरं प्रवरमाबभौ सुन्दरं

दरं हरति यत्सदा निवसतां सतां सादरम्।।

वरं च वितरत्यरं गदहरं सुचारं नरं

न रञ्जयति किं न किं दुरितहारि पृथ्वीवरम्।।५३।।

ततः प्रभृति तत आरभ्य **तत्पुरं** नरसिंहवाटिकासंज्ञं **प्रवरं** श्रेष्ठं **सुन्दरं** मनोहरं चा**बभौ**। **य**त्पुरं **सादरं निवसतां** तत्र निवासं कुर्वतां **सतां** सन्मार्गवर्तिनां नराणां **सदा दरं** भयं **हरति**। भक्तेभ्य**श्चारं** शीघ्रं **वरं वितरति** ददाति। यच्च **गदहरं** रोगहरं **पुरं सुचारं** सदाचारसंपन्नं **नरं न रञ्जयति किं** अपि तु रञ्जयत्येव। ईदृशं पुरं **दुरितहारि** पापहरं **न किं** अपि तु सर्वथा दुरितहारि एव। पुनश्च यत्पुरं **पृथ्वीवरं** पृथ्व्यां वरं श्रेष्ठं यद्वा पृथिव्याः *वरं* कुङ्कुमं सौभाग्यमिति यावत्। पृथ्वीवृत्तं च। अत्र मुद्रालंकारोऽनुप्रासालंकारश्च।। पृथ्वी।।५३।।

सुप्तिस्थितीत्यासनहीन एष कृष्णातटेऽभीष्टकरो विशेषः।।

गतोऽपि गन्धर्वपुरं दरारिर्यो निर्जिताशेषपुरंदरारिः।।५४।।

सुप्तिर्निद्रा **स्थिति**रवसानं **इति**र्गतिः **आसनं** उपवेशनं तेभ्यो **हीनः** निर्विकारः प्रलयेऽपि विशिष्यत इति **विशेषः गन्धर्वपुरं गतोऽपि एष** भगवान् **कृष्णातटेऽभीष्टकर** आस्ते। **निर्जिताः अशेषाः पुरंदर**स्या**रयः** शत्रवो दैत्या येन सः **दरारिः** भक्तभयहर्ता।। उपजातिः।।५४।।

तत्रत्यविप्रवनिता मृतापत्यत्वदुःखिता। विप्रवाक्याद्गुरुपदं क्षिप्रदं भेज आर्तिदम्।।५५।।

*मृतापत्यत्व*रूपं *दुःखं* संजातमस्याः सा **मृतापत्यत्वदुःखिता तत्र** ग्रामे भवा **तत्रत्या** सा चासौ **विप्रवनिता विप्रवाक्या**द्ब्राह्मणवचनेन **क्षिप्रदं** शीघ्रप्रसादकरं **आर्तिदं** पीडाहरं **गुरुपदं भेजे** अष्टतीर्थस्नानपूर्वकं सिषेवे।। अनुष्टुप्।।५५।।

तया पुरा विप्रधनं हृतं मृतो दयाविहीनः स पिशाचतां गतः।।
स भीषयामास सतीमतीव तां सुभीषणः स्वप्न उपस्थ आनताम्।।५६।।

तया पुरा पूर्वजन्मनि **विप्रधनं हृतम्**। **स** विप्रः **पिशाचतां गतः दयाविहीनः** भूतविशेषः अभूत्। **स** पिशाचः **स्वप्ने उपस्थे** संनिधौ **आनतां तां** सतीं **अतीव भीषयामास**। कथंभूतः सः। **सु**तरां **भीषणः** दारुणः।। वंशस्थम्।।५६।।

सहसा गुरुराप तां नतां तरसा तं विनिवार्य दुःखिताम्।।
स विधाय च पृष्ठतोऽवदत्सविधे मेऽप्यनयोऽसि को वद।।५७।।

सहसा अकस्मात् **तरसा** वेगेन **गुरुः दुःखितां तां** ब्राह्मणीं **आप** प्राप। **स** गुरुः **तं** पिशाचं **विनिवार्य** दुःखितां तां **पृष्ठतो विधाय च अवदत्**। **मे** मम **सविधे** समीपेऽ**पि** त्वं **कोऽनयः** अन्यायवर्ती **असि** कस्त्वं **वद**।। योगिनी।।५७।।

एवं वदन्तमवलोक्य स नारसिंहं सिंहोन्नताक्षमपि धूतविपक्षपक्षम्।।
त्यक्त्वा वसन्ततिलकामिव कान्तवक्त्रां वक्त्रागतामिव सुधांशुतनुं तनूनः।।५८।।

स पिशाचः **धूतः विपक्षपक्षः** शत्रुपक्षपातो येन तं **सिंहवदुन्नते अक्षिणी** यस्य तं **नारसिंहं** भगवन्तं वि**लोक्य कान्तवक्त्रां** मनोहरमुखीं अतएव **वसन्ततिलकामिवा**तिसुन्दरीं तां **तनूनः** राहुः **वक्त्रागतां सुधांशुतनुमिव त्यक्त्वा** *उवाचे*त्युत्तरेण संबन्धः।। सिंहोन्नता।।५८।।

उवाच नीचः स च तं पिशाचः शृणुष्व वाचं त्वमिहाप्रपञ्चः।।
द्विपक्षभूतस्तु सपक्षपातो यते विघातश्च न ते प्रशस्तः।।५९।।

नीचः स पिशाचः तं भगवन्तं **उवाच**। हे भगवन्, मे **वाचं शृणुष्व**। **इह** लोके **त्वं अप्रपञ्चो**ऽसि। हे **यते, द्विपक्षभूतः सपक्षपातः तु ते न प्रशस्तः**। तथा **चा**स्मादादीनां **विघातः** ते न प्रशस्तः। उपेन्द्रवज्रा।।५९।।

अनयाऽपहृतो ममैव रा अनया वासनयाऽस्य मेऽवरा।।
सम योनिरुपागतार्थिता मम को वारयिता चिरागताम्।।६०।।

अनया ब्राह्मण्या **ममैव राः** द्रव्यं **अपहृतम्**। **अनया** एतया **वासनया** द्रव्यवासनया हे **सम** सर्वसाम्य, **अवरा** निकृष्टा **अर्थिता** जन्मांतरे प्रेतो भूत्वेमां घातयिष्यामीति प्रार्थिता **योनिः** पिशाचयोनिः **मम** मां **उपागता** प्राप्ता **चिरागतां** योनिं **को वारयिता**। न कोऽपीत्यर्थः। अतो मां व्यर्थ त्वं भीषयसीति भावः।। योगिनी।।६०।।

गुरुः प्राह ते सद्गतिं कारयिष्ये सुदीनां तथैनां पिशाचोद्धरिष्ये।।
इमां भीषयस्यङ्ग चेत्ताडयिष्ये पिशाचोऽपि चोचे तथाऽतस्तरिष्ये।।६१।।

गुरुर्भगवान् तं **प्राह**। हे **पिशाच, ते सद्गतिं कारयिष्ये**। **तथा** च **सुदीनां एनां उद्धरिष्ये**। हे **अङ्ग**, हे पिशाच, अतःपरं **इमां** ब्राह्मणीं **भीषयसि चेत्त**र्हि त्वां **ताडयिष्ये**। तच्छ्रुत्वा **पिशाच ऊचे**। हे भगवन्, यथा त्वं वदसि **तथा**ऽस्तु। **अतो** भवदुक्तोपायात् अहं **तरिष्ये**।। भुजंगप्रयातम्।।६१।।

सतीमतीव नीतिमानिमां जगौ त्वया क्रिया

विधीयतां सतां मता धिया तयाऽप्यमायया।।

गतिं समाप्नुयादयं लयं च तेऽपि दुष्कृतं

मतं सुतं सुतन्तुवर्धकं द्रुतं लभस्व तम्।।६२।।

अतीव नीतिमान् भगवान् नतु प्रभुतयाऽन्यायेन दण्डधर्ता **इमां सतीं जगौ**। **धिया** सात्त्विकबुद्ध्या **त्वया सतां मता क्रिया** और्ध्वदेहिकी **विधीयताम्**। **अमायया** कपटरहितया क्रियया **अयं** पिशाचः **गतिं समाप्नुयात्**। **ते च** तवापि **लयं** समाप्नुयात् **तं मतं** लोकमान्यं **सुतन्तुवर्धकं** उत्तमसंतानवर्धकं **सुतं** पुत्रं **द्रुतं** शीघ्रं **लभस्व**।। चामरम्।।६२।।

ततो बुद्ध्वा तथा कृत्वा तस्मै दत्वा गतिं सती।।

लेभे फले गुरोः काले ततो जातौ मतौ सुतौ।।६३।।

सती ब्राह्मणी **ततो बुद्ध्वा** शयनादुत्थाय **तथा** गुरूक्तप्रकारेण क्रियां **कृत्वा तस्मै** पिशाचाय **गतिं दत्त्वा गुरोः** सकाशात् **फले** नारिकेलफले **लेभे**। तद्भक्षणात् गर्भिणी जाता। **काले** दशमे मासि **मतौ** मान्यौ **सुतौ जातौ**।। अनुष्टुप्।।६३।।

अष्टमेऽनिष्टदे वर्षे संनिपात उपागतः।।

ततो मृतोऽग्रतो जातः पितृतः स मृतः सुतः।।६४।।

अनिष्टदे पुत्रस्याष्टमे **वर्षे** 'त्रयः प्रकुपिता दोषा' इत्यादिलक्षणः **संनिपातः उपागतः**। **ततः** संनिपातात् **पितृतः** पितुः सकाशात् **अग्रतो जातो** यः **स सुतः मृतः**।। अनुष्टुप्।।६४।।

सती सुनीतिं रुदतीमतीव दयालुरेत्याऽखिलदृग्व्रतीव।।

भूत्वाऽवदन्नैति मृतः कुतस्त्वं मुधोच्चकै रोदिषि मैह्यवित्त्वम्।।६५।।

अखिलदृक् सर्वसाक्षी **दयालुः** भगवान् **व्रतीव** ब्रह्मचारीव **भूत्वा** पुत्रशोकेना**तीव रुदतीं सुनीतिं सतीं एत्या**गत्या**वदत्**। **मृतः** मृतिं गतः पुत्रादिः **नैति** पुनर्नागच्छति। एवं सति **त्वं कुतो मुधा** व्यर्थं **उचच्कैः** उच्चस्वरेण **रोदिषि** शोकस्यानर्थक्यात्। तस्मात् हे ब्राह्मणि, 'मृतः शुचा पुनर्नैती'ति **अवित्त्वं** अज्ञत्वं **मा एहि** मा प्राप्नुहि।। उपजातिः।।६५।।

निःसारोऽयं संसारो यं यान्त्याश्रित्य भ्रान्त्यापायम्।।

विद्युन्मालालीलालम्बी तं बीभत्सं जह्याघातम्।।६६।।

हे ब्राह्मणि, **अयं संसारः निःसारो**ऽस्ति। **भ्रान्त्या** सुखभ्रान्त्या **यं आश्रित्य अपायं यान्ति**। लोका इति शेषः। यः **विद्युन्मालालीलालम्बी** अतिचपलः दृष्टनष्टस्वभावः **तं** ईदृशं **आ** समन्तात् **घातो** यस्मात्तं **बीभत्सं** संसारं **जहि**।। विद्युन्माला।।६६।।

भुजगशिशुभृता यद्वत्स्वपिति न भववान्तद्वत्।

तनुतनुजमुखं नित्यं भृशसुविपदहो सत्यम्।।६७।।

मन्त्रौषधिप्रभावात् **भुजगशिशून्** **बिभर्ति** स्वाङ्गे धारयति तथा 'आपं चैव हलन्तानां' इत्याप्। सा **यद्वन्न स्वपिति तद्वद्भववान्** संसारी पुरुषः न स्वपिति। अनेकचिन्ताव्यग्रत्वात् संसारे सुखनिद्रावार्ताऽपि न

किमन्यद्वक्तव्यमिति भावः। **अहो तनुतनुजमुखं** स्वदेहपुत्रादिकं **नित्यं भृशं सु**तरां **विपत्** यस्मात् ईदृशं चास्ति एतत् **सत्यम्**।। भुजगशिशुभृता।।६७।।

न विमतो हि सुतो यदि ते मतः स्मरसि किं गतजन्मकथा वृथा।।
सुमति मा कुरु शोकमकास्पदं विपदघारि हरेः स्मर रे पदम्।।६८।।

विमतः अयं मम सुतो वा न वेति संशयास्पदः **सुतो न** भवति **यदि** ममायं सुतः इति **ते मत**श्चेत्तर्हि **गतजन्मकथां स्मरसि किम्**। अपि तु न। यस्मादेवं तस्मात् हे **सुमति, अकास्पदं** दुःखास्पदं पुत्र**शोकं मा कुरु**। **रे** सुमति, **विपदघारि** विपत्तिपापहरं **हरेः पदं स्मर**। ततो मुक्तिरिति भावः।। द्रुतविलम्बितम्।।६८।।

एवं सा बोधिता माता मृतस्यातीव दुःखिता।।
गुरुं प्राह न वेदान्तोऽदान्ताया रोचते मम।।६९।।

एवं गुरुणा **बोधिता अतीव दुःखिता सा मृतस्य** पुत्रस्य **माता गुरुं प्राह**। **अदान्तायाः** अदमितेन्द्रियायाः उपलक्षणादनधिकारिण्याः **मम वेदान्तः न रोचते**।। अनुष्टुप्।।६९।।

कुमारललितां मां व्यधात्पुनरपीमाम्। स मज्जयति शोके कुतो वद नृलोके।।७०।।

यः मृतवन्ध्यां **मां कुमारललितां व्यधात्** व्यकरोत् **स** भगवान् **पुनरपि मा** मां **नृलोके शोके कुतो मज्जयति** इदं **वद**। नृलोके शोके मज्जयति चेत्कथं परलोकं ददातीति वक्रोक्तिः।। कुमारललिता।।७०।।

सोऽवददीशः स्ववरं सोऽपि हि वेदापि परम्।।
माणवकाक्रीडितकं तं परिपृच्छेदमकम्।।७१।।

स ब्रह्मचारिवेषी भगवान**वदत्**। हे ब्राह्मणि, त्वया आराधित ईशः **स्ववरं वेद सोऽपि हि परमपि माणवकस्य** ब्रह्मचारिणः **क्रीडितकं** चेष्टां **वेद**। सोऽहमेवेति गुढोऽभिप्रायः। यत्र त्वया वरो लब्धस्तत्र गत्वा **इदं अकं** पुत्रशोकलक्षणं दुःखं **तं** वरदातारं **परिपृच्छ**। माणवकाक्रीडितकम्।।७१।।

श्रुत्वेत्यथ संध्याऽभ्राक्षी तनुमध्या। मध्याह्न उपाप्ता साप्ताश्रममार्ता।।७२।।

इतीत्थं श्रुत्वा तनुमध्या संध्याभ्राक्षी रक्तनेत्रा सा **मध्याह्ने** शोका**र्ता** सती **आप्तस्य** गुरोरा**श्रमं** कृष्णातटं **उपाप्ता** उपागता।। तनुमध्या।।७२।।

सशवा सजवाऽऽगत्य पदोः सा ताडयच्छिरः।।
नाऽऽदाद्दग्धुं शवं जग्मुः सर्वे तत्र तु जंपती।।७३।।

सजवा सवेगा **सशवा** शवसहिता **सा** आश्रममागत्य **पदोः** पादुकयोरुपरि **शिरः अताडयत्**। **दग्धुं शवं नादात्**। तदा **सर्वे** लोका ग्रामं **जग्मुः**। **तत्र** कृष्णातटे **तु जंपती** तस्थुरिति शेषः।। अनुष्टुप्।।७३।।

चण्डी सोच्चण्डवाक् चक्रे चक्रांके गुरुपादुके।।
रक्तोक्षिते निजशिरस्ताडनेन पुनःपुनः।।७४।।

चण्डी अत्यन्तकोपनाऽतएव **उच्चण्डा वाक्** यस्याः **सा** ब्राह्मणी **पुनःपुनः निजशिरस्ताडनेन चक्राङ्के** चक्रादिचिह्नयुक्ते **गुरुपादुके रक्तोक्षिते** रक्तसिते रक्ताभिषिक्ते **चक्रे**। शिरस्ताडनेन पादुके रक्ताप्लुते जाते इति भावः।। अनुष्टुप्।।७४।।

गुरुः स्वप्नेऽथ तां प्राह मा रोदीर्जीवितः सुतः।।

प्राणो नामैष वायुः स यातोऽपि पुनराहृतः।।७५।।

अथ गुरुर्भगवान् **स्वप्ने तां प्राह**। हे ब्राह्मणि, **मा रोदीः**। तव **सुतः जीवितः**। **प्राणो नाम एष वायुः स** बहि**र्यातो** मया **पुनराहृत** आनीत अत एव ते सुतो जीवितः। उत्तरार्धाख्या गुरुचरितटीकायां विहिता सा अ.१२, ६० श्लोकटीकायां द्रष्टव्या।।अनुष्टुप्।।७५।।

मृतमुत्थितमुत्थितौ तु तौ मुदितं तं मुदितावपश्यताम्।।

अपि कल्य उपागता द्विजा अजमापूज्य सुपूज्यमस्तुवन्।।७६।।

आदौ **मृतं** पश्चा**दुत्थितं मुदितं तं** सुतं शयना**दुत्थितौ मुदितौ** संजातहर्षौ **तौ** पितरौ **अपश्यताम्**। तथा **कल्ये** प्रत्यूषे शवं दग्धुं **उपागताः द्विजा अपि** तथाभूतमपश्यन्। ते सर्वे **सुपूज्यं** भगवन्त**मापूज्य अस्तुवन्**।। उदिता।।७६।।

यातेऽपि भगवत्यत्र फलसिद्धिरलं नृणाम्।।

एवमग्रेऽपि जागर्ति न निद्राति सतां पतिः।।७७।।

भगवति गन्धर्वपुरं **यातेऽपि अत्र** क्षेत्रे एवं **नृणां अलं** अत्यर्थं **फलसिद्धि**र्भजनफलसिद्धिर्जाता। **एवमग्रे** भविष्यकाले**ऽपि** भगवान् **जागर्ति सतां पतिर्न निद्राति**।। अनुष्टुप्।।७७।।

भीमामरजासंगममागत्य श्रीगुरुः स्थितः परदः।।

भिक्षार्थं ग्रामगतो वन्ध्यामहिषीमदोहयद्वरदः।।७८।।

परदः मोक्षदः **श्रीगुरुः भीमामरजासंगममागत्य स्थितः भिक्षार्थं ग्रामं गतो वरदो** भगवान् **वन्ध्यामहिषीं अदोहयत्**।। आर्या।।७८।।

भक्तिप्रियोऽपि स्वाधीनो राजाधीनोऽभवद्यतिः।।

स्वयं निरुपचारोऽपि जातो राजोपचारभाक्।।७९।।

स्वाधीनोऽपराधीनो**ऽपि भक्तिप्रियो यति**र्भगवान् **राजाधीनोऽभवत्**। **स्वयं निरुपचारोऽपि** छत्रादि**राजोपचारभाक्** जातः।। अनुष्टुप्।।७९।।

पुरमेत्य समुद्धृत्य ब्रह्मराक्षसमीक्षणात्।।

स लीलोत्पादितजगज्जगद्वासो मठेऽवसत्।।८०।।

भगवान् गन्धर्वपुर**मेत्य ईक्षणात् ब्रह्मराक्षसं समुद्धृत्य लील**या **उत्पादितं जगत्** येन **जगतो वासो** यस्मिन् **स** भगवान् राजदत्ते **मठेऽवसत्**। अधिकप्रभेदोऽर्थालंकारः विरोधश्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालंकारः एषां संसृष्टिश्च।। अनुष्टुप्।।८०।।

योऽभिधानत उत त्रिविक्रमः सार्थकं परमकं त्रिविक्रमम्।।

सद्गतिं यतिपतिं स्म निन्दति यं हृदाऽपि हि मुनिर्न विन्दति।।८१।।

योऽभिधानत उत नामत एव **त्रिविक्रमः** स **सद्गतिं परमकं** श्रेष्ठं परमानंदं वा **सार्थकं** अन्वर्थकं त्रिलोकाक्रमणलक्षणाः **त्रयः क्रमाः** पादविक्षेपा यस्य तं **यतिपतिं** भगवन्तं दाम्भिकोऽयमिति **निन्दति स्म**। कोऽसौ यतिपतिः। **हि** निश्चयेन **मुनि**र्मननशीलो**ऽपि** पुरुषः **यं हृदा** मनसा **न विन्दति** न लभते।।

रथोद्धता।।८१।।

तं विद्वान्प्रययौ शास्ता राजलक्ष्मपरिष्कृतः।।
राजराजश्रियं भेजे नृधर्मा नरवाहनः।।८२।।

शास्ता भगवान् **तं** निन्दकं **विद्वान् प्रययौ**। कुमसीग्राममिति शेषः। **राजलक्ष्मपरिष्कृतः** राजचिह्नभूषितः **नु**र्धर्म एव **धर्म** यस्य सः **नरवाहनः** शिबिकारूढः भगवान् **राजराजश्रियं** कुबेर इव शोभां **भेजे** सिषेवे।। अनुष्टुप्।।८२।।

मुदा नृसिंहं हृदि चिन्तयास्तदा ददर्शाऽपि च मर्त्ययानम्।।
नदीतटस्थं यतिभिः परीतं स दीनदीनः प्रययौ विनीतः।।८३।।

तदा मुदा हृदि नृसिंहं चिन्तयानोऽपि नदीतटस्थं यतिभिः परीतं वेष्टितम्। **च** एवार्थे। **ददर्श** तथा भगवदवकृपाभिया **स** त्रिविक्रमभारती **विनीतः** नम्रः **दीना**दपि **दीनः** सन् **प्रययौ** ध्यानं विसृज्य नदीतीरं जगाम।। उपेन्द्रवज्रा।।८३।।

त्रिविक्रमोऽपश्यदशेषसैन्यं संन्यासिरूपं न च कंचनान्यम्।।
तं विस्मितं यानग आह देवस्त्वं यं यते निन्दसि सोऽयमेव।८४।

त्रिविक्रमः अशेषसैन्यं संन्यासिरूपं अपश्यत्। संन्यासा**दन्यं कं च** पुरुषं **न चा**पश्यत्। तदा कुतोऽमी संन्यासिन इति **विस्मितं तं** त्रिविक्रमं **यानगः** शिबिकास्थः **देवः** भगवा**नाह** हे त्रिविक्रम **यते**, **त्वं यं निन्दसि सोऽयमेव** संन्यासी अस्ति।। उपजातिः।८४।।

अखर्वगर्वोऽप्यभवद्विगर्वः सर्वात्मकोऽसाविति शान्तिपर्व।।
अपूर्वमाप्त्वा विनयेन नत्वा मत्वा नृसिंहं समदृक् च भूत्वा।८५।

अखर्वोऽह्रस्वः **गर्वो** यस्य सो**ऽपि** त्रिविक्रमः **असौ** यतिः न नरः किं तु **सर्वात्मकः** सर्वान्तर्यामीति बुद्ध्या**ऽपूर्वं शान्ति**रूपं **पर्व आप्त्वा** प्राप्य तं **नृसिंहं मत्वा विनयेन नत्वा** प्रणम्य **समदृक् भूत्वा च वि**गतः देहाद्यात्माभिन्नलक्षण**गर्वो** यस्येदृशः शान्तो**ऽभवत्**।। उपजातिः।।८५।।

ततः स्वरूपमादर्श्य तत्त्वमादिश्य पश्यतः।।
तस्य सोऽन्तरधादद्धा कृतार्थोऽभूत्त्रिविक्रमः।।८६।।

ततः गर्वापनयानन्तरं **स** भगवान् **स्वरूपं** प्रथमतो विराट्रूपं पश्चाल्लौकिकं यतिरूपं तस्मै प्र**दर्श्य तत्त्वं** तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं तत्त्वज्ञानं **आदिश्य** कथयित्वाऽनुभाव्य च **तस्य** त्रिविक्रमस्य **पश्यतः** सतः। अनादरे षष्ठी। **अन्तरधात्** अन्तर्हितोऽभूत्। ततः **त्रिविक्रमः अद्धा** सत्यं **कृतार्थः** कृतकृत्यो**ऽभूत्**। अपरोक्षज्ञानी बभूवेत्यर्थः। 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति स्मृतेः।। अनुष्टुप्।।८६।।

श्रावयन्तौ श्रुतीर्म्लेच्छे तर्जयन्तौ द्विजौ द्विजान्।।
जयार्थमागतौ निन्ये श्रीगुरुं तौ त्रिविक्रमौ।।८७।।

म्लेच्छे म्लेच्छायेत्यर्थः। **श्रुतीर्**वेदान् **श्रावयन्तौ द्विजान् तर्जयन्तौ जयार्थमागतौ द्विजौ श्रीगुरुं** प्रति शिक्षार्थं **त्रिविक्रमो निन्ये**।। अनुष्टुप्।।८७।।

द्वन्द्वदावदव देव वेदविद्देवदेव वद वेदवाददौ।।

वाददावदव देववादविद्द्वन्द्वदोऽवददिदं वदोवदः।।८८।।

वादार्थमागतौ ब्राह्मणौ गुरोः समीपमुपनीय प्रणिपत्य त्रिविक्रमः प्रार्थयते द्वन्द्वेति। 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इतिश्रुत्यर्थानुशासनाद्देवाभिन्नगुरुप्रतिपादनार्थं हे **देवे**ति संबोधनम्। स्वयंप्रकाशशीलत्वाच्छरणागताज्ञानान्धकारहरत्वात्त्वं *देवो*ऽसीति भावः। पुनः कथंभूत। हे **द्वन्द्वदावदव** *द्वन्द्वं* द्वैतं तदेवेतरेषामभेद्यत्वाद्*दावो*ऽरण्यं तस्य *दव* आरण्यवह्निरिव दाहकत्वात् तत्संबुद्धौ हे *द्वन्द्वदावदव*। द्वैतवादखण्डने कुतो मम शक्तिरित्याह। हे **वेदवित्** काण्डत्रयात्मकं वेदं वेत्तीति तथा तत्संबुद्धौ। स्वतो जातानां वेदानां तत्त्वं याथार्थ्येन त्वमेव जानासि अन्ये तु श्रुत्युपक्रमोपसंहारतर्कादितः कथंचिज्जानन्ति। तथा च निरुक्तं 'अपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या नह्येषु प्रत्यक्षमस्ती'त्यादि वेदवक्तृत्वं ब्रह्मज्ञानिनो लक्षणम्। स्मृतिश्च 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्। छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्' इति वेदवित्त्वाद्भगवतः शास्त्रवादनिरसनक्षमत्वमिति भावः। अतएव हि हे **वेदवित्**, वेदविदि ब्राह्मणे सर्वदेववासः श्रूयते 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि वसन्ति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति' इति। ननु वावदूकयोरनयोर्विजये कुतोऽस्माकं सामर्थ्यं इत्यत आह। हे **देवदेव**, सूक्ष्मभूतसात्त्विकांशजत्वाद्*देवा* इन्द्रियाणि मनःषष्ठानि प्रकाश्यानां प्रकाशकत्वाद्*देवः*। 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं' इत्यादि श्रुतेः। *देवदेव*त्वाद्भवतस्तेषां सेन्द्रियान्तःकरणकुण्ठीकरणसामर्थ्यमस्तीति भावः। पुनश्च। **वाददावदव**। *वाद* इति उपलक्षणं जल्पादेः। यदुक्तं 'वादो जल्पो वितण्डश्च हेत्वाभासाश्छलानि च। जातिश्च निग्रहस्थानं पदार्थानक्षपाज्जगौ' इति। एषां लक्षणानि गौतमेनोक्तानि विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यन्ते। *वाद* एव *दावः* प्राकृतानां दुर्गमत्वाद्वनं तस्य *दवो* दहनस्तत्संबुद्धौ हे *वाददावदव* प्रतिपक्ष्युपन्यस्तवादजल्पादिसर्वदाहकोऽसीति भावः। यतः हे **देववादवित्** यतस्त्वं देववादवेत्ता ततो मनुष्यवादमात्रनिराकरणं भवतः कियदेव। अतः जयपत्रार्थमागतावेताबुभौ **वेदवाददौ** परकृतवेदवादखण्डकावुन्मत्तौ विप्रौ प्रति **वद**। ननु छात्रभूतस्य त्रिविक्रमयतेर्वादं कुर्वित्युक्तिर्नोपपन्नेति चेन्नैष दोषः। पितरं प्रति शिशूक्तिवदुपपत्तेः। एवं **वदोवदः** वक्ता। **द्वन्द्वदः** द्वैतनिवारकः त्रिविक्रमः गुरुं प्रति इदं परोपकारार्थं ब्रह्मद्रोहिविप्रहितार्थं चा**वदत्** प्रार्थयामासेति भावः। **देवे**त्यक्षरद्वयेनैवायं रचितः श्लोकः।। रथोद्धता।।८८।।

बोधितावपि तौ नैव हितं स्वीचक्रतुर्मतम्।।

पतितं तत आनीय तद्गर्वं सर्व आहरत्।।८९।।

श्रीगुरुणा **बोधितावपि तौ** विप्रौ **मतं** मान्यं **हितं** पथ्यं वचं **नैव स्वीचक्रतुः**। **ततः सर्वः** सर्वात्मा भगवान् **पतितं** बुरुडं **आनीय तयोर्गर्वं** अहरत्।। अनुष्टुप्।।८९।।

ततो नरौ पलाहारौ भूत्वा शान्तिपरौ वरात्।।

उषित्वा द्वादश समाः समाप्तौ सद्गतिं तु तौ।।९०।।

ततः नरौ तौ विप्रौ स्वकर्मवशात् **पलाहारौ** मांसाहारौ राक्षसौ **भूत्वा**ऽपि **वरात्** भगवद्वरात् प्रभावात् **शान्तिपरौ** भूत्वा **द्वादश समाः** वर्षाणि **उषित्वा तु सद्गतिं समाप्तौ** प्राप्तौ।। अनुष्टुप्।।९०।।

पतितः पण्डितो भूत्वा ज्ञात्वा सप्त गतोद्भवान्।।
प्राह मे दुर्गतेर्हेतुं ब्रवीतु ब्रह्मणो भवान्।।९१।।

पतितः भस्मप्रभावात् **पण्डितो भूत्वा सप्त गतोद्भवान्** गतजन्मानि **ज्ञात्वा** भगवन्तं **प्राह**। हे **भवान्**, पूर्वं सप्तमे जन्मनि **ब्रह्मणः** ब्राह्मणस्य सतः **मे दुर्गतेर्हेतुं ब्रवीतु**।। अनुष्टुप्।।९१।।

मातापित्राप्तदारात्मजनिजसुवृषत्याजको निन्दकोऽर्च्य-
ब्रह्मश्रेयः सतां यः श्रुतिरसतनुजागोक्रयी क्रूरयायी।।
इत्याद्याः प्रेत्य घोरं निरयमरमथो यान्ति चण्डालयोनिं
योनीरन्याश्च पापो ह्यनुभवति तरां तारतम्यादघस्य।।९२।।

तद्दुर्गतिहेतुं वदन् तावत्कर्मविपाकमाह। यः **मातापितरौ** प्रसिद्धौ। **आप्ताः** हितशंसिनः गुर्वादयः। **दाराः** स्त्री। **आत्मजाः** अपत्यानि। **निजसुवृषः** स्ववर्णाश्रमसद्धर्मः एषां **त्याजकः**। **अर्च्यः** पूज्यः देवः। **ब्रह्म** वेदः। **श्रेयः** सत्कर्म। **सन्तः** साधव एषां **निन्दकः**। **यश्च श्रुतिर्वेदः**। **रसः** गोरसगुडमध्वादिः। **तनुजा** पुत्री। **गौः** प्रसिद्धा। आसां **क्रय**कर्ता। **क्रूरयायी** दुष्टसंगी। **इत्याद्याः प्रेत्य** मृत्वा **अरं** अत्यन्तं **घोरं** *अर*मिति शीघ्रं वा। उक्तं गारुडे 'त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीयते यमकिंकरै'रिति। **निरयं** नरकं **यान्ति**। **अथो** अनन्तरं **चण्डालयोनिं यान्ति**। **पापो**ऽकृतप्रायश्चित्तः **अघस्य** पापस्य **तारतम्यात्**। **अन्याः** स्थावरतिर्यगाद्याः **योनीः तरां** सुतरां **अनुभवति**। उक्तं च 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः। अपश्चात्तापिनः प्रेत्य नरकान्यान्ति दारुणान्'। **ही**ति प्रसिद्धम्। गारुडे 'अधस्तान्नरलोकस्ये'त्यादि। स्रग्धरा।।९२।।

भूतप्रेतपिशाचकाः स्युरितरे दुर्वासनावासिता
मत्ता विप्रगुरुद्विषोऽपि कुधियो रक्षस्त्वमायान्ति च।।
उष्ट्रो द्रव्यहरोऽप्यलिर्विषहरः पत्रादिहृद्वानरो
गृध्रो मांसहरो नरो मधुकरो मध्वाहरोऽपीतरः।।९३।।

दुर्वासनावासिताः इतरे नीचा भूतप्रेतपिशाचाः स्युः। **कुधियो** दुर्बुद्धयः **मत्ताः विप्रगुरुद्विषश्च रक्षस्त्वं** ब्रह्मराक्षसत्वं **आयान्ति**। **द्रव्यहर उष्ट्रो** भवति। **विषहरोऽलि**र्वृश्चिकः। **फलपत्रादिहृत् वानरः**। **मांसहरो गृध्रः**। **मध्वाहरो** मधुचोरो**ऽपीतरो नरः मधुकृ**न्मक्षिका भवति।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९३।।

भोगी न योऽर्थस्य च किंपचोऽत्र भोगी स भूत्वापि भवे परत्र।।
न भोगभोगी भविताऽस्य किं तु नभोगभोगी शयिता ततस्तु।।९४।।

किंपचः कदर्यः **यो**ऽत्रार्जितस्या**र्थस्य भोगी न** भवेत्**सः परत्र भवे** जन्मनि **भोगी** सर्पो **भूत्वापि अस्य** स्वकीयार्थस्य **भोगभोगी न भविता**। **किं तु** *नभोगं* वायुं भोक्तुं शीलमस्येति **नभोगभोगी** वायुभक्षको भूत्वा **ततस्तु** सार्वविभक्तिकस्तसिः तस्मिन्नर्थे भूम्यादौ निहिते **शयिता** भवेदिति शेषः।। उपजातिः।।९४।।

अधस्तान्नृजातेः स्मृता यातनास्ता गवाद्यास्तृणान्ता अधान्ताय तास्ताः।।
स्वपापानुसारी कुचारी परीत्य क्रमाद्याति भूयो नृयोनिं सचिह्नः।।९५।।

नृजातेः अधस्तात् गवाद्याः तृणान्ता योनयः **अघान्ताय** पापनाशाय **यातनाः स्मृताः स्वपापानुसारी कुचारी** पापी **तास्ताः परीत्य क्रमाद् भूयः सचिह्नः** पूर्वकृतपापज्ञापकचिह्नयुक्तः पुरुषो

नृयोनिं मनुष्यजन्म **याति**। स्मृतिः 'अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः। अनुभूय भुवं तास्ताः पुनरत्राव्रजेच्छुचि'रिति।। भुजंगप्रयातम्।।९५।।

श्वा शुनी च नरो नारी पारदार्यात्खरः खरी।।

औपपत्यान्नृनारीणां कृमियोनिः पुनःपुनः।।९६।।

पारदार्यात् नरः श्वा खरश्च भवति। **औपपत्यात् नारी शुनी खरी** च भवति। अत्यभ्यासे तु **नृनारीणां** पारदार्यात् औपपत्याच्च **पुनः पुनः कृमियोनि**र्यावत्पापक्षयं भविष्यति।। अनुष्टुप्।।९६।।

भारत्याऽथ कथं त्वघान्त इति संपृष्टोऽब्रवीच्छ्रीगुरुः

पश्चात्तापमघान्तकं स्वबलतः कृच्छ्रादिकं शोधकम्।।

उक्त्वाऽघं च सदस्यृतं तदुदितं क्षौरादि युक्तं चरे-

त्प्रायश्चित्तमदाम्भिकः शुचिरघाद्वा मन्त्रतीर्थव्रतैः।।९७।।

अथ त्रिविक्रम**भारत्या कथं अघान्तः** कृतस्याघस्य पापस्यान्तः लयः भवे**दिति पृष्टः श्रीगुरुः पश्चात्तापं अघान्तकं अब्रवीत्**। 'पश्चात्तपेन संशुद्धि'रिति स्मरणात्। इदं साधारणपापे, विशेषपापे तु शुद्धिमाह। **स्वबलतः** स्वशक्तितारतम्यात् **कृच्छ्रादिकं** पापस्य **शोधकं भवति**। तस्येतिकर्तव्यतामाह। **अदाम्भिकः** निष्कपटः **सदसि** धार्मिकविद्वत्सभायां **ऋतं** सत्यं यथा विहितं **अघं** पापं **उक्त्वा** ततः **तदुदितं** **त**या पर्षदा अनुवादकद्वारा **उदितं** कथितं **क्षौर**स्नानादियुक्तं **प्रायश्चित्तं चरेत्**। शार्दूलविक्रीडितम् ।।९७।।

नीचं तूच्च उवाच पित्रपकृतेस्त्वं चावचोऽभूरतो

मासं संगमसेवनाद्द्विजनितागाम्युद्भवे सोऽवदत्।।

विप्रं योजय मां द्विजेषु करटो हंसोऽपि सन्मानसे

भूयः किं करटोऽप्ययोऽपि कनकं भूत्वा पुनः किं त्वयः।।९८।।

एवं त्रिविक्रममाभाष्य **उच्चः** सर्वश्रेष्ठो भगवान् **नीचं** तं पतितं **तु उवाच**। हे पतित, **त्वं पित्रपकृते**र्मातापितृतिरस्कारा**दवचः** पतितः **अभूः अतो मासं** मासपर्यन्तं स्नानादिना **संगमसेवनात् आगाम्युद्भवे** आगामिजन्मनि **द्विजनिता** द्विजत्वं तव भविष्यतीति शेषः। तच्छ्रुत्वा **स** पतितो**ऽवदत्**। **विप्रं** वेदाध्यायिनं ब्राह्मणं **मां द्विजेषु योजय**। **करटः** काकः **मानसे** सरसि **हंसः सन्** हंसो भूत्वा**ऽपि भूयः करटः** काकः भविष्यति किम्। तथा पूर्वं **अयो** लोह**मपि** स्पर्शयोगा**त्कनकं भूत्वा**ऽपि **पुनस्तु अयो भवति किं** अपि तु न। तथाऽहं पूर्वं पतितोऽपि भवद्दृशा विप्रो भूत्वाऽपि पुनर्बुरुडो भविष्यामि किम् ।।शार्दूलविक्रीडितम्।।९८।।

इत्थं तस्मिन्वदति युवतिस्तस्य चाप्ताऽथ तां स

त्यक्तुं हैच्छद्गुरुरथ जगौ स्त्रीर्न पूर्वं विवाह्या।।

पश्चात्त्यागे पतसि सदिति प्रोह्य तं स्नापयित्वा

गेहायाऽऽज्ञापयति स यतिः सोऽप्यगाज्ज्ञानहीनः।।९९।।

इत्थं तस्मिन् पतिते **वदति** सति **तस्य युवति**स्तरुणी भार्या **च**कारात्पुत्रादयश्चा**प्ता** उपागमन्। **स** पतितः **तां त्यक्तुं ऐच्छत्**। **अथ गुरु**र्भगवान् तं **जगौ**। हे पतित, **स्त्री पूर्वं** प्रथमतः **न विवाह्या**।

पश्चाद्विवाहोत्तरं भार्याया**स्त्यागे पतसि** पातं नरकं यास्यसि। एतत् **सत्** सत्यं **इति प्रोह्य** प्रकर्षेणोहयित्वा उपपत्त्या बोधयित्वेत्यर्थः। पूर्वजन्मज्ञानप्रदशरीरलग्नभस्मक्षालनार्थं **तं स्नापयित्वा गेहाय** गेहं गन्तुं **स** यतिः **आज्ञापयति**। **सोऽपि ज्ञानहीनः** सन् **गृहं अगात्**।। मन्दाक्रान्ता।।९९।।

पावितोऽपि पतितः कुतो गतो हीनतामिति यतीरितो यतिः।।

प्राह भस्मवशतो मयार्पिता वेत्तृताऽऽप्लवत उद्गता ततः।।१००।।

पावितोऽपि पतितः कुतो हीनतां गत इति यतिना त्रिविक्रमेणे**रितः** प्रेरितो **यतिः** भगवान् **प्राह**। **मया भस्मवशतः** पतिताय **वेत्तृता** विद्वत्ता **अर्पिता** दत्ता। सा **आप्लवतः** भस्मक्षालनहेतुभूतात् स्नानात् पतितात् **उद्गता** नष्टेत्यर्थः।। रथोद्धता।।१००।।

दुराचारो जारो यतिवर पुरा कश्चन धरा-

पती रक्षो भूत्वा क्षुधित उपगं क्रौञ्चवनगः।।

मुनिं प्रापात्तुं तद्धृतभसितसंस्पर्शवशतः

स्मृतप्राक्पञ्चाक्षिप्रमितगतजातोऽस्तकुकृतः।।१०१।।

पुरा दुराचारः जारः कश्चन धरापतिः राजा दुर्जयाख्यः स्वकर्मवशात् **क्रौञ्चवनगः रक्षः** ब्रह्मराक्षसो **भूत्वा क्षुधितः** सन् **उपगं** समीपं प्राप्तं **मुनिं** वामदेवं **अत्तुं** भक्षितुं **प्राप**। तदा **तेन धृतं** यत् **भसितं** भस्म तस्य **संस्पर्श**योगात् **अस्तकुकृतः** नष्टपापः **स्मृतप्राक्पञ्चाक्षिप्रमितगतजातः** स्मृतपूर्वपञ्चविंशतिजन्माभूत्। शिखरिणी।।१०१।।

तस्मै द्राविडविप्रमुक्तिमवदच्छ्वाङ्गस्थभस्माहितां

संवादं गतिदं कुमारहरयोर्भस्मार्पणं चोद्गतिम्।।

एवं कर्मविपाकमाकलयतोऽप्याराध्य चाध्याधिहे

तत्पादाम्बुरुहे ययौ यतिरिति ख्याता विभूतेः कथा।।

तस्मै राक्षसाय **श्वाङ्गस्थभस्मना आहितां** दत्तां **द्राविड**देशीय**विप्रमुक्तिं अवदत्**। वामदेव इति शेषः। **गतिदं** मोक्षदं **कुमारहरयोः** सनत्कुमारशिवयोः **संवादं चाह**। तस्मै वामदेवेन **भस्मार्पणं** तच्चाह। तस्य **उद्गतिं** स्वर्गगमनं **चा**ह। **एवं कर्मविपाकं आकलयतः** कथयतः भगवतः **अध्याधिहे** अधिकमनोव्यथाहरे **पादाम्बुरुहे आराध्य** अभिवाद्य असौ **यतिः** त्रिविक्रमः **ययौ इति विभूतेः कथा ख्याता** जाता।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१०२।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचितश्रीगुरुचरितकाव्ये द्वितीयशतकं समाप्तम्।। ॐ तत्सत्।।

।। इति श्रीगुरुचरितकाव्यद्वितीयशतकं समाप्तम्।।

।। श्रीगुरुःशरणम् ।।

श्री.प.प.श्री.वासुदेवानंदसरस्वतीटेम्बेस्वामीविरचितं

श्रीगुरुचरित्रकाव्यम् (त्रिशति)

सटीकम्

।। तृतीयशतकम् ।।

तृतीयशतकम्।

अथ कोऽपि मृतार्भको वरे द्विज आस द्विज माहुरे पुरे।।
स गुरोः कृपयाऽऽप सत्सुतं स च दत्तं वदति स्म तं मतम्।।१।।

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।। ।। **अथे**ति मङ्गलार्थे आनन्तर्यार्थे वा। सिद्ध उवाच। हे **द्विज** नामधारक, **वरे माहुरे पुरे मृता अर्भका** यस्य सः **कोऽपि द्विजः** गोपीनाथाख्य **आस**। **स** सेवनादिना **गुरो**र्दत्तात्रेयस्य **कृपया सत्सुतं आप** प्राप। **स च** गोपीनाथविप्रः **तं मतं सुतं दत्तं वदति स्म** नाम्ना पुत्रं दत्तमिति व्यकरोदित्यर्थः।। योगिनी।।१।।

स तु धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानां स्त्रियमेव लब्धवान्।।
सुमती भुवि दंपती तथा शुशुभाते रतितत्पती यथा।।२।।

स तु पुत्रः **धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानामेव स्त्रियं लब्धवान् यथा रतितत्पती** रतिकामौ **शुशुभाते**। **तथा सुमती** तौ **दंपती** शुशुभाते ।। योगिनी।।२।।

अथ दैववशात्क्षयार्दितः समभूत्कान्तिविवर्जितः सुतः।।
शयनाशनवर्जितः कृशो ललना चाप्यभवत्तथा कृशा।।३।।

अथ विवाहोत्तरं **दैववशात् क्षयार्दितः** क्षयरोगपीडितः अत एव **कान्तिविवर्जितः सुतः** अभूत् ततोऽनुक्रमेण **शयनाशनवर्जितः** त्यक्तनिद्राभोजन अत एव **कृशः** अभूत्। तस्य **ललना** भार्या **चापि कृशाऽभवत्**।। योगिनी।।३।।

हवनार्चनशान्तिभेषजैर्जपनाद्यैर्न शशाम स द्विजैः।।
उदितोऽयमसाध्य इत्यहो स रहोऽम्बामवदच्छृणु ह्यहो।।४।।

स रोगः **जपनाद्यैः** जपादिभिः होमपूजा**शान्त्यौ**षधैश्च **न शशाम** न शान्तो बभूव। **द्विजैः** वैद्यज्योतिषिकविप्रैः **अयं** रोगो**ऽसाध्य इत्युदितः** उक्तः यदा तदा **स** रुग्णो विप्रः **रह** एकान्ते **अम्बां** मातरं **अवदत्**। **अहो** अम्ब, **हि** निश्चयेन **शृणु**।। योगिनी।।४।।

अयि मातरतः परं तु ते मयि माऽऽशाऽस्तु रुजार्दिते सुते।।
दयिते मयि तेऽस्तु मा रतिर्दयिते श्रीदयितेऽस्तु ते रतिः।।५।।

अयि मातः, अतः परं तु अत ऊर्ध्वं तु। **रुजार्दिते** तव **सुते मयि** विषये **ते आशा माऽस्तु** आसन्नमरणत्वात्। हे **दयिते** वल्लभे भार्ये। **ते** तव। **दयिते** वल्लभे भर्तरि **मयि** अतः परं **रतिः** प्रीति**र्माऽस्तु**। तर्हि मया क्व रतिः कर्तव्येत्यत आह। **श्रीदयिते** श्रियो लक्ष्म्याः दयिते वल्लभे लक्ष्मीकान्ते भवतारके विष्णौ **ते** तव **रतिरस्तु** भवतु।। योगिनी।।५।।

धृतभीतिरुवाच तं सती गतिरन्या भवतो न मे सती।।
कति वच्म्यतिसूक्तिभिस्त्वलं मतिमान्मेऽस्ति भवान्सुमङ्गलम्।।६।।

धृतभीतिः सती तद्भार्या **तं उवाच**। **भवतः** त्वत्तो**ऽन्या न मे सती गतिर्न**। एतत् **अतिसूक्तिभिः कति वच्मि अलं** अस्तु। **मतिमान् भवान् मे सुमङ्गलं** अस्तु।। योगिनी।।६।।

इति सा समुदीर्य निर्ययौ पतियुक्ता श्वशुरानुमोदिता।।

गुरुदर्शनकाङ्क्षया नता वरगन्धर्वपुरं ह्युपागता।।७।।

इति इत्थं **सा समुदीर्य** उक्त्वा। पत्युरारोग्यार्थं **पतियुक्ता** आन्दोलास्थ पतिसहिता। त्वं व्रजेति **श्वशुरानुमोदिता** श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ताभ्यां अनुमोदिता। आरोग्यार्थं **गुरुदर्शनकाङ्क्षया निर्ययौ**। शनैः शनैः कतिचिद्दिवसैः। **वरगन्धर्वपुरं** श्रेष्ठगंधर्वाख्यपुरम्। यद्वा **वरस्य** सर्वश्रेष्ठस्य देववर्यस्य भगवतो गन्धर्वपुरम्। **उपागता** समीपं प्राप्ता।। योगिनी।।७।।

सहसा मृतिमाप तत्पतिर्युवतिस्तं च शुशोच साऽधृतिः।।

अतिदीनमतिं तु तां सतीं गुरुमूर्तिर्यतिराप सद्गतिः।।८।।

तदा **तत्पतिः सहसा मृतिं** प्राप। **अधृतिः** गतधैर्या **सा युवतिस्**तद्भार्या **च तं** मृतं पतिं उद्दिश्य **शुशोच**। तदा **अतिदीनमतिं तां सतीं तु यद्गतिर्यतिः** भगवान् **गुरुमूर्तिर**वधूतमूर्तिः सन् **प्राप**।।। योगिनी।।८।।

धृतभूतिरुवाच मा शुचः सति कस्ते पतिरन्ति मे वचः।।

वद चित्प्रतिबिम्बितोऽथवास दचिद्वर्ष्म समीपवर्ति वा।।९।।

धृता भूतिर्भस्म येन स तां **उवाच**। हे **सति**, **मा शुचः**। **चित्प्रतिबिम्बितो** जीवः **ते पतिः**, **अथवा अचि**ज्जडं **समीपवर्ति वर्ष्म** मृतदेहः ते पतिः। अनयोर्मध्ये **कस्ते पति**रिति **मेऽन्ति** मम समीपं **वद**।। योगिनी।।९।।

उभयं न वयं यशस्विनि प्रवदामः परमं मनस्विनि।।

न गमागमनेऽस्य सोऽजरो निगमाद्योऽप्यवरोऽपरोऽमरः।।१०।।

उभयराद्धान्तं नो जाने इति ते शरणं चेच्छृणु। हे **यशस्विनि** सत्कीर्तिमति, हे **मनस्विनि** प्रशस्तमानसे सति, **वयं उभयं**, देहं जीवं च **परमं** तात्त्विकं **न वदामः**। तर्हि देहस्तावत् परमो माऽस्तु जडत्वाद्विकारित्वाद्दृष्टनष्टस्वभावत्वात्, चेतनो जीवो न कुतः पारमार्थिक इत्यत आह नेत्यादि। **अस्य** स्वयंप्रकाशस्यापरोक्षस्यात्मनः **गमागमने** देहान्तरगमनं मरणं, गर्भागमनं जननं च **न** विद्येते। **स** आत्मा**ऽजरः** जरोपलक्षितजन्मादिविकारशून्यः। **निगमाद्यः** वेदकर्ता 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यधिकरणन्यायात्। **अवरः** श्रेष्ठः। **अपरः** सर्वनिषेधावधिभूतोऽतः न म्रियत इत्य**मरः**। 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः' इति श्रुतेः।। योगिनी।।१०।।

यदनीदृगतादृगीक्षकं पुरुषाख्यं परमं ह्यमायिकम्।।

निरुपाधिकमाद्यमेककं तदु शोकं कथमर्हति व्यकम्।।११।।

'अक्षाणां विषयस्त्वीदृक् परोक्षस्तादृगुच्यते। विषयी नाक्षविषयः' इत्याद्युक्तेः। **यत् अमायिकं** आवरणादिरहितं **ईक्षकं** साक्षिभूतम्। **परमं पुरुषाख्यं** ब्रह्म तत् **ईदृक् तादृक्** च न भवति। कुतः। **निरुपाधिकं** अविद्यामायोपाधिरहितम्। **आद्यं** सर्वकारणम्। **एककं** अद्वितीयं तं सृष्टिकालेऽप्यसहायं 'एकदाकिनिच्चासहाये' इति पाणिनीयात्। **तदु** तदेव ब्रह्म **कथं शोकं अर्हति**। कथमपि नेति भावः।। योगिनी।।११।।

यदु भाति जगत्यनेकवत्तदु मायामयमेणनीरवत्।।

गुरुदर्शिततत्त्वदीपतः पुरुदृङ् मुक्तिमियाद्भ्रमादतः।।१२।।

तर्हि प्रत्यक्षस्य कथमपलापः क्रियत इत्यत आह- **यदु** यदेव **जगति** लोके सुरनरतिर्यगादिरूपेणा**नेकवद्भाति तदु** तदेव **मायामय एणनीरव**न्मृगजलव- न्मिथ्याभूतं न तात्त्विकम्। तर्ह्ययं भ्रमः कथं निवर्तेतात आह- **गुरुणा** शाब्दपरब्रह्मविदाचार्येण **दर्शितो यस्तत्त्वदीपः** जीवब्रह्मैक्यलक्षणतत्त्वज्ञानं। तस्मात् **पुरुदृक्** अपरिच्छिन्नदृक् विविक्तदृक् पुरुषः। **अतो** मिथ्याभूताज्जग**द्भ्रमात् मुक्तिं इयात्** मुक्तिं यातुं शक्यो भवेत् नान्यथा। 'नायमात्मा' इत्यादिश्रुतेः।। योगिनी।।१२।।

नरजन्मनि चेन्न रेऽमृतं परजन्मन्यत आसुरे मृतम्।।

सति मुञ्च शुचं न चंक्रमं प्रति गच्छाश्रय मोक्षसत्क्रमम्।।१३।।

रे साध्वि, अस्मि**न्नरजन्मनि** मोक्षो **न** संपादित**श्चेत्त**र्हि **आसुरे** असुषु रमन्ते पोषणादिना ते असुराः तेषां स्वभावभूते **परजन्मनि मृतं** मरणमेव नामृतवार्तापीति भावः। यस्मादेवं तस्मात् हे **सति**, **शुचं** शोकं **मुञ्च**। **न चंक्रमं** अतिशयेन पौनःपुन्येन वा जन्ममरणलक्षणगमनं **प्रति गच्छ**। अतोऽत्रैवेश्वरभजनस्वधर्माचरणादिना **मोक्षसत्क्रमं आश्रय**।।१३।।

स्वातंत्र्यं न हि योषितां सति पतिः स्त्रीणां सुरो नेतरो

हित्वा शाठ्यमतः पतिं भज ततः श्रेयो गुरोरुक्तितः।।

सेवा तस्य सुरार्चनं पदुदकं तीर्थं प्रसादस्तदु-

च्छिष्टं धर्म उतास्य वाक्यकरणं संतोषणं भूषणम्।।१४।।

हि यस्मात् **योषितां** कदापि **स्वातंत्र्यं ना**स्ति तस्मात् हे **सति**, **स्त्रीणां सुरः** देवः **नेतरः** शिवविष्ण्वादिरूपः। यस्मात् स्त्रीणां पतिरेव देवः **अतः** अस्माद्धेतोः **शाठ्यं** कापट्यं **हित्वा** हे सति, **पतिं भज**। **ततः** तद्भजनात्। लोपामुद्रास्तुतिप्रसङ्गोदित**गुरूक्तितः** बृहस्पतिप्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **श्रेयो** भवेत्। **तस्य** भर्तुः **सेवा सुरार्चनं** साध्व्या देवपूजा नान्या। **तस्य** पत्युः **पदुदकं** पादोदकं **तीर्थं** नान्यत्। **तदुच्छिष्टं** पत्युर्भुक्तावशिष्टं **प्रसादः**। **उता**पि च **अस्य** पत्युः **वाक्यकरणं धर्मः** नान्यः। पत्युः **संतोषण**मेव साध्व्या **भूषणम्** नान्यत्स्वर्णादिकम्।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१४।।

नित्यं तज्जनगौरवं च सुहितं मर्यादयाऽदो व्रतं

धार्यं स्वापभुजीतयस्तमनु च प्राक् स्नानबोधोत्थितिः।।

सर्वैनःशमनं धवानुगमनं गोत्रत्रयोद्धारणं

भूशय्यावपनार्चनव्रतवृषैर्वैधव्यसेवाऽथवा।।१५।।

च परं **नित्यं त**स्य पत्यु**र्जन**स्य **गौरवं** कार्यं त**च्च सु**तरां **हितं** उभयलोकप्रापकत्वात्। श्रुतिरपि 'सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्रवां भव। ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृषु' इति। अद एतत्सर्वं व्रतं मर्यादया धार्यम्।तथा **तमनु** पत्युः स्वापाद्यनन्तरं सत्याः **स्वापभुजीतयः** *स्वापः* शयनं पत्युः शयनानन्तरं। *भुजि*भोजनं पत्युर्भोजनानन्तरं। *इति*र्गमनं पत्युः पश्चादेव। पत्युः स्नानादेः **प्राक्** स्नानादि कार्यम्। **स्नानं** पत्युः

स्नानात्पूर्वम्। **उत्थिति**रुत्थानं पत्युरुत्थानात्प्रागेव कार्यम्। एवं वर्तमानायाः सत्याः दैवात् पत्यौ मृते मुख्यं अनुगमनं कार्यं इत्याह- **सर्वैनःशमनं धवानुगमनं गोत्रत्रयोद्धारणम्**। गोत्रत्रयं च 'मातृकं पितृकं चैव यत्र सा च प्रदीयते' इति। **अथवा भूशय्यादिवैधव्यसेवा** वैधव्यधर्मपालनं तत्र खट्वादिवर्जनं **भूशय्या** शिरसो **वपनं** च। यदुक्तं 'विधवाकबरीबन्धो भर्तृबन्धाय कल्पते। शरसो वपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा' इति। **अर्चनं** विष्ण्वादेः। **व्रतानि** कल्पोक्तानि नित्यानि एकादशीजयन्त्युपवासादीनि कार्तिकमाघवैशाखश्रावणचातुर्मास्यादीनि स्नानोपोषणदीपाराधनदानादिरूपाणि। एभिर्व्यस्तैः समस्तैः **वैधव्यसेवा** विधवाधर्मपालनं कार्यम्।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१५।।

सा प्राह वैधव्यसुपालनं हा कष्टं युवत्या अपि धर्मवत्याः।।

अतोऽनुयानं मतमित्यथाक्षान्दत्वा विभूतिं च तथेत्यगात्सन्।।१६।

सा सती। **धर्मवत्या अपि युवत्याः** तरुणस्त्रियाः **वैधव्यपालनं हा कष्टम्**। **अतः अनुयानं** ममाभि**मतमिति** प्राह। **अथ** तच्छ्रुत्वा **सन्** साधुः तस्यै पत्युः कण्ठकर्णधारणार्थं **अक्षान्** रुद्राक्षान् अङ्गलेपनार्थं **विभूतिं** भस्म **च दत्वा तथेति** यथा त्वं वदसि तथा कुर्वित्युक्त्वा **अगात्**।। उपजातिः।।१६।।

साऽपि श्मशानेऽनुपदं हयेष्टिप्रदं मुदा भर्तृशवाग्रयानम्।।

कृत्वाऽखिलानन्दपदं पदं च गुरोर्दिदृक्षुर्लघु संगमेऽगात्।।१७।।

साऽपि पतिव्रता। **मुदा**ऽऽनन्देना**नुपदं** प्रतिपदं **हयेष्टिप्रदं** अश्वमेधपुण्यप्रदम्। **श्मशाने भर्तृशवाग्रयानं कृत्वाऽखिलानन्दपदं** सर्वानन्दास्पदं **गुरोः पदं दिदृक्षुः लघु** शीघ्रं **संगमे** भीमामरजासंगमे**ऽगात्**।। उपजातिः।।१७।।

सौभाग्यसंततिदया स दयासमुद्र-

स्तामाशिषालमभिनन्द्य शवं वितन्द्रः।।

आनाय्य चाथ जलसिक्तमजीवयत्तं

ताभ्यां स्तुतोऽवददजो निजदैवमुक्तम्।।१८।।

हे सति, त्वं अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भवेति *सौभाग्यसंततिं ददातीति* **सौभाग्यसंततिदा** तया **आशिषा** आशीर्वादेन **तां** आगतां सतीं **अलं अभिनन्द्य**। श्रीगुरुरिति शेषः। **विगता तन्द्रा** यस्य सः भक्तकार्ये सदोद्युक्त इत्यर्थः। **दयासमुद्रः स** भगवान् **शवं आनाय्य**। **अथ च जलसिक्तं** कमण्डलुजलोक्षितं **तं** मृतमप्य**जीवयत् ताभ्यां** मृतपुत्रतत्पत्नीभ्यां **स्तुतोऽजो** भगवान् मृतोऽप्ययं कथं जीवेत इति विस्मयापन्नेषु लोकेषु सत्सु। **उक्तं निजा**नां भक्तानां **दैवं** प्राक्तनकर्म अस्मिन्जन्मनि त्रिंशद्वर्षायुष्यरूपं अग्रे जन्मनि शतवर्षायुष्यरूपं स्थितमपि कर्म मया *निजदैवं* व्यत्यासेनाप्तं इत्य**वदत्**।। वसन्ततिलका।।१८।।

ततः परेद्युः प्रतिचोदितोऽवदद् वदद्वरेण्योऽक्षविभूतिसंभवे।।

वाराङ्गनामर्कटकुक्कुटोद्भवक्षमेशभद्रात्मजरुद्रसत्कथे।।१९।।

ततः परेद्युः साध्व्या **प्रतिचोदितः** पूर्ववृत्तज्ञानार्थं पृष्टः **वद**तां **वरेण्यः** भगवान्। **अक्षाः** रुद्राक्षाः **विभूति**र्भस्म ताभ्यां **संभवो** ययोस्ते **वाराङ्गना** सती वेश्या तत्पालितो **मर्कटः कुक्कुट**श्च ताभ्यां **उद्भवो** ययोस्तौ **क्षमेशभद्रात्मजौ** तयो **रुद्र**स्य च **सत्कथे अवदत्** साध्व्यै कथयामासेत्यर्थः। तत्र *क्षमेशः*

काश्मीरदेशराजा *भद्रो* भद्रसेनाख्यः *तदात्मजः* तत्पुत्रः तत्प्रधानपुत्रश्चात्र पुत्रपदेनाभ्युपेयः।। वंशस्थम्।।१९।।

स्त्रियो न देयो मनुरेतदर्थं तद्देवयान्या विकचं चरित्रम्।।

सतीं स ऊचे सकचं कचेन काव्यं वराङ्गं विकचं कृतं च।।२०।।

स्त्रियः स्त्रियै **मनुर्मन्त्रः न देयः एतदर्थं तत्**प्रसिद्धं **देवयान्या विकचं** स्फुटं **चरित्रं स** भगवान् **सतीं ऊचे**। .....[१]।। उपजातिः।।२०।।

(तथा **सकचं** कचेन सहितं **काव्यं** शुक्रं **विकचं** कचरहितं **कृतं कचेन च वराङ्गं** गुह्यमंत्रं **विकचं** स्फुटं **कृतं च ऊचे**। दैत्यैः पुनः पुनर्हतोऽपि कचो न मृतः इति स चूर्णीकृत्य शुक्राय भक्ष्येण सह प्राशितः। ततो देवयान्या शुक्रान्मंत्रं गृहीत्वा कचः शुक्रश्च जीवितः परंतु स्त्र्युपदेशादग्रे मन्त्रो निष्फलोऽभवदिति तात्पर्यम्।)

सोमवारव्रतं साध्व्यै सोमप्रियमुवाच सः।।

सीमन्तिन्याप्यैन्द्रसेनिसीमन्तिन्या कृतं व्यकम्।।२१।।

स भगवान् विगतं अकं दुःखं यस्मात्त**द्व्यकं ऐन्द्रसेनिसीमन्तिन्या** इन्द्रसेनपुत्रवध्वा **सीमन्तिन्या कृतं** मैत्रेयीवचनात् अनुष्ठितं **सोमप्रियं** उमापतिप्रियं **सोमवारव्रतं साध्व्यै उवाच**।। अनुष्टुप्।।२१।।

एवं विनाथौ शरणागतौ नतौ कृत्वा सनाथौ यशसाप्यलङ्कृतौ।।

प्रस्थायामास गृहाय दंपती तौ हर्षितौ यत्यपकारदंपती।।२२।।

पूर्वं **विनाथौ** पश्चात् **शरणागतौ** तौ दंपती **एवं सनाथौ यशसा अलङ्कृत्वा**। **यत्यपकारदंपती** न विद्यते पकारो यस्य सो**ऽपकारः** पकाररहितः स चासौ **दंपती** च तथा *यतिदंती* यतिश्रेष्ठ इत्यर्थः। भगवान् **हर्षितौ तौ दंपती गृहाय प्रस्थापयामास** गमयामास।। इन्द्रवज्रा।।२२।।

परान्नाभिलाषिण्यथ ब्रह्मयोषित्परान्नारुचिं स्वं पतिं प्रार्थ्य चेशम्।।

परान्नाय निन्ये भुजौ वीक्ष्य दंष्ट्रिश्वकोच्छिष्टमन्नं विहायेशमाप्तौ।२३

अथ परान्नाभिलाषिणी ब्रह्मयोषित् विप्रस्त्री परान्नं भोक्तुं अनिच्छन्तं **पतिं** परान्नभोजनाय प्रेरयेती**शं प्रार्थ्य** तेन(ना)ज्ञप्तं **परान्नारुचिं स्वपतिं परान्नाय** परान्नं भोक्तुं **निन्ये**। ततस्तौ दंपती **भुजौ** भोजने दातृदीयमानं **दंष्ट्रिश्वकोच्छिष्टं** श्वसूकरोच्छिष्टं **अन्नं वीक्ष्य** तदन्नं **विहाय ईशं** भगवन्तं **आप्तौ** प्राप्तौ।। भुजंगप्रयातम्।।२३।।

तां बोधयित्वा द्विजमाह खिन्नं स्वेष्टाप्तयज्वद्विजसज्जनान्नम्।।

ग्राह्यं तथा दानमसद्ग्रहादौ तीर्थे नृपाच्चापि न चापदादौ।।२४।।

ब्राह्मणि त्वं दुराग्रहं मा कुर्विति **तां बोधयित्वा** स्वव्रतनियमभङ्गेन **खिन्नं द्विजं आह** भगवानिति शेषः। हे ब्राह्मण, त्वया **स्वः** सगोत्रः **इष्टायः** सखायः **आप्ताः** गुरवः संबंधिनः कृतोपकारा वा **यज्वा** विधिनेष्टवान्द्विजः **सज्जनः** साधुः एषां **अन्नं ग्राह्यं तथा** एभ्यः सकाशा**द्दान**मपि ग्राह्यम्। **आपदादौ अपि असदन्नं ग्रहादौ** ग्रहणादौ **तीर्थे** दुर्वृत्तात् **नृपाच्च** दानं **न** न **च** ग्राह्यम्।। इंद्रवज्रा।।२४।।

स्वाचारवान्न दुष्येत गृह्णन्नपि कुटुम्बवान्।।

स्वाचारं कथयेत्युक्तो ब्रह्मण्यो ब्रह्मणाऽवदत्।।२५।।

कुटुम्बवान् स्वाचारवान् ब्राह्मणः **गृह्णन्नपि न दुष्येत** इति श्रुत्वा हे भगवन्, **आचारं कथयेति**

ब्रह्मणा ब्राह्मणेनोक्तः भाषितः **ब्रह्मण्यो** भगवान् **अवदत्**। आह्निकाचारमिति शेषः।। अनुष्टुप्।।२५।।

बुद्ध्वा ब्राह्ममुहूर्त ईशगुरुगा नत्वा दिवोदङ्मुखो
भूत्वा मूत्रविशौ तृणेऽस्रपदिशि त्यक्त्वाम्मृदाऽधोबिले।।
प्रक्षाल्याऽङ्घ्रिकरान्स्ववर्णवृषविद्वक्त्रं च गण्डूषतः
क्षीरीध्मेन रदाननिन्द्यदिवसे स्नायात्पुराऽब्गोमयैः।।२६।।

ब्राह्मे मुहूर्ते ब्रह्मध्यानकाले अत्र काले **बुद्ध्वा** शयनादुत्थाय **ईशगुरुगाः नत्वा** अत्र गोशब्देन धेनुर्भूमिश्च ग्राह्या। **दिवोदङ्मुखो भूत्वा** अर्थात् रात्रौ दक्षिणाभिमुख इत्यर्थः। **अस्रपदिशि** स्वगृहान्नैर्ऋत्यां दिशि अयज्ञिये शुष्के **तृणे मूत्रविष्ठे त्यक्त्वा** उत्सृज्य **अम्मृदा** मृत्तिकायुक्तजलेन **अधोबिले** लिङ्गगुदे **प्रक्षाल्य** जलाशयमेत्य **अङ्घ्रिकरान्** अम्मृदा प्रक्षाल्य **स्ववर्णवृषवित्** स्ववर्णधर्मज्ञः **वक्त्रं च गंडूषतः** प्रक्षाल्य **अनिन्द्यदिवसे** रविवारषष्ठ्यष्टमीचतुर्दशीदर्शादिवर्ज्यदिवसे प्लक्षादि**क्षीरीध्मेन**। क्षीरिपदं कण्टक्युपलक्षणार्थम्। स्मर्यते च 'सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च विशेषतः' इति। दन्तधावनकाष्ठानयनेन **रदान्** दन्तान् प्रक्षाल्य। निन्द्यदिवसे काष्ठालाभे वा आम्रादिपर्णैः द्वादशगण्डूषैर्वा रदान् प्रक्षाल्य। **पुरा** प्रातःकाले **अब्गोमयैः स्नायात्**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२६।।

मध्याह्नेऽप्सु मृदा व्रती त्रिषवणं भिक्षुः प्रवाहाभिदृक्
गेहे प्राङ्मुख आचमाघहतितृप्त्युन्मार्ष्टिसंकल्पनम्।।
वर्ज्यं मन्त्रितशीतलोष्णसलिलैः स्नायाच्चिरण्टी सदा
नो शीर्ष्णा विधिवत्कृताचमनकः संध्यामुपासीत वित्।।२७।।

गृहस्थः **मृदाऽप्सु** स्नायात् **व्रती** वनस्थः प्रायश्चित्तकर्ता वा **भिक्षुः** कुटीचको बहूदकश्च **त्रिषवणं** त्रिकालं स्नायात्। यदुक्तं 'स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं कुटीचकबहूदयोः। हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यत' इति। सर्वोऽपि स्नानकाले नद्यादौ **प्रवाहाभिदृक्** प्रवाहाभिमुखः स्नायात्। **गेहे प्राङ्मुखः** स्नायात्। गृहस्नाने **आचम** आचमनं, **अघहति**रघमर्षणम्, **तृप्ति**र्देवर्षिपितृतर्पणम्। **उन्मार्ष्टि**र्मार्जनम्। **संकल्पनं** संकल्पः। एतत्सर्वं **वर्ज्यं** अर्थादेतत्सर्वं गृहादन्यत्र स्नानेऽवश्यं कार्यम्। गेहे **मन्त्रितशीतलोष्णसलिलैः** स्नायात्। **चिरण्टी** सुवासिनी **सदा** नित्यं **न** शिरसा स्नायात्। अनिन्द्यदिवसे बुधमन्दवारे सुवासिनीनां माङ्गलिकं शिरःस्नानं विहितम्। **विधिवत्कृतं आचमनं** येन स द्विजः **वित्** संध्याकालज्ञाता **संध्यामुपासीत**। संध्याकालस्तु 'उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका' इत्यादिरन्यत्र ज्ञेयः।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२७।।

मृद्भस्मागुरुचित्र आप्लवसवार्चोर्ध्वं पवित्रोत्तरी-
याढ्योऽसूंश्च नियम्य मार्जनमुखं कृत्वोपवीती स्वकम्।।
दत्त्वार्घ्याणि परीत्य चासनगतः कृत्वा जपोपस्थितिं
तां संध्यां विसृजेद्धुनेन्निशि दिवा संध्यावदर्चेत्सुरान्।।२८।।

तिलकधारणं विना कर्म न कार्यमित्यतस्तिलकमाह- **आप्लवः** स्नानं तदूर्ध्वं स्नानोत्तरं **मृच्चित्रो** मृदोर्ध्वपुण्ड्रो भवेत्। **सवो** होमः तदूर्ध्वं **भस्म**चित्रो भस्मकृततिर्यक्पुण्ड्रो भवेत्। **अर्चोर्ध्वं** देवपूजोत्तरं **अगुरुचित्रः** चन्दनतिलको भवेत्। तथा करयोर्दर्भ**पवित्रे** अङ्गे **उत्तरीयं** च तदा**ढ्यः**। **असून्नियम्य** प्राणायामं

कृत्वा यज्ञो**पवीती** सन् कर्मकालेऽन्यकालेऽपि कर्मसिद्ध्यर्थं पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं च यज्ञोपवी(ति)ता स्मर्यते 'सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च। विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोत्यकृतं तु तत्' इति। **स्वकं** गृह्योक्तं **मार्जनमुखं** मार्जनमन्त्राचमनपुनर्मार्जनाघमर्षणादिकं **कृत्वाऽर्घ्याणि दत्त्वा** असावादित्यो ब्रह्मेति **परीत्या**ऽऽचम्य पृथ्वीत्यादिमन्त्रै**रासनगतः जपोपस्थिती** जपमुपस्थानं च **कृत्वा** दिग्गतदेवतागुरुविप्रवन्दनपूर्वकं उत्तमे शिखर इति **तां संध्यां विसृजेत्**। **निशि दिवा हुनेत्** सायंप्रातर्होमौ कुर्यात्। होमस्य सायमारम्भः। **संध्यावत्**त्रिकालं **सुरान्** पञ्चायतनदेवता **अर्चेत्** पूजयेत्। 'यथा संध्या तथा पूजा त्रिकाले मोक्षदा स्मृता' इति स्मृतेः।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२८।।

यज्ञान्मासिकवार्षिकान्स्वसुगृहे नित्यांश्च पाठं सकृ-
च्छ्राद्धं पोष्यभरोऽमृतं हितमितं सास्वग्निहोत्रं चरेत्।।
निःशेषं लवणाज्यपायसमशब्दं मण्डले भाजने
मौनी स्नानजपाशनोत्सृतिषु चामन्त्राशने काकता।।२९।।

दर्शपूर्णमासाख्यान् **मासिकान् यज्ञान् चरेत्**। आग्रयणाद्यान् **वार्षिकान्** चरेत्। ते च **स्वसुगृहे** एव न परगृहे। आपदि भाटकं दत्त्वा परगृहे यज्ञादिकरणे न पुण्यहानिः। **सु**शब्देन संस्कृतं उपलिप्तं च गृहं ग्राह्यम्। स्मर्यते च 'अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनम्। गृहं न प्रविशेद्धीमानापदामाकरो हि सः। सर्वत्र वसुधा पूता यत्र लेपो न विद्यते। यत्र लेपो भवेत्तत्र पुनर्लेपेन शुद्ध्यति' इत्यादिः । **पाठा**तिरिक्ता**न्नित्यान्** देवयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञानात्मसंस्कारार्थं अन्नसंस्कारार्थं पञ्चसूनादोषपरिहारार्थं प्रातः सायं च चरेत्। अग्न्यतिथिभृत्यादि**पोष्यभरो** गृही, **सास्वग्निहोत्रं** प्राणाग्निहोत्रसहितं **हितं** अनिन्द्यं पथ्यं **मितं** परिमितं **अमृतं** यज्ञशेषान्नं **चरे**द्भक्षेत्। **लवणाज्यपायसं निःशेषं** चरेत् अर्थादन्यत्सशेषं चरेत्। 'सर्वं सशेषमश्नीयान्निःशेषं घृतपायसम्' इति स्मृतेः। पायसादिक**मशब्दं** चरेत्। तच्च **मण्डले भाजने** मण्डलोपरि निहिते शुद्धे *भाजने* पात्रे चरेत्। **स्नानजपासनोत्सृतिषु मौनी** भवेत्। *उत्सृति*र्मूत्रपुरीषोत्सर्गः। **अमन्त्राशने** आपोशनप्राणाग्निहोत्रमन्त्ररहिते यथेष्टाशने **काकता** काकजन्म भवेत्। अथवा *अमन्त्राशने* आमन्त्रणं विना परगृहभोजने *काकता*।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२९।।

पर्वार्केषु निशि व्रते न च चरेद्भूताष्टमीवासरे
ताम्बूलं विधवा यतीतर इदं नाद्याद्व्रते चाह्निकम्।।
निश्याद्यप्रहरान्तमन्तरितकं नैशं निशीथात्पुरा
प्रायश्चित्तमतः स्वदारग ऋतौ रागी क्षणेऽनिन्दिते।।३०।।

पर्वार्केषु निशि पौर्णमासीदर्शरविवारेषु रात्रौ **न चरेत्** भोजनं न कुर्यात्। तथा चतुर्दश्य**ष्टमी**षु दिवसे, **व्रते** एकादश्यां अहोरात्रं **न च चरेत्** भक्षेत्। 'अर्कपर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा। एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति स्मृतेः। **विधवा यती ताम्बूलं नाद्यात्**। सोऽपि(**इतरः**) **इदं** ताम्बूलं **व्रताहे** नाद्यात्। संकटात् **अंतरितं आह्निकं निशि आद्यप्रहरपर्यन्तं** कुर्यात्। तथा **नैशं** कर्म **निशीथात् पुरा** कार्यम्। **अतः** परं अष्टोत्तरशतगायत्रीजपरूपं **प्रायश्चित्तम्**। **रागी** पुरुषः **अनिन्दिते क्षणे स्वदारगो** भवेत्। अर्थात्परदारगः निन्दितक्षणे स्वदारगश्च पतेत्। स्मर्यते च 'येऽपि गच्छन्ति रागान्धा नरा

नारीं रजस्वलाम्। पर्वण्यप्सु दिवा श्राद्धे ते वै नरकगामिनः' इत्यादिस्मरणात्।। शार्दूलविक्रीडितम्।।३०।।

कौ न्यासी विधवा स्वपेन्न यमदिक्पादोऽखिलो यत्कृतं

तं संन्यस्य हरावयं वरवृषः षट्कर्मणो ब्रह्मणः।।

नातः श्रेय इदं पराशरमुखैरुक्तं मयोक्तं तु ते

श्रुत्वा सोऽपि तथाऽऽचरत्समुदितो लुप्तोऽपि धर्मः पुनः।।३१।।

न्यासी संन्यासी **विधवा** च **कौ** भूमौ **स्वपेन्न** खट्वादौ। **अखिलः** सर्वो लोकः **यमदिक्पादो** दक्षिणदिक्पादो **न स्वपेत्**। **यत्कृतं** कर्म तत्सर्वं **हरौ** परमेश्वरे **संन्यस्य** समर्प्य स्वपेत्। इज्याध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि **षट् कर्माणि** यस्य तस्य **ब्रह्मणः** ब्राह्मणस्य **अयं वरवृषः** उत्तमधर्मः। त्रैवर्णिकसाधारण्येऽपि ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वमभिप्रेत्य *ब्रह्मण* इत्युक्तम्। सर्ववर्णाश्रमाणां प्राथमिकं **अतः** परं **श्रेयः**साधनं **नास्ति**। **इदं** श्रेयःसाधनं **पराशरमुखैः उक्तं** तदेव **मया ते** तुभ्यं **उक्तं** न त्वर्वाचीनं स्वकल्पितम्। एवं श्रीगुरूक्तं **श्रुत्वा सोऽपि** ब्राह्मणः **तथा** तेन प्रकारेणा**ऽऽचरत्**। कलौ कालवशा**ल्लुप्तोऽपि धर्मः पुनः सम्य**क् **उदितः**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।३१।।

त्रिपुंभुक्तिपर्याप्तमन्नं गृहीत्वा ययौ भास्कराख्यो द्विजोऽजाय भिक्षाम्।।

प्रदातुं त्रिमासं स वासं चरन्वै न लेभेऽन्तरं तं हसन्तीतरे स्म।।३२।।

भास्कराख्यः द्विजः अजाय भगवते **भिक्षां प्रदातुं** त्रिपुरुषभोजन**पर्याप्तमन्नं गृहीत्वा** आय**यौ**। **स** भास्करः तत्र **त्रिमासं वासं चरन्** कुर्वन् **वै** निश्चयेन भिक्षां दातुं **अन्तरं** अवकाशं **न लेभे**। अयं भिक्षां दातुं आगत्य प्रत्यहं गुरुपङ्क्तौ भुञ्जान आत्मानं पुष्णातीति **तं इतरे हसन्ति स्म**।। भुजंगप्रयातम्।।३२।।

गुरुः कारयामास पाकं च साकं स्त्र्यपत्यैर्द्विजैर्भोजयामास लोकम्

परं चापि चान्नं न हीनं हि जातं तदाऽलौकिकं कौतुकं तत्र जातम्।।३३।।

तदा **गुरुः पाकं कारयामास**। **स्त्र्यपत्यैः द्विजैः साकं लोकं** चतुःसहस्रसंख्यातं स्वल्पान्नेन **भोजयामास**। **परं** पशुपक्ष्यादिक**मपि** भोजयामास। तथापि **हि** निश्चयेनान्नं **हीनं न जातं तदा तत्रालौकिकं कौतुकं जातम्**।। भुजंगप्रयातम्।।३३।।

प्राकाम्यसिद्ध्या स्वल्पान्नप्राकाम्यं हीश्वरोऽकरोत्।।

सकाममागतं विप्रं निष्कामं चापि भास्करम्।।३४।।

हि निश्चयेन **ईश्वरो** भगवान् अष्टमहासिद्ध्यन्तर्गत**प्राकाम्यसिद्ध्या स्वल्पान्नप्राकाम्यमकरोत्**। **सकाममागतं भास्करं विप्रं चापि निष्काम**मकरोत्।। अनुष्टुप्।।३४।।

गङ्गानाम्नी सोमनाथकामिनी पुष्पवर्जिता।।

परजन्मनि पुत्रार्थं समर्थमजमाभजत्।।३५।।

अभीष्टं दातुं **समर्थं अजं** भगवन्तं। **पुष्पवर्जिता** विगतार्तवा वृद्धा। शेषं स्फुटम्।। अनुष्टुप्।।३५।।

तामाह तादृशीं तातः क्व जन्मैष्यं क्व वा स्मृतिः।।

मृतिर्विस्मृतिरेवात्र सत्पुत्रौ ते भविष्यतः।।३६।।

जगत्तनोतीति **तातः** भगवान् **तादृशीं** वृद्धां **तामाह**। **एष्यं** ते **जन्म क्व** भविष्यति। **क्व वेयं** वरदानादिलक्षणा **स्मृतिः**। **यतः** यस्मात्कारणात् **मृति**र्नाम पूर्वजन्मविस्मृतिरेव। अतः हेतोः **अत्रैव** वर्तमाने जन्मनि **ते पुत्रौ**, पुत्री च पुत्रश्च पुत्रौ इत्येकशेषः। तौ कन्यापुत्रौ मत्प्रसादा**द्भविष्यतः**।। अनुष्टुप्।।३६।।

इत्युक्त्वा नारदब्रह्मवादोक्ताश्वत्थसेवनम्।।

शशंसास्या अपुष्पत्वे फलवत्तेत्यसूचि किम्।।३७।।

भगवान् **इत्युक्त्वा नारदब्रह्म**देवसंवा**द**रूपि यदु**क्तं अश्वत्थसेवनं अस्यै** ब्राह्मण्यै **शशंस** कथयामास। पुत्रप्राप्त्यर्थमश्वत्थसेवनकथनस्य कोऽभिप्राय इत्यत आह- 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः' इति मानवात् अश्वत्थस्य वनस्पतित्वाद**पुष्पेऽपि फलवत्ता** यथा दृश्यते तथा अपुष्पाया अपि तवापि मदनुग्रहात् पुत्रवत्ता भविष्यतीति भगवता**ऽसूचि किम्**।। अनुष्टुप्।।३७।।

ततो दृष्टरजा भूत्वा सगर्भा जरती त्वभूत्।।

तां वीक्ष्योचुर्जनाः किं नु जंगमोऽसौ वनस्पतिः।।३८।।

ततोऽश्वत्थसेवनानन्तरं **जरती तु** वृद्धाऽपि सा **दृष्टरजा** रजस्वला **भूत्वा सगर्भा** गर्भिणी **अभूत्**। **तां** विगतार्तवेति विश्रुतां गर्भिणीं **वीक्ष्य जना ऊचुः**। **असौ जंगमो वनस्पतिः किं न्वि**ति। प्रसिद्धो वनस्पतिर्न चलति इयं तत्तुल्यापि चलतीत्यतो *जंगमोऽसौ वनस्पति*रित्युत्प्रेक्षा व्यतिरेकश्च।। अनुष्टुप्।।३८।।

कन्याऽथास्या अभूत्तां सा शुद्ध्यूर्ध्वं गुरुसंनिधिम्।।

नीत्वोचे दारिका त्वेषा पितृहृद्दारिका न किम्।।३९।।

अथ गर्भधारणनन्तरं दशमे मासि **अस्याः** ब्राह्मण्याः **कन्याऽभूत्**। **सा** ब्राह्मणी **शुद्ध्यूर्ध्वं तां गुरुसंनिधिं नीत्वा ऊचे**। **एषा तु दारिका** कन्या जाता इयं **पितृहृद्दारिका** पित्रोर्हृदयविदारिका **न भविष्यति किं**, अपि तु भविष्यति। यदुक्तं 'दारिका हृदयदारिका पितुः' इति। श्रुतिश्च 'सखा जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्राः परमे व्योमन्' इति। अतः पुत्रो मे जायतामित्याशयः।। अनुष्टुप्।।३९।।

तस्यै तदनुमत्यादादल्पायुष्यं बुधं सुतम्।।

स तन्तुवर्धको जज्ञे तथा सा सद्गतिं गता।।४०।।

मूर्खः शतायुः पुत्रः पण्डितोऽल्पायुर्वा तेऽभिमत इति गुरुणा पृष्टा ब्राह्मणी अल्पायुषं बुधं ययाच इत्याह- **तस्यै** ब्राह्मण्यै **त**स्या **अनुमत्या**। आयुरेवायुष्यं स्वार्थे यत्। **अल्पं आयुष्यं** यस्य तं **बुधं सुतं अदात्**। **स** सुतोऽल्पायुरपि **तन्तुवर्धकः** पञ्चपुत्ररूपतन्तुवर्धको यथा याचित**स्तथा** बुधो दीर्घायुश्च **जज्ञे**। **सा** सकामापि ब्राह्मणी **सद्गतिं** मोक्षं **गता**।। अनुष्टुप्।।४०।।

शुष्कोदुम्बरकाष्ठसेवनमहो कष्टं सुकुष्ठाय स

प्रोचे कुष्ठनिवृत्तये नृहरये नत्वा गरिष्ठं स तु।।

भेजे शिष्टनिवारितोऽपि तरुवत्काष्ठं सुकष्टेन त-

ल्लोका ऊचुरजं स ताञ्छबरसन्निष्ठां तथा रिष्टदाम्।।४१।।

कथान्तरमारभते- **अहो** इत्याश्चर्ये। **स** भगवान् **कुष्ठनिवृत्तये** कुष्ठरोगशान्त्यर्थं **कष्टं** कष्टरूपं **शुष्कोदुम्बरकाष्ठसेवनं सुकुष्ठाय** कुष्ठव्याप्ताय **नृहरये** तन्नामकायाऽऽपस्तम्बशाखीयब्राह्मणाय **प्रोचे**।

एतत्काष्ठसेवनं कुरु एतस्मिन्पल्लवे सति तव शुद्धिर्भविष्यति त्वं कुष्ठहीनः शुभाङ्गश्च भविष्यसीति प्रकर्षेण ऊचे। **स तु** कुष्ठी **गरिष्ठं** गुरूणामपि गुरुतमं भगवन्तं **नत्वा**। किमनेन काष्ठसेवनेन (इति) **शिष्टनिवारितोऽपि सु**तरां **कष्टेन तरुवत्काष्ठं भेजे**। **तत्त**स्य कष्टरूपं कर्म **लोका अजं** गुरुं **ऊचुः**। **सो**ऽजो भगवान् **तान्** लोकान् **रिष्टदां** क्षेमप्रदां अरिष्टहरां वा लिङ्गार्चनार्थं राजपुत्रोपदिष्टस्य प्रत्यहं शंभवे नूत्नं चिताभस्मार्पयतः **शबरस्य सन्निष्ठां तथा** उवाच।। शार्दूलविक्रीडितम्।।४१।।

हन्ताऽहं तारकोऽप्येतान् चिन्तानन्ता वृथागता।।

मयि संतारिका भक्तिर्जाता संतारयेन्न किम्।।४२।।

तदा भगवान् स्वगतमाह- **हन्त अहं तारकोऽपि** अस्मि अथापि **एतान् अनन्ता चिन्ता वृथा** आ**गता**। **सम्यक् तारिका मयि** विषये **जाता भक्तिः संतारयेन्न किं** अपि तु तारयेदेव।। अनुष्टुप्।।४२।।

इत्युक्त्वा तत्र गत्वा प्रभुरथ करकस्थोदकैः प्रोक्ष्य काष्ठं

तद्दृष्ट्या दिव्ययैक्षद्विटपिवदभितस्त्वंकुराः प्रादुरासन्।।

सन्विप्रोऽभूद्विकुष्ठः परतरकृपया स्वर्णवर्णोऽस्तुवत्तं

देवः सस्त्रीकमेतं खलु निजनिकटे स्थापयामास नित्यम्।।४३।।

इत्युक्त्वा अथ प्रभुर्भगवान्। **तत्र गत्वा करकस्थोदकैः** कमण्डलुसुजलैः **तत्काष्ठं प्रोक्ष्य दिव्यया दृष्ट्या ऐक्षत्**। तदा तत्काष्ठे **विटपिवत्** वृक्षवत् **अभितः** समन्ततोऽ**ङ्कुराः प्रादुरासन्**। **परतर**स्य भगवतः **कृपया विकुष्ठः** कुष्ठरहितः **सन्** साधुः **स्वर्ण**स्य **वर्ण** इव वर्णो यस्येदृशो **विप्रो भू**त्वा **तं** भगवन्तमस्तुवत्तुष्टाव। **देवः** भगवान् **खलु** निश्चयेन **सस्त्रीकं एतं** विप्रं **निजनिकटे नित्यं स्थापयामास**।। स्रग्धरा।।४३।।

प्रेष्ठदृष्ट्या तु कामादिदुष्टा नष्टाऽस्य संसृतिः।।

विशिष्टेष्टस्य यः प्रेष्ठः कुष्ठवार्ता कुतोऽस्य तु।।४४।।

सर्वेषां आत्मभूतत्वात् **प्रेष्ठ**स्य प्रियतमस्य गुरो**र्दृष्ट्या अस्य** विप्रस्य **कामादिदुष्टा संसृतिः** संसारो **नष्टः**। **विशि**ष्टेन **शिष्टा**नां य **इष्टः** भगवान् तस्य यः **प्रेष्ठो**ऽभवत्। **अस्य** विप्रस्य **तु कुतः कुष्ठवार्ता**।। अनुष्टुप्।।४४।।

नामधारक ते पूर्व सायंदेवाभिधानकः।।

वर्षार्दितोऽप्यजं भेजे तस्मै त्वाष्ट्रकथां जगौ।।४५।।

अथान्यत्कथान्तरम्। हे **नामधारक, ते पूर्वः** पूर्वजः **सायंदेव**नामकः **वर्षार्दितोऽपि** वृष्टिपीडितोऽपि स्वयं शीतवातादिसहिष्णुः सन् **अजं** भगवन्तं **भेजे**। भगवान् **तस्मै** काशीयात्राचरणरूपां **त्वाष्ट्रकथां** विश्वकर्मकथां **जगौ**।। अनुष्टुप्।।४५।।

यात्रानिरूपणमिषेण स दर्शयित्वा काशीं निजासनगताय नताय तेन।।

स्तोत्रेण किल्बिषहरेण सुतुष्ट ऊचे त्वं चेह दारसहितोऽवहितो वसेति।।४६।।

स भगवान् काशी**यात्रानिरूपणमिषेण निजासनगताय** स्वासनस्थाय न तु काशीं प्रविष्टाय **नताय** नम्राय सायंदेवाय **काशीं दर्शयित्वा तेन** सायंदेवेन **किल्बिषहरेण स्तोत्रेण सुतरां तुष्टः** भगवान् **ऊचे**

उवाच। हे सायंदेव, **त्वं अवहितः** समाधानमनाः सन् **दारसहितः** भार्यासहितः **इह** मन्निकटे **वस** निवासं कुर्विति ऊचे इति संबन्धः।। वसन्ततिलका।।४६।।

उदारान्स दारान्समानीय सार्भा-

न्विदर्भात्मजासंनिभानिन्दुभास्यम्।

ववन्देऽभवं देवदेवं स भावं

निरीक्ष्यास्य वंशाय चाऽदात्स्वभावम्।।४७।।

स सायंदेवः **उदारान् सार्भान्** सपुत्रान् **विदर्भात्मजासंनिभान्** रुक्मिणीतुल्यान् **दारान्** पत्नीं गुरुसंनिधिं **समानीय इन्दुभास्यं** प्रसन्नवदनं **अभवं** भवनिवर्तकं **देवदेवं** भगवन्तं **ववन्दे**। **स** भगवान् तस्य **भावं** भक्तिं **निरीक्ष्य अस्मै अस्य वंशाय च स्वभावं** स्वभक्तिं **अदात्**। (पृष्ठ)पललग्नबृहत्फणसर्पभयान्धकारगमनेन सकरकवृष्टिसहनेनापि गुरुं सेवमानस्य धवस्यानुगामित्वादु*दाराः*।। भुजङ्गप्रयातम्।।४७।।

तस्मै कौण्डिण्यगोत्राय कौण्डिण्यर्षिकृतं व्रतम्।।

उक्त्वाकारयदानन्तं पाण्डवेन हरिर्यथा।।४८।।

कौण्डिण्यगोत्राय तस्मै सायंदेवाय **कौण्डिण्यर्षिकृतं** अनंत**व्रतं उक्त्वा अकारयत्** कारयामास। **पाण्डवेन हरिर्यथा** तथा ।। अनुष्टुप्।।४८।।

कथां परां शृणु रुचिरां सुभाविकः कुविन्दकः प्रभुभजकः स तन्तुकः।।

तमाह्वयच्छ्र्यगगमनाय बन्धुता स तां जगावग इह मेऽर्च्यदेवता।।४९।।

हे नामधारक, **परां रुचिरां कथां शृणु**। **सुभाविकः** नितरां गुरुभक्तिमान् **कुविन्दकः** तन्तुवायजातीयः **सः** प्रसिद्धः **तन्तुकः प्रभुभजकः** भगवत्सेवकः आस। **तं** तन्तुकं तस्य **बन्धुता** बन्धूनां समूहः **श्र्यगगमनाय** श्रीशैलं गन्तुं **आह्वयत्**। **स** तन्तुकः **तां** बन्धुतां **जगौ**। **इह मेऽर्च्यदेवता** भगवानेव **श्र्यगः** श्रीशैलः अस्ति।। रुचिरावृत्तम्।।४९।।

मत्वाऽज्ञं तं सा तु जगामाऽगमथोचे मध्याह्ने तं संगममाप्तं स तु नो चेत्।।

दृष्टोऽगोऽन्वेहीत्यनयत्तं स च दृष्ट्वा नृत्यन्रेजे मत्तमयूरोपम इष्ट्वा।।५०।।

सा तु बन्धुता **तं** तथा भाषमाणं तन्तुकं **अज्ञं मत्वाऽगं** श्रीशैलं **जगाम**। **अथ** तदनन्तरं शिवरात्रिव्रतदिने **मध्याह्ने संगमं आप्तं** प्राप्तं **तं** तन्तुकं **स तु** भगवानूचे। **अगः** श्रीशैलस्त्वया **न दृष्टश्चे**त्तर्हि त्वं **अन्वेहि** मया पश्चादागच्छे**त्यु**क्त्वा आकाशगमनसिद्ध्या क्षणा**त्तं** श्रीशैल**मनयत्**। **स च** तन्तुकः श्रीशैलं मल्लिकार्जुनं च **दृष्ट्वा इष्ट्वा** पूजयित्वा **च** हर्षेण **नृत्यन् मत्तमयूरोपम रेजे**।। मत्तमयूरम्।।५०।।

कृत्वा वपनं द्रष्टुं गुरुणाऽऽदिष्टः स मल्लिकार्जुनं गत्वा।।

तत्र गुरूनस्वजनानपि दृष्ट्वैत्य पुनर्जगौ गुरुं नत्वा।।५१।।

गुरुणा भगवता **आदिष्टः** आज्ञप्तः **स** तन्तुकः **वपनं** स्नानं च **कृत्वा मल्लिकार्जुनं द्रष्टुं गत्वा तत्र** देवस्थाने **गुरून्**। पूजायां बहुवचनम्। देवालये च **स्वजनानपि दृष्ट्वा पुनर्गुरुं एत्यागत्य नत्वा** यद्दृष्टं

तज्जगौ।।। आर्या।।५१।।

अवेक्ष्याप्यन्तिकस्थं त्वामुपेक्ष्यापि कुतो जनः।।

दूरमेतीति संपृष्टो दूरदृष्टिरुवाच तम्।।५२।।

आन्तिकस्थं निकटस्थं **त्वां** भगवन्तं **अन्वेक्ष्यापि** पुनश्च **उपेक्ष्यापि कुतो** हेतोः **दूरं एत्या**गच्छतीति **पृष्टः दूरदृष्टिः** भगवान् **तं** तन्तुकं **उवाच**।। अनुष्टुप्।।५२।।

कारुण्यात्स्वेच्छया मे जननमिह कृतं कर्म दिव्यं च तज्ज्ञा

गौण्या भक्त्या पवित्राः स्मृतिकथनमुखैश्चार्चनैर्नापराधैः।।

पादोदाद्यैर्मदात्मा विदित इह तु यैर्भक्तिमाप्ताः परां ये

संमानाद्यङ्कितास्तत्कृतवसतिषु मे नित्यवासो विभोश्च।।५३।।

कारुण्यादिति[१]। न व्याख्यातमिदं पद्यम्।। स्रग्धरा।।५३।।[१](१. **मे** मया **इह** लोके **कारुण्यात्** लोककरुणया **स्वेच्छया जननं कृतं** अवतारो धृतोऽस्ति। **दिव्यं** वर्णाचारविहितं **कर्म च कृतम्**। अत्र ये **तज्ज्ञाः** मदवतारकर्माचरणादिज्ञाः **स्मृतिकथनमुखैः** शास्त्रानुसारिभिः **नापराधैः** शुद्धैः **अर्चनैः** तथा **पादोदाद्यैः** चरणतीर्थसेवनैः **गौण्या भक्त्या**ऽपि **पवित्राः**, **यैश्च मदात्मा विदितः** मत्स्वरूपं ज्ञातं, **ये परां भक्तिं आप्ताः** मत्**संमानाद्यङ्किताश्च तेषां कृतिषु वसतिषु च विभोः मे नित्यं वासः** वसतिरस्ति। 'मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद' इत्युक्तिमूलकमेवेदम्।।५३।।)

इत्युक्त्वा कथयित्वाऽस्मै विमर्षणकथां पुनः।।

सुमर्षणो धारयित्वा पादुके मठमानयत्।।५४।।

सुमर्षणः नित्यशान्तो भगवान् **इत्युक्त्वा अस्मै** तन्तुकाय **विमर्षण**राज्ञः **कथां कथयित्वा पुनः पादुके धारयित्वा** तं **मठं आनयत्**।।अनुष्टुप्।।५४।।

जनाय पृच्छते क्षौरहेतुं तन्तुक आह सत्।।

असन्मेने स पक्षान्ते सदासाऽऽप्तात्तु तैर्थिकात्।।५५।।

क्षौरहेतुं पृच्छते जनाय तन्तुकः तत् सत्यं **आह**। तच्छ्रुत्वाऽपि **स** जनः **असत्** असत्यं **मेने**। ततः **पक्षान्ते आप्तात्** श्रीशैलात्सकाशादागतात् **तैर्थिकात्** जनात् **सत्** सत्यं **आस**।।अनुष्टुप्।।५५।।

दूरीकृत्यान्तरं साक्षादुरीकृत्याङ्ग तन्तुकः।।

परा भक्तिं ययौ साक्षात्परां भागवतीं गतिम्।।५६।।

अङ्ग हे नामधारक, **तन्तुकः अन्तरं** अविद्यामायोपाधिगतभेदं **दूरीकृत्य** निवार्य **साक्षा**त्परां भक्तिं **उरीकृत्या**ङ्गीकृत्य **परां** काष्ठां **भागवतीं गतिं** मोक्षं **ययौ**।।अनुष्टुप्।।५६।।

नन्दिशर्माऽभजद्देवीं कुष्ठान्ताय तया यतिम्।।

गन्धर्वस्थं चरेत्युक्तः स्वप्ने बुद्धोऽवदत्स ताम्।।५७।।

कुष्ठी **नन्दिशर्मा कुष्ठान्ताय** कुष्ठनाशनाय **देवीं** चन्द्रलापरमेश्वरीं **अभजत्**। **तया** देव्याऽपि **गन्धर्वस्थं यतिं चर** गच्छेति **स्वप्ने** स्वप्नावस्थायां **उक्तः स बुद्धः** गतनिद्रः सन् **तां** देवी**मवदत्**। देव्या सह साक्षाद्भाषणाभावेऽपि देवीप्रतिमासन्निधौ वक्ष्यमाणमवदत्।।अनुष्टुप्।।५७।।

वृषाकपाय्योर्नो भेदो वृषाकप्योर्मनागपि।

संमतो देवदैवज्ञे विमतोऽमर्त्यमर्त्ययोः।।५८।।

वृषाकपाय्योर्गौरीलक्ष्म्यो**र्भेदो न संमतः** एकरूपत्वात्। तथा वर्षति कामान् कम्पयति दोषानिति **वृषाकपिः** शिवो विष्णुश्च तयोर्भेदो न संमतः। हे **देवदैवज्ञे**, **अमर्त्यमर्त्ययोः** सुरनरयोर्भेदः **विमतो न** किन्तु मत एव परस्परं विरुद्धत्वात्। 'विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयाच्छ्रीगौर्योरन्तरं तथा। तद्भ्रान्तिकस्य मूर्खस्य वाक्यं शास्त्रविगर्हितम्' इति स्कान्दोक्तेः।।अनुष्टुप्।।५८।।

नरं चरेति कथितुं देवि लज्जाऽपि ते न किम्।।

तेन किं मम चात्रैव कुर्वे प्रायोपवेशनम्।।५९।।

त्वं **नरं चर** गच्छेति **कथितुं** हे **देवि**, **ते लज्जापि न किम्**। **तेन** मनुष्येण **मम किं** प्रयोजनम्। अतो**ऽत्रैव प्रायोपवेशनं** 'संन्यासवत्य(न)शने पुमान्प्रायः' इत्युक्तलक्षणं **कुर्वे**।।अनुष्टुप्।।५९।।

ततोऽसौ हापितो यातो यतिं तेनोदितोऽपि ते।।

कृत्यं मर्त्येन किमिति स तदा वेद तं परम्।।६०।।

ततः देव्या स्वभक्तद्वारा **हापितोऽसौ** विप्रः **यतिं** भगवन्तं **यातः** गतः **तेन** भगवता**ऽपि मर्त्येन** मया **ते** तव **किं कृत्यमितीत्थं उदितः स** नन्दिशर्मा **तदा तं** भगवन्तं **परं** परमेश्वरं बुद्धिसाक्षिणं **वेद**।।अनुष्टुप्।।६०।।

संगमे स्नापयित्वा स आनीतो गुरुणाऽन्तिकम्।।

एकं प्रतीकं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वाऽभाणीत्स तं हितम्।।६१।।

ततो गुरुणा **संगमे स्नापयित्वाऽन्तिकं आनीतः स** नन्दिशर्मा **एकं प्रतीक**मङ्गं **कुष्ठाक्तं दृष्ट्वा हितं** हितकरं **तं** भगवन्त**मभाणीत्** ।।अनुष्टुप्।।६१।।

कुष्ठं शिष्टमिदं कुतो वद हरे मत्संशयाच्चेत्सुधा

पीताऽप्यम्बुधिया मृतिं नयति किं स्पृष्टोऽनलोऽज्ञानतः।।

किंवाऽल्पं दहतीत्यजोऽवददमुं जन्मान्धबुद्ध्या यथा

भात्यर्कोऽपि तमोमयो मयि तथा त्वत्कल्पनेयं वृथा।।६२।।

हे **हरे**, **इदं कुष्ठं कुतः** कारणात् **शिष्टं** अवशिष्टं तद्व**द**। अयं मनुष्यो वाऽन्यो वेति **मत्संशयात्** अवशिष्टमिति वदसि **चेत्त**र्हि **अम्बुधियाऽपि पीता सुधा**ऽमृतं पानकर्तारं **मृतिं** मरणं **नयति किम्**। **वा**ऽथवा **अज्ञानतः स्पृष्टो**ऽप्य**नलो**ऽग्निः **अल्पं दहति किम्**। **इति** तद्वचनं श्रुत्वा**ऽजो** भगवान**मुं** नन्दिशर्माणं **अवदत्**। **यथा जन्मांधबुद्ध्याऽर्कः तमोमयो भाति तथा मयि** विषये **वृथा इयं त्वत्कल्पना**। तव दोषोऽयमेवेत्यर्थः।। शार्दूलविक्रीडितम्।।६२।।

विप्राऽथाऽपि स्तुहि परधिया मां तया तेऽस्तु शुद्धिस्

तद्धि श्रुत्वाऽवददयमहो विद्धि मां हीनबुद्धिम्।।

मौने जाने न च लिपिमपीत्यत्रिजो भस्म दिव्यं

तज्जिह्वाग्रेऽक्षिपदथ कविः सोऽपि भूत्वेशमस्तौत्।।६३।।

हे **विप्र, अथाऽपि** अयं **पर** इति **धिया मां स्तुहि तया** स्तुत्या **ते शुद्धिरस्तु**। **तद्धि** वचनं **श्रुत्वाऽयं** विप्रः **अवदत्**। अहो **मौने, मां हीनबुद्धिं विद्धि** जानीहि **लिपिमपि चाहं न जाने**। **इतीत्थं** श्रुत्वाऽ**त्रिजः** भगवान् **दिव्यं** मंत्रितं **भस्म तस्य जिह्नाग्रेऽक्षिपत्**। **अथ** भस्मक्षेपानन्तरं **सोऽपि** विप्रः **कविर्भूत्वा ईशं** भगवन्तं **अस्तौत्**।। मन्दाक्रान्ता।।६३।।

ब्रह्मन् तत्त्वमसि त्वमादिपुरुषः सन्निर्विशेषोऽकलः

कालादीन्निजशक्तितः सृजति यः सोऽचिन्त्यशक्तिः स्वराट्।।

पञ्चाग्निक्रमतोंऽशकान्कृतफलप्राप्त्यै मुहुर्भ्रामयन्

गर्भावासजनुर्दशादिभिरहंत्वेनापि नो लिप्यते।।६४।।

भो **ब्रह्मन्, त्वं तत्त्वं** परं ब्रह्मा**सि**। त्वं **निर्विशेषः** अतएवा**कलः** षोडशकलारहितः। 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादिश्रुतेः। **आदिपुरुषः सन् निजशक्तितः** स्वमायासमावेशात् **कालादीन् सृजसि**। **य** ईदृशः स्रष्टा **स** त्वं **अचिन्त्या** सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीया शक्तिर्यस्य सः **स्वराट्** स्वतःसिद्धज्ञानवान् अंशा इवांशाः अंशाः एवां**शकाः** जीवास्तान् तत्**कृतफलप्राप्त्यै** द्युपर्जन्यौषधिपुरुषयोषारूप**पञ्चाग्निक्रमतः**। **गर्भावासश्च जनुर्दशादयः** जन्माद्यवस्थाश्च (नाभिः) **भ्रामयन्नपि अहंत्वेना**हंकर्तेत्यभिमानत्वेन **नो लिप्यसे**। 'भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इत्यादि स्मृतेः।। शार्दूलविक्रीडितम्।।६४।।

निवर्तते ज्ञानमृते त्वनादिभ्रमो न न त्वद्भजनं विना तत्।।

अतस्त्वयि प्रीतिरनारताऽस्तु यथाऽबुधानां विषयेषु नाथ।।६५।।

अयं **अनादिभ्रमः ज्ञानमृते** ज्ञानं विना **न निवर्तते**। तर्हि भ्रमनिवृत्तये ज्ञानमेवालमित्यत आह। **त्वद्भजनं विना तत्** ज्ञानं **न भवेत्**। **अतः** हे **नाथ, अबुधानां यथा विषयेष्वनारता** संतता **प्रीति**रस्ति तथा **त्वयि** अनारता प्रीति**रस्तु**।। उपजातिः।।६५।।

एकस्त्वं षड्रिपून् जेतुं भगवन्न क्षमोऽसि चेत्।।

जह्येकं काममेवाथो शिष्टा यास्यन्ति पञ्चताम्।।६६।।

ननु कामादिव्याकुलचित्तानां कुतो मय्यनारता प्रीतिरिति चेत्तान् घातयित्वा प्रीतिं देहि यद्यपि षड्रिपुहनने प्रयास इत्यत आह- हे **भगवन्, एकस्त्वं षड्रिपून्जेतुं न क्षमोऽसि चेत्**तर्हि **एकं काममेव जहि**। **अथो** कामघातानन्तरं **शिष्टाः** क्रोधादयः पञ्च **पञ्चतां** पञ्चसंख्याकतां **यास्यन्ति**। *पञ्चतेति* मरणम्। कामनाशे अर्थाच्छिष्टानां नाश इति भावः। सर्वेषां काममूलकत्वात्।। अनुष्टुप्।।६६।।

तौताततितातीत तात ततततन्तुततीत ते।।

तत्ता तूता तता तेऽन्तातीतताऽतितता ततः।।६७।।

तौतातितेत्यस्यान्वयः। हे **तौताततितातीत**। हे **तात**। हे **ततततन्तुततीत ते तता**। **तत्ता तु**। **ऊता**ऽस्ति। (यत एवं) **ततः अतितता**। **ते अन्तातीतता**। अस्ति।। पाठान्तरपक्षे। हे **तौताततितातीत**। हे **तात**। हे **ततततन्तुततीत**। **तता ते**। **तत्ता**। **ऊतास्ति**। हे **ततः अतीत**। **अतितता**। हे **ते अन्तातीतता** चास्ति। इति।। (व्याख्या)।।**तौतातितं** बुद्धावान्तरभेदः क्षपणकसौगतादिमतं **अतीतः** अतिक्रान्तः तत्सम्बुद्धौ। कुत इत्यत आह- हे **तात** तनोति तेजोबन्नादिलक्षणप्रकृत्यादिद्वारा विस्तारयतीति तथा जगद्विस्तारकः

तत्सम्बुद्धौ। एतेनासत्पूर्वकं जगतः प्रत्याख्यातम्। 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत। कुतस्तु खलु सोम्यैवँ स्यादिति होवाच। कथमसतः सज्जायेत सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिन्यायोपबृंहितश्रुतेः। किं तातशब्देन जगत्स्रष्टा ब्रह्मोच्यते, नेत्याह। हे **तततन्तुततीत**। *ततः* विस्तृताश्च ते *तन्तवः* प्रकृतिविकृतिलक्षणाः भूतभौतिकरूपाश्च तेषां *ततयः* पङ्क्तयः ताः *अतीतः* ततोऽप्यधिकः तत्संबुद्धौ। तत्राकाशवायुतेजोजलभूमयोऽपञ्चीकृतानि तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तेषां पृथक् सात्त्विकांशेभ्यः श्रोत्रादीन्द्रियाणि, संहतेभ्योऽन्तःकरणं, पुनस्तेषां पृथग्रजोंऽशेभ्यो वागादिकर्मेन्द्रियाणि, संहतेभ्यः पञ्चवृत्त्यात्मकः प्राणश्चाभवत्। एतत्सर्वं भौतिकम्। सूक्ष्मभूतान्येव पञ्चीकृतानि स्थूलानीत्युच्यन्ते। पञ्चीकरणं चेत्थम्। 'द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्च ते।। तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः' इति। एतत्सर्वं स्थूलं भौतिकम्। प्रकृतिविकृतयस्तु 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। (प्रकृतयश्च विकृतयश्च भवन्ति)। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति। तर्हि तातशब्देन प्रधानमुच्यते किम्। तस्याप्यविकृतस्य स्वविकारातीतत्वं सांख्योक्तम्। नेत्याह- हे भगवन्, **ते** तव **तता** सर्वत्र व्याप्ता **तत्ता**। तच्छब्देन ब्रह्मोच्यते 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः' इति स्मृतेः। तस्य ब्रह्मणो भावस्तत्ता ब्रह्मता। न तु प्रकृतिवत्पारतन्त्र्येण जडता तत्ता। **तू** (तु ऊतेति पदविच्छेदः) इति पाठे *तत* इति सार्वविभक्तस्तसिः। 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्त ' इति पाणिनीयात्। ततः स्वकार्यसहितं प्रधानं अतीतेति संबुद्धिः ततोऽप्यधिकेत्यर्थः। 'विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह' इति न्यायात्। (अयं न्याय उत्तरमीमांसायाम्) 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतेः। 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति स्मरणाच्च। तर्हि ब्रह्मणः सांशता ततः परिच्छिन्नतापि प्राप्तेत्यत आह। हे भगवन्, **ते तत्ता तु**। *तु* शब्दः प्रधानादिव्यावर्तकः। **ऊता** प्रधानादिष्वनुस्यूता। यतः सर्वत्रोता **तत**स्तस्मात्कारणात् **अतितता** *अति*शयेन *तता* व्याप्ता। **ते** तवा**न्तातीतता**ऽस्ति। *अन्तः* परिच्छेदः देशकालवस्तुकृतः तम*तीत*स्तस्य भावस्*त्ता*। तवानन्त्यात्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं निर्बाधमस्ति। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः। 'न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः। न वस्तुतोऽपि सार्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा' इत्यभियुक्तोक्तेः। (अभियुक्तो विद्यारण्यः)। पादोऽस्येति श्रुतितात्पर्यं तु- 'निरंशेऽप्यंशमारोप्य कृत्स्नेंऽशे वेति पृच्छतः। तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतृहितैषिणी' इति।। एकाक्षरी।।६७।।

सरसासारसंसार सुरासारारिसारर।।
सूरिसूरेऽसुरारे रैरसारेरं रसोऽसि सः।।६८।।

स्तवेन प्रोत्साहितो नन्दिशर्मा गुरुं स्तौति- सरसेति।। विक्षेपावरणरहितत्वाद्विशुद्धसत्त्वोपाधित्वात् *रसो* नित्यो निरतिशयो निरुपाधिक आनन्दः तेन सहितः **सरसः** तत्संबुद्धौ हे परमानन्द। ननु संसारोऽपि ससार इत्यत आह हे **असारसंसार** असारः निःसारः संसारो यस्मात्तत्संबुद्धौ। संसारे उपजीव्यभूतः *सारः* आनन्दो य आभाति सा आनन्दभूतस्य तव मात्रैव। 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः। पुनः कथंभूत हे **सुराऽसारारिसारर**। सारं बलं अस्ति येषां ते साराः। अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच्प्रत्ययः। न विद्यन्ते *साराः* बलवन्तो ये ते *असाराः* अबलाः ते च ते अरयश्च*सारारयः* सुराणां सेन्द्रियान्तःकरणानां असारारयः रागादयः तेषां सारं बलं रात्या दत्त इति तथोक्तस्तत्संबुद्धौ। त्वं स्वभक्तानामिन्द्रियादिदुर्वृत्तिबलहारकोऽसीति भावः। न केवलमियदेव किं तु अज्ञानां संशयभावनादिनाशको

बोधकः पण्डितोऽसीत्याह। हे **सूरिसुरे** हे पण्डितपण्डित। तथा चा*सुराणां* दम्भदर्पादीनां *अरिः* घातकः तत्संबुद्धौ **असुरारे**। तथा च **रैरसारे**। राः धनं ऐहिकामुष्मिकधनं तस्य रसो रागः तस्यारिर्घातकः तत्संबुद्धौ। त्वं सर्वथा मोक्षानर्थनिवारक इति भावः।। अतएव 'रसो वै सः। रसं ह्येवयं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ' इति श्रुत्युक्तेः। यः स **रस**स्त्वमेवा**सि**। त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति भावः।। ननु पूर्वं सरसत्वेनोक्त एवाधुना रसत्वेनोक्तमिति पूर्वापरविरोध इति चेन्न। उपाधिविवक्षया सरसत्वं उपाध्यपगमे रसाभिन्नत्वमेव। 'आनन्दो ब्रह्म' इति श्रुतेः 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकोऽभेदोऽवगन्तव्यः।। द्व्यक्षरी।।६८।।

एवं संस्तुतवतोऽस्य कुष्ठमभवन्नष्टं विशिष्टेष्टसं-
तुष्ट्या तं च सदारमात्मनिकटे तुष्टे ररक्षेष्टकृत्।।
तस्याऽभूत्प्रथिता क्षितौ सुकविता कश्चित्समाकर्ण्य तां
मेने नृस्तुतिमण्डिताऽपि कविता गर्ह्याप्युदारेत्यवित्।।६९।।

एवं सम्यक् **स्तुवतो अस्य** विप्रस्य **कुष्ठं विशिष्टेष्ट**स्य भगवतः **संतुष्ट्या** संतोषेण **नष्टमभूत्**। **इष्टकृ**द्भगवान् **तुष्टे**स्तोषात् **सदारं तं आत्मनिकटे ररक्षा**ऽरक्षत्। **क्षितौ तस्य सुकविता प्रथिताऽभूत्**। **कश्चि**न्नरकेसर्याख्यकविः **तां** कवितां **समाकर्ण्य** श्रुत्वा **उदारा कविताऽपि नृस्तुतिमण्डिता**अतएव **गर्ह्येति मन्ये**। यतः **अवित्** भगवत्तत्त्वानभिज्ञः।। शार्दूलविक्रीडितम्।।६९।।

स नित्यवन्मानसपूजने नवस्वसत्कवित्वं गिरिशेऽर्पयन्निव।।
ददर्श लिङ्गे यतिनं नृकेसरी ततः स तच्छिष्यपदं गतो व्यरिः।।७०।।

स नृकेसरी **नित्यवत् गिरिशे** कल्लेश्वराय **मानसपूजने नवं** च **त**त्स्वकृत्**कवित्वं** तत् **अर्पयन्निव लिङ्गे** उपविष्टं **यतिनं** भगवन्तं **ददर्श**। **ततः** दर्शनानन्तरं **व्यरिः** विगता अभिमानाद्यरयो यस्य स नृकेसरी **तस्य** भगवतः **शिष्यपदं गतः**।। वंशस्थम्।।७०।।

एवं विचित्रचरितो विचित्रगुणमण्डितः।।
ततान भगवान्भव्यं नव्यं सेव्यं यशो भुवि।।७१।।

एवं विचित्राणि यस्य **चरित्रा**णि सः **विचित्रगुणैर्मण्डितः** भूषितः **भगवान् भव्यं** क्षेमकरं **नव्यं** अपूर्वं **सेव्यं** भजनीयं **यशः भुवि ततान** विस्तारयामास।। अनुष्टुप्।।७१।।

सप्तर्षय इव सप्त प्रियभक्ता आप्तभक्तयः प्राप्ताः।।
आप्तं नेतुं स्वगृहान्दीपावल्युत्सवे तमनुरक्ताः।।७२।।

सप्तर्षय इव आप्तभक्तयः भगवति लब्धभक्तयः **सप्त**संख्याकाः **प्रियभक्ताः तं** भगवन्तं **अनुरक्ताः** सन्तः **दीपावल्युत्सवे स्वगृहा**न्प्रति **आप्तं** भगवन्तं नेतुं **प्राप्ताः**।। आर्या।।७२।।

मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं
मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं त्विति तद्ग्रहम्।।
सोऽवधार्य च तान्निवार्य विचार्य कार्यमथार्यवा-
नष्टमूर्तिरुताष्टभक्तहृदिष्टकृत्परिपृष्टवान्।।७३।।

मद्गृहं चर गच्छेति **तेषां** सप्तानां आ**ग्रहं अवधार्य** श्रुत्वा अथ कलहं कुर्वतः **तान्निवार्य** भक्तमनोरथपूरणलक्षणं **कार्यं विचार्य** आर्याः साधवोऽनुग्राह्यत्वेन विद्यन्ते यस्य स **आर्यवान् अष्टभक्ता**नां **हृदां** अन्तःकरणानां **इष्टं क**रोतीति तथाभूतः स भगवान् अष्टौ मूर्तयो देहा यस्य सो**ऽष्टमूर्तिः** सन् **परिपृष्टवान्** पप्रच्छ।। धृतिः।।७३।।

सप्त यूयं त्वहं केवलस्त्वेकलः सप्तगेहेषु चैकक्षणेऽतोऽनलः।।

एष चैकत्र चैकैकगेहं हि वाऽऽनीयतामन्यथा स्याद्व्यथा सा वृथा।।७४।।

यूयं तु सप्त अहं तु **केवल एकलः** अतो हेतोः **सप्तगेहेषु एकक्षणे** एककाले एकोत्सवे वा अलं न भवतीत्य**नलः** अपर्याप्तः अतः **एष** सप्तभिर्मिलित्वा **एकत्र** स्थाने **नीयताम्**। **वा**ऽथवाऽनुक्रमेणै**कैकगेहं हि** भवद्भि**र्नीयताम्**। **अन्यथा** मे **व्यथा** पीडा **स्यात् सा वृथै**व।। स्रग्विणी।।७४।।

अथापि तेषां निरवद्यमाग्रहं महर्विदित्वा रह आह चैककम्।।

न वाच्यमन्यत्र चरैष्य आलयं तवेत्यगुस्तेऽपि विभुस्तदालयान्।।७५।।

अथापि तेषां निरवद्यं वक्तुं योग्यो वद्यः न वद्यो अवद्यः निन्द्यो न भवतीत्यनवद्यः तं **आग्रहं** निर्बन्धं **महः** ज्योतिः तत्स्वरूपो भगवान् **विदित्वा एकैकं रह** आहूय **आह**। त्वया **अन्यत्र न वाच्यं** त्वं **चर** स्वालयं गच्छ **तवालयं एष्ये इति** एकैकमाह। तच्छ्रुत्वा **ते अगुः** जग्मुः। **विभु**र्भगवान**पि तदालयान्** जगाम।। वंशस्थम्।।७५।।

सप्तात्माऽसौ सप्तगेहानि गत्वा स्थित्वाऽप्यस्मिन्नेवमेकोऽपि भूत्वा।।

अष्टात्मैवं ते विदुः प्राप्तकामाः कार्तिक्यां तं तुष्टुवुर्नष्टकामाः।।७६।।

सप्तात्मा सप्तरूपधरः **असौ** भगवान् **अस्मिन्** गंधर्वनगरे **स्थित्वाऽपि सप्तगेहानि गत्वा एवमेकोऽपि अष्टात्मा** भूत्वा भिक्षां जग्राह इति शेषः। **प्राप्तकामास्ते** भक्ताः एवंभूतं **तं** भगवन्तं **कार्तिक्यां** पूर्णिमायां मिलिताः सन्तः **ते विदुः**। ततस्ते **नष्टकामाः** सन्तः **तं** भगवन्तं **तुष्टुवुः**।। शालिनी।।७६।।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् कुर्वन् गुरोस्तु परिचर्याम्।।

वर्यां मर्यादातो वृषलो वृषलोभ्यगाद्गतिं वर्याम्।।७७।।

'**श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधा**त्स्मृतेश्च' इत्यधिकरणन्यायात् शूद्राणां वेदस्य श्रवणादिनिषेधात् **मर्यादातो** मर्यादया **वर्यां** वरेण्यां **गुरो**र्भगवतः नमस्कारादिरूपां **परिचर्यां** सेवां **कुर्वन् वृषलोभी** धनलोभी **वृषलः** कश्चिच्छूद्रः **वर्यां** मुख्यां **गतिं अगात्**।। आर्या।।७७।।

कण्टकाश्माद्यपाकृत्य प्रत्यहं संगमायनम्।।

व्यधाद्विशदमाधात्किं स्वात्मनोः संगमायनम्।।७८।।

कण्टकाश्मादि प्रतिबन्धकं **अपाकृत्य** दूरीकृत्य **प्रत्यहं संगम**गमनमार्गं **विशदं व्यधात्** व्यकरोत्। न केवलं संगमायनं विशदं व्यधात् **किं** तु **स्वात्मनोः** प्रत्यक्परात्मनोः **संगम**रूपं अखण्डैकरसरूपं **अयनं** पद्धतिं **आधात्**।। अनुष्टुप्।।७८।।

तं चैकदा प्राह गुरुः किमिच्छसि प्रोचे स चेति त्वमनेन गच्छसि।।

सोऽध्वा सुसेव्यो भवदीक्षयाऽभवत् क्षेत्रे फलर्द्धिस्तु तदीक्षको भव।।७९।।

एकदा गुरुः तं च तमेव शूद्रं **प्राह**। रे शूद्र, त्वं **किमिच्छसी**ति। एवं पृष्टः **स च** शूद्र **इत्येवं**

वक्ष्यमाणं प्राह। हे भगवन्, **त्वं अनेना**ध्वना **गच्छसि सोऽध्वा** मार्गः भवत्सुखार्थं **सुतरां सेव्य** इतीच्छामि। **भवदीक्षया** भवद्दृष्ट्या **क्षेत्रे फलर्द्धिः** धान्यसमृद्धि**रभवत्**। त्वं **तस्याः** धान्यर्द्धेः **ईक्षको** द्रष्टा **भव**। एकदा क्षेत्रं विलोकयेत्यर्थः।। इन्द्रवज्रा।।७९।।

तथेति दृष्ट्वा तदजोऽप्यपक्वमुपादिशच्छेत्तुमथाप्यपक्वम्।।

पत्याऽऽच्छिनद्वारित एव पत्न्या चूर्णोपमानीकृतपादधूल्या।।८०।।

तथेत्युक्त्वा**ऽजः** भगवान् **अपक्वमपि त**त्क्षेत्रं **दृष्ट्वा छेत्तुं उपादिदेश**। अथान्तरमेष शूद्रः **पत्या** क्षेत्रप्रभुणा **वारितः चूर्णोपमानीकृता पदधूलि**र्यस्यास्तया **पत्न्या** निवारितः। एतेन स्त्रियो धावनं शूद्रस्यानुगमनं च ध्वन्यते। **अपक्वमपि** क्षेत्रं क्षेत्रगतसस्यं **आच्छिनत्**।। उपजातिः।।८०।।

आगच्छन् गुरुरप्यवेक्ष्य तु दितं तं प्राह किं ते कृतम्

नोक्तं सत्यतया मया स च वचः प्रोचे न चेदं मया।।

मौढ्येनापि कृतं त्वया यदुदितं मेऽभीप्सितं तन्मतम्

श्रुत्वा तद्गदितं तथेत्यपि गुरुर्यातो मठं स्वर्चितम्।।८१।।

गुरुरपि तु संगमादा**गच्छन् दितं** कृत्तं क्षेत्रं **अवेक्ष्य तं** शूद्रं **प्राह**। रे शूद्र, **ते** त्वया **किं कृतं** छिन्धीति **मया सत्यतया नोक्तम्**। तच्छ्रुत्वा **स च** शूद्रः **वचः प्रोचे**। **मया मौढ्येनेदं न** च **कृतम्**। **अपि**शब्दान्नापि प्रमादादिना कृतम्। **यत्त्वया उदितं तन्मेऽभीप्सितं मतं** मान्यं **च**। एवं **तद्गदितं श्रुत्वा गुरु**र्भगवान् **तथा**स्त्वि**त्यु**क्त्वा**पि** शिष्यैः **स्वर्चितं मठं** प्रति **यातः**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।८१।।

मूलं यातेंऽशुमालौ जलमुगलमपो मुक्तवान् तेन तत्र

क्षेत्रे छिन्नेऽप्यनेके वरगुरुकृपया त्वङ्कुराः प्रादुरासन्।।

शूद्री दृष्ट्वाऽनुतप्ता तमु शरणमिता सोऽमुयाऽभ्यर्च्य देवम्

धान्यं लेभेऽमितं द्राग्गुरुपदमपि यद्गोत्रमद्यापि धन्यम्।।८२।।

अंशुमालौ सूर्ये **मूलं** नक्षत्रं **याते** सति **जलमुक्** मेघः **अपः** जलान्यलं **मुक्तवान्**। **तेन** कारणेन **छिन्नेऽपि** क्षेत्रे **वरगुरुकृपया तु अनेकेऽङ्कुराः** प्रादुरासन्। तां **दृष्ट्वा** सा **शूद्री** शूद्रभार्या **अनुतप्ता** सती **तमु** तमेव पतिं **शरणं इता** गता। **स** शूद्रः **अमुया** भार्यया सहागत्य **देवं** भगवन्तं **अभ्यर्च्य** संपूज्य **अमितं** अपरिमितं **धान्यं लेभे**। पुनश्च **द्राक्** शीघ्रमेव **गुरुपदं** मोक्ष**मपि** लेभे। **अद्यापि** गुरुप्रसादा**द्यद्गोत्रं** कुलं **धन्यं** अस्ति।। स्रग्धरा।।८२।।

काश्यादिक्षेत्रमुल्लङ्घ्य तस्थावत्राजितः कुतः।।

इति पृष्टः स तेनासौ क्षेत्रमाहात्म्यमादिशत्।।८३।।

अजितो भगवान् **काश्यादिक्षेत्रं उल्लङ्घ्य अत्र** गन्धर्वपुरे **कुतः** स्थित **इति तेन** नामधारकेण **पृष्टः सोऽसौ** सिद्धः **क्षेत्रमाहात्म्यं आदिशत्** आदिदेश कथयामास।। अनुष्टुप्।।८३।।

जालन्धरासुरहतामृतजीवनार्थं शर्वार्पितामृतघटश्च्युत इन्द्रहस्तात्।।

जाता ततोऽप्यमरजेति जगत्प्रतीता कालान्तभीतिदुरितान्तकरी परीता।।८४।।

जालन्धरासुरेण **हता** *मृतं* मृतिः नपुंसके भावे क्तः। न विद्यते मृतं येषां ते**ऽमृताः** देवास्तेषां

जीवनार्थं शर्वेण शंकरेणा**र्पितोऽमृतघटः इन्द्रहस्तात् च्युतः ततोऽपि कालान्तभीतिः** कालमृत्युभीतिश्च **दुरितान्त**श्च **करो**तीति तथा **परीता** परितः गता **जगत्प्रतीता** लोकप्रसिद्धा **अमरजेति** नदी **जाता**।। वसन्ततिलका।।८४।।

गङ्गयाऽर्कतनया यथा तथा भीमयाऽप्यमरजाऽत्र संगता।।

अष्टतीर्थयुतसंगमोऽघहृत्स्यात्प्रयाग इव सर्वकामहृत्।।८५।।

यथा गङ्गयाऽर्कतनया यमुनया **संगता तथा भीमयाऽमरजाऽप्यत्र** संगता। अयं **अष्टतीर्थयुतसंगमः अघहृत्** पापहारी **सर्वकर्महृ**च्च **प्रयाग इव स्यात्**।। रथोद्धता।।८५।।

इच्छासंतोषतीर्थे अभिमतफलदे विश्वनाथोऽयमग्रे

जीवन्मुक्तोऽत्र शैवो जड इव विचरन् दर्शयामास काशीम्।।

कल्पद्र्वश्वत्थमूले कलुषहृदिह सा नष्टकुष्ठा स्वसाऽभूद्

रत्नाख्या कोटितीर्थं हरपदिह गया द्वार्वती चक्रतीर्थम्।।८६।।

ततः परं **इच्छातीर्थं** ततः परं **संतोष**तीर्थं च ते द्वे **अभिमतफलदे** स्तः। ततो**ऽग्रेऽयं विश्वनाथः** तस्य कथेयं स्मर्यते। **अत्र जीवन्मुक्तः** कश्चिच्छै**वः जड इव विचरन् कल्पद्रोरश्वत्थ**स्य **मूले** बन्धुभ्यः **काशीं दर्शयामास**। ततोऽग्रतः **कलुषहृ**त्पापविनाशतीर्थम्। **इह** तीर्थे या पूर्वोक्ता **रत्ना** नाम **स्वसा सा नष्टकुष्ठाऽभूत्**। ततोऽग्रतः **कोटितीर्थं** ततोऽग्रतः **हरपत्** रुद्रपादतीर्थम्। **इह** तीर्थे **गया** ज्ञेया। ततोऽग्रतः **चक्रतीर्थं** सा **द्वा**रिका। एवं अष्टतीर्थानि ज्ञेयानि।। स्रग्धरा।।८६।।

एवमादीनि तीर्थानि पावनानि प्रकाशयन्।।

तस्थाविहैव भगवान्म्लेच्छमुद्धृत्य योगवान्।।८७।।

स्फुटार्थः श्लोकः।। अनुष्टुप्।।८७।।

भगवन् हीनसंभूतः को म्लेच्छः कथमुद्धृतः।।

एवं द्विजेन संपृष्टस्तुष्टः स उपदिष्टवान्।।८८।।

द्विजेन नामधारकेण **पृष्टः स** सिद्धः। शेषं सुगमम्।। अनुष्टुप्।।८८।।

कृष्णातीरे कुरुपुरे सेवको रजकोऽभवत्।।

श्रीपादो विपदो हर्तुर्वरं तस्मै स दत्तवान्।।८९।।

कृष्णातीरे कुरुपुरे विपद आपत्तेर्हर्तुः **श्रीपदः** श्रीपादश्रीवल्लभस्य **रजकः सेवकः अभवत्**। **स** श्रीपादः **तस्मै** सेवकाय राज्यप्राप्तिरूपं **वरं दत्तवान्**।। अनुष्टुप्।।८९।।

भवान्तरे म्लेच्छकुलेऽभवत्स क्षमापतिः सन्मतिरात्तनीतिः।।

प्राक्संस्कृतिप्राप्तसुरद्विजातिभक्तिर्निजज्ञातिसुशिक्षितोऽपि।।९०।।

भवान्तरे जन्मान्तरे **म्लेच्छकुले सन्मतिः** प्रशस्तबुद्धिः **निजज्ञातिभिः सु**तरां स्वधर्मे **शिक्षितोऽपि** पूर्व**संस्कारेण प्राप्ता सुरद्विजातिभक्ति**र्यस्य ईदृशः **स** म्लेच्छः **क्षमापती** राजा**ऽभवत्**।। उपजातिः।।९०।।

वक्त्राद्यैर्देहसाम्येऽपि कथमवयवैर्वर्णभेदो विभेदो

देवत्वं मृच्छिलादौ कथमिति स पतिर्ज्ञातिपृष्टः स्म वक्ति।।

धीमान्द्यं वोऽदयेते गुणचरणभिदा देवसृष्टास्त्वनादि-

र्वेदः सत्यः स्मृतिश्च प्रभुरिह भजतामस्ति सर्वत्र पूर्णः।।९१।।

वक्त्राद्यैः अवयवैः सर्वेषां **देहसाम्येऽपि विविधाः भेदाः** यस्येदृशः **वर्णभेदः** ब्राह्मणादिजातिभेदः **कथमित्ये**कः प्रश्नः। **मृच्छिलादौ** जडपदार्थे **कथं देवत्व**मिति द्वितीयः प्रश्नः। इति **ज्ञातिपृष्टः स पतिः** प्रभुः **वक्ति स्म**। 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट्। भो ज्ञातयः, **अदः** इदं **वो** युष्माकं **धीमान्द्यं** बुद्धिमांद्यमेव। यतः **एते** ब्राह्मणादयः चत्वारो वर्णाः **गुणचरणभिदा** गुणकर्मविभागशः **देवे**नेश्वरेण **सृष्टाः**। 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः' इति स्मृतेः। तत्प्रतिपादको **वेदस्तु अनादि**रपौरुषेयः अतः **सत्यः** स्वतःप्रमाणभूतोऽप्रामाण्यदोषकालुष्यरहितः। **स्मृतिश्च** तथा सत्या वेदानुसारित्वादित्याद्यप्रश्नोत्तरम्। अपरप्रश्नोत्तरं तु **इह भजतां सर्वत्र** मृच्छिलादौ **पूर्णः प्रभुरस्ति**।। स्रग्धरा।।९१।।

श्रुतिस्मृती निश्चित ईश्वराज्ञे राज्ञेह नीतिर्विहिता यथाऽऽज्ञा।।

भवेदलंघ्याऽपि तथैव लोके लोकेश्वराज्ञे निहिते किलाऽज्ञे।।९२।।

'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इत्यपीश्वरभाषितम्' इत्युक्तत्वात्। **श्रुतिस्मृती ईशाज्ञे निश्चिते**। **यथा इह** लोके **राज्ञा** या **नीतिर्विहिता** सा तद्राष्ट्रवर्तिजनानां **अलंघ्या भवेत् तथैवापि अज्ञे** तत्त्वज्ञानविकले विषये **लोके** श्रुतिस्मृतिरूपे **लोकेश्वर**स्य **आज्ञे निहिते** स्थापिते अलंघ्ये एव। **किले**ति संभावनायाम्।। उपजातिः।।९२।।

तस्मादस्मानसूयामुखमकदमदः संहितायाऽऽश्रयन्तु

भक्त्येत्यूचे स चेशः स्वयमभजदिमान्भूसुरांस्तत्सुरांश्च।।

तस्याप्येवं सतोऽभूदनिशमसुखदः स्फोटकोऽङ्के स तेन

क्लिष्टोऽनिष्टेन शिष्टक्षितिसुरमवरः पृच्छति स्मास्य शान्तिम्।।९३।।

यस्मादेवं **तस्मात् अकदं** दुःखदं **अदः असूयामुखं संविहाय** भवन्तो **अस्मान्** ब्राह्मणादीन् **भक्त्या आश्रयन्तु इति स चेशः** राजा **ऊचे**। **स्वयमपि भूसुरान्** ब्राह्मणान् **तत्सुरान्** तेषां सुरान् हरिहरादिदेवान् **अभजत्**। **एवं सतो** वर्तमानस्य **तस्याङ्केऽनिशं असुखदः** दुःखदः **स्फोटकः अभूत्**। **तेन** विस्फोटकेन **अनिष्टदेन क्लिष्टः अवरः** नीचः 'न नीचो यवनात्परः' इति स्मरणात्। **स** राजा **शिष्टक्षितिसुरं** शिष्टब्राह्मणं **तस्य** स्फोटकस्य **शान्तिं** उपशमं **पृच्छति स्म**। 'दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छि'इत्यादिना कथित्वाद्द्विकर्मकत्वम्।। स्रग्धरा।।९३।।

जनापवादात्स च विप्रवर्यो भीतोऽघहन्नामकतीर्थदेशे।।

तस्मै रहः प्राह दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं त्वृषभप्रसादम्।।९४।।

स च पृष्टः विप्रवर्यः **जनापवादाद्भीतः** सन् **अघहन्नामकतीर्थदेशे** पापविनाशतीर्थप्रदेशे **रह** एकान्ते **तस्मै** राज्ञे मात्सर्येण सपत्नीदत्तसर्पगरलतः संजातं **दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं** मृतपुत्रस्य पुनर्जीवनरूपं **ऋषभप्रसादं** च **प्राह**।। उपजातिः।।९४।।

मृतस्यापि भद्रायुषो जीवनं तत्समाकर्ण्य स प्राह नाहं हि वेद्मि।।

कुहेदृङ् महासाधुरास्ते नमस्ते समस्तेष्टकृच्छंस मे दीनबन्धो।।९५।।

तन्मृतस्यापि भद्रायुषः पुनर्जीवनं श्रुत्वा **स** राजा **प्राह**। **ईदृक् महासाधुः कुह** कुत्राऽऽ**स्ते** तन्**नाहं**

वेद्मि। भो ब्रह्मन्, **ते** तुभ्यं **नमो**ऽस्तु। भो **समस्तेष्टकृत्** भो **दीनबन्धो** ब्रह्मन्, तं **मे शंस** कथय।। भुजंगप्रयातम्।।९५।।

स प्राह गन्धर्वपुरेऽस्ति साधुर्म्लेच्छोऽभिपूज्यापि च तं स साधु।।
क्षेत्रं ययौ षड्बलयुक् तरस्वी ददर्श देवं स गुरुं मनस्वी।।९६।।

स साधुः विप्रः तं **प्राह**। **गन्धर्वपुरे साधुरस्ति**। तच्छ्रुत्वा **चापि स** म्लेच्छो राजा **तं** विप्रं **साधु** सम्यग्यथा तथा**ऽभिपूज्य षड्बलयुक्तः तरस्वी** त्वरितगतिः सन् **क्षेत्रं** गन्धर्वपुरं **ययौ**। **मनस्वी** प्रशस्तमनाः **स** राजा **देवं** गुरुं भगवन्तं तत्र **ददर्श**।। उपजातिः।।९६।।

दृष्ट्वा तं गुरुराह रे रजक किं हृष्टोऽसि मां नागतः
कस्मादित्यवधार्य हृष्टहृदयस्तं प्राह लब्धस्मृतिः।।
स्वामिन्मां रजकं स्वसेवकमकप्राये भवाब्धौ प्रभो
कस्मात्पातयसि प्रियं कमनयं प्रागाचरं वेद्मि नो।।९७।।

तं म्लेच्छराजं **दृष्ट्वा गुरु**र्भगवानाह। पूर्वजन्म स्मारयन् संबोधयति- **रे रजक**, त्वं **हृष्टोऽसि किं** त्वं एतावन्तं कालं **कस्मान्मां नागतो**ऽसि तद्ब्रूहि **इति अवधार्य** भगवद्वाक्यं श्रुत्वा **हृष्टहृदयः** राजा **लब्धस्मृतिः** सन् **तं** भगवन्तं **प्राह**।। भो **स्वामिन्**, **प्रियं** दयितं **स्वसेवकं रजकं** मां **अकप्राये** दुःखप्राये **भवाब्धौ कस्मात्पातयसि**, कृतान्यायत्वादिति चेत् **प्राक्** पूर्वं **कमनयं** अन्यायं **आचरं** तं **नो वेद्मि**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९७।।

सती पतिवियोगेन प्राणेश्वर यथा तथा।।
भगवन् त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरोऽभवम्।।९८।।

हे **प्राणेश्वर** भगवन्, **सती** पतिव्रता नारी **पतिवियोगेन** प्रोषितपतिविरहेण **यथा तथा त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरोऽभवम्**।। अनुष्टुप्।।९८।।

दिष्ट्या स्फोटकदुर्निमित्तत इदं जातं भवद्दर्शनम्
श्रीशः प्राह कुहास्ति दर्शय स तं सन्तं निजाङ्गे स्थितम्।।
नापश्यत्स सुविस्मितोऽथ बहुशस्तं प्रार्थ्य निन्येऽर्थितः
पूर्वं पापविनाशतीर्थमगमत्प्राङ् नागनाथार्चितः।।९९।।

स्फोटकरूप**दुर्निमित्तात् इदं भवद्दर्शनं जातं** एतद्**दिष्ट्या** शोभनं जातम्। **श्रीशो** भगवान् **प्राह**- स्फोटकः **कुह** कुत्रा**स्ति तं** मे **दर्शय**। **स** राजा **निजाङ्के स्थितं सन्तं** विद्यमानमपि **तं** स्फोटकं **नापश्यत्**। **अथ** सुतरां **विस्मितः स** राजा **तं** भगवन्तं **बहुशः प्रार्थ्य निन्ये**। स्वराष्ट्रमिति शेषः। **अर्थितः** तेन प्रार्थितो भगवानग्रतो गत्वा **प्राक्** पूर्वं **पापविनाशतीर्थं अगमत्**।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९९।।

राजा स्वैर्निन्दितोऽपि प्रभुमपि पदगः पालकस्थं द्विजेड्यं
नीत्वा वाद्यादिघोषैः पुरमतिमुदितोऽन्तःपुरे भद्रपीठे।।
स्वास्तीर्णे चोपवेश्य स्वविभवमखिलं दर्शयामास तस्मै
दत्त्वाऽजो भक्तिमाप्तः स्वमठमिति जगौ पृच्छते सिद्ध एतत्।।१००।।

राजा स्वैर्ज्ञातिभिः निन्दितोऽपि पदगः स्वयं पादचार्यपि सन् **पालकस्थं** शिबिकोपविष्टं **द्विजैः ईड्यं** स्तुत्यं **प्रभुं** भगवन्तं **वाद्यादिघोषैः पुरं नीत्वा** स्वयं **अतिमुदितः अन्तःपुरे स्वास्तीर्णे भद्रपीठे** सिंहासने **च** भगवन्तं **उपवेश्य तस्मै** भगवतेऽ**खिलं विभवं दर्शयामास**। **अजः** भगवान् **तस्मै** राज्ञे **भक्तिं दत्वा स्वमठं आप्तः**। **इत्येतत् पृच्छते** नामधारकाय **सिद्धः जगौ**।। स्रग्धरा।।१००।।

सदानन्दति विद्वत्वात्सर्वदाऽति विभुत्वतः।।

मृत्युंजयति योगित्वाद्यः स मे हृदि तिष्ठतु।।१०१।।

यो भगवान् **विद्वत्त्वात्** *सदानन्दो* ब्रह्मदेव इव आचरतीति **सदानन्दति सर्वदा विभुत्वा**द्व्यापकत्वात्। *अः* वासुदेव इव आचरतीति **अति**। **योगित्वात्** *मृत्युंजय* शिव इव आचरतीति **मृत्युंजयति स** भगवान् **मे हृदि तिष्ठतु**।। अनुष्टुप्।।१०१।।

वन्देऽहं देवेदेवं धृतिमतिगतिदं साङ्गयोगप्रगम्यं

पारावाराभरागाद्यरिकरिहरिमाह्लादकं दत्तदक्षम्।।

ज्ञेयज्ञं यज्वयज्ञं सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं

पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं वक्रवक्रम्।।१०२।।

प्रकाशकत्वाद्दे**वा**नां सूर्यादीनां चक्षुरादीन्द्रियाणां च **देवम्**। 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतेः। **धृति**र्धैर्यं **मतिः** बुद्धिः **गतिः** ज्ञानं च **द**दातीति तं **साङ्गयोगो**ऽष्टाङ्गयोगस्तेन **प्रगम्यम्**। **पारावारः** समुद्रः तन्नि**भाः** दुष्पारा अगाधाश्च ये **रागाद्यरय**स्त एव **कर**यो हस्तिनस्तेषां **हरिः** सिंह इव घातकस्तं भक्ताना**माल्हादकम्**। **दत्तदक्षं** दानदक्षम्। **ज्ञेयं** स्वरूपं जानातीति तं **यज्व**नां विधिनेष्टवतां **यज्ञम्**। **सुरवरा**णां इन्द्रादीनां **परं** पदं **द**दातीति तं स्वभक्तानां संसार**पारं** ब्रह्म **द**दातीति तम्। **रम्ये**भ्योऽप्यति**रम्यं** स्वसेवकानां **पातारं** यतीनां **तारे**ण प्रणवेन **तार**यतीति तं **खला**नां दुर्जनानां **बलं दल**यतीति तं **श्रीवरं** लक्ष्मीपतिं मोक्षलक्ष्मीविलासं वा **वक्रा**णां कुटिलानां **वक्रं** ईदृशं भगवन्तं **अहं वन्दे**।। हारबन्धः।। स्रग्धरा।।१०२।।

वनजतु स तु वनजतु स तु यदि वा

सुरवरतु स तु नरवरतु स तु वा।।

निजचरणशरणतरणचरणकृद्

य उ महितमहिमयुगिह तमु नुमः।।१०३।।

वनजो जलजो मत्स्यः कूर्मश्च **स** इवाचर**तु**। **वनजः** अरण्यजः वराहो नृसिंहश्च **स** इवाचर**तु**। **यदि वा स तु सुरवरतु** सुरवरो वामनः। **नरवरतु स तु** नरवरो रामो दाशरथिः कृष्णो बुद्धः कल्की च वा भवतु। **निजचरशरणा**नां भक्तानां **तरणो**पायभूतं **चरणं** आचरणं **करो**तीति तथा। **य उ** यस्तु *महितः* पूज्यश्चासौ *महिमा* तेन *युज्यत* इति **महितमहिमयुक् इह** लोके वर्तते **तमु** तमेव **नुमः**। चन्द्रावर्ता।।१०३।।

द त्तं यो भ ज ते नि त्यं मुक्ति मे ति न सं श यः।।

वि त्तं यो भ ज ते ऽनि त्यं भु क्ति मे ति न सं श यः।।१०४।।

स्पष्टार्थः श्लोकः।। गोमूत्रिकाबन्धः।।१०४।।

।।सर्वतोभद्रः।।

सा का र ता ता र का सा।। का पि सा र र सा पि का।।

र सा य मे मे य सा र।। ता र मे य य मे र ता।।१०५।।

।।मुरजबन्धः।।

अ व रं श्री व रं वं दे।। श्री व रं श्री क रं व दे।।

दे व रं श्री ध रं सं तं।। नृ व रं श्री प रं स तं।।१०६।।

हे भगवन्, यतः निराकारोऽसि ततः तव प्रतिमा नास्ति। 'न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतेः। तथापि सोपाधिकस्य तव भक्तेच्छोपात्तविग्रहत्वेन साकारत्वं श्रुत्यादौ प्रसिद्धम्। तथा च शाण्डिल्योपनिषदि 'अथास्य देवस्यात्मक्रीडस्य भक्तानुकम्पिनो दत्तात्रेयस्य सुरूपा तनूरवासा इन्दीवरदलप्रख्या चतुर्बाहुरघोराऽपापकाशिनी' इति। पुराणादौ द्विभुजा षड्भुजा चोक्ता। प्रभोरनेकावतारत्वेन तन्निर्वाहः। हे भगवन्, या तव **साकारता** सगुणत्वेन विग्रहवत्ता **सा** अस्माकं **तारका** अविद्याकर्मभ्योऽनर्थबीजेभ्यस्तारयतीति *तारका* कैवल्यदात्री। **काऽपि** वाङ्मसनयोरगोचराऽपि। यद्वा **काऽपि** षड्भुजचतुर्भुजद्विभुजरूपश्रीदत्तात्रेय-श्रीपाद-नृसिंहसरस्वतीसंज्ञितसाकारतानां मध्ये *काऽप्ये*काप्यविशेषत्वात्। **सार**भूतो यो **रस** आनन्दस्तदा**पिका** तत्प्रापिका। **मे** ममैकनिष्ठस्य भक्तस्य **रसाय** आनन्दप्राप्तयेऽस्तु। हे **अमेय**, प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्मातुं योग्यः *मेयः* तथा न भवतीत्यमेयः प्रमाणागोचरः तत्संबुद्धौ। तर्ह्यप्रामाण्यं प्राप्तमित्यतः संबोधयति। हे **सारतारमेय** 'ॐकारः सर्वदेवानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः' इत्युक्तेः *सार*भूतो य*स्तारः* प्रणवः तेन मात्राख्यपादविभागशो *मेयः* शैब्यप्रश्नमाण्डूक्याद्युक्तप्रकारेण तत्संबुद्धौ। कथंभूता ते साकारता। **यमे रता** तत्परा। *यम* इत्यष्टाङ्गयोगोपलक्षणम्। परोपकारार्थं तव यमादौ रतत्वं नान्यथा विपर्यासमनोविकाराभावात्। 'विपर्यस्तो निदिध्यासे(त्) किं ध्यानमविपर्यये' इत्यभियुक्तोक्तेः।। सर्वतोभद्रः।।१०५।।१०६।।

दासपं गतिदं वन्देऽत्रिजं चारुहितं वृतम्।।

तं वृतं हि रुचाऽजं त्रिदेवं दन्तिगपं सदा।।१०७।।

दासपं भक्तपालकं **गतिदं** मोक्षदं **चारु** मोक्षपर्यवसायित्वाच्छोभनं **हितं** यस्मात्तं भक्तैः प्रेम्णा **वृतं रुचा** प्रभया च **वृतं** भास्वन्तं **त्रया**णां भूर्भुवःस्वर्लोकानां सत्त्वरजस्तमसां वा गुणानां विश्वतैजसप्राज्ञानां वा **देवं** प्रकाशकं दन्तिभिर्हस्तिभिर्गच्छन्तीति **दन्तिगाः** राजानः हैहयार्जुनयद्वलर्कप्रभृतयस्तान् **पा**लयतीति तथा। स्वतो**ऽजं** जन्मादिविकारशून्यं तथापि भक्तवात्सल्याद**त्रिजं** अत्रिपुत्रं **तं** दत्तात्रेयं **सदा वन्दे**। वाक्शुद्ध्यर्थं च सदा मधुरवाण्या वदे।। गतप्रत्यागतम्।।१०७।।

वस्वश्विनागभूतुल्ये(१८२८) शालिवाहनशके कृता।।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे टीकैषास्तु गुरोर्मुदे।।१।।

कारनाटकदेशे तु श्रीगुल्हासुरसंज्ञके।।

ग्रामे मलापहातीरे टीकेयं पूर्णतां गता।।२।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचित श्रीगुरुचरित्रकाव्यत्रिशती स्वकृतटीकासहिता संपूर्णा।। ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु।।

अलंकार	शतक १	शतक २	शतक ३	लक्षण
अतद्गुण	२६,			सङ्ग तान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्।
अतिशयोक्ति	४४, ६९, ७८, ८०,	१७,	१४, ८०, ८४	अतिशयेन योग्यताऽतिक्रमेण वा उक्तिः ।
अनुप्रास	१,	८०,		एकस्याप्यसकृत्पर।
अधिक	८१,	८०		आधाराधेययोरानुरूप्यभावोऽधिको मतः
अनुमान	१५, ६९,			अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः।
अर्थान्तरन्यासः	३, २६,			उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः
आक्षेप		२६,		आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्
उत्प्रेक्षा		६, २८,	३८, ७८	सम्भावनमथोत्प्रेक्षो प्रकृतस्य समेन यत
उल्लेख		२०,		एकेन बहुधोल्लेखेऽप्यसौ विषयभेदतः।
उपमा	४, २०, ३३, ४६, ७२, ७८, ८०, ९५, ९६, ९९	२, १५, ३७, ५८, ७२, ९८	२, १२, ४७, ४८, ५०, ६२, ६५, ८०, ९८, १०१-३	उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः।
काव्यलिङ्ग	६, ७, ४२, ९१	१, २५, ५१,		समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्'
काव्यार्थापत्ति	२१,	२०, ३३,	४४,	कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते
दृष्टान्त	२,	३३,	६२, १०४	दृष्टान्तः पुनरेतेषां भावानां प्रतिबिम्बनम्
निदर्शन	७५	५०,		वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना।
परिकर	१०, ८४,	३२, ५९,		अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे।
परिकराङ्कुर	७६			साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः।

अलंकार	शतक १	शतक २	शतक ३	लक्षण
परिणाम		१०२		परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना।
पर्यायोक्त		३७,		पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः।
प्रतीप	७२,			वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत्।
प्रहर्षण	१००.			'वाञ्छिताधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्'।
प्रेयः	१,			
भ्रान्तिमान	९२	११,	३८	भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने।
मुद्रा	२५,	५३, ६२, ६७, ७०-७२,	४९, ५०,	सूच्यार्थसूचनान्मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः।
रत्नावली			१०१,१०३	क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः।
रूपक	१४, ३४, ८७,	१८, २६, ३८, ५३, ८८,	१२,१४,१७, १८, १०२	विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत्।
लोकोक्ति	४६,			लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते।
विभावना	२, ८२,			विभावना विनाऽपि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत्
विरोधाभास	१०, ३९, ५८, ९०	५४, ५५,	१०७	आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते।
विशेषोक्ति		७,		कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे।
विषम		११,		अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्।
व्यतिरेक	६८,	३, ६,	३८	व्यतिरको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः।
व्याधात		३१,		स्याद्व्याधातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्।
शब्दप्रमाण	१८, ४८			श्रुत्यादिवाक्यविन्यासान्निश्चयः शब्द उच्यते।

अलंकार	शतक १	शतक २	शतक ३	लक्षण
श्लेष	१, १५, ८०,	१५, ५०,	३७, १०७	'नानार्थसंश्रयः श्लेष।
सहोक्ति	२४,			सहोक्तः सहभावश्चेद् भासते जनरञ्जनः।
सङ्कर		२६,		अविश्रान्तजुषामात्मन्यङ्गित्वं स तु संकरः।
समालङ्कार			४८	अनुरूपयोर्घटनावर्णनम्।
सम्बन्धातिशयोक्ति	३७, ५२,			सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्।
सम्भावना			६६	सम्भावना यदात्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये।
संसृष्टि	१,			शब्दालङ्कारस्य च मिथोऽङ्गाङ्गिभावापन्नतयाऽवस्थान्।
स्वभावोक्ति		२४		स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्'।

।।श्रीः।।

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।।

वृत्तालङ्कारविवरणम्।।

सदया[१] गुरुभूधरजा विरजाः पदभक्तिदत्तनानार्था।

प्रस्तुत-बहुसुचरित्रा त्रिशती त्रिपुराम्बिका चिरं जयति।।१।।

[२]वृत्तालङ्कृतिकेन्द्रान्नत्वा श्रीवासुदेवयोगीन्द्रान्।

त्रिशतीवृत्तालङ्कृतिविवृतिं तत्कृतिगतीहया कुर्वे।।२।।

अथ पूज्यचरणा अकारणकरुणार्णवायमानान्तःकरणः [३]करणाकरणातीतसरणिविचरणाः लोकसङ्ग्रहणैककारणतपश्चरणा अपि द्रुहिणरमणीनटचर्याचार्यितरसनाचरणाः श्रीवासुदेवानन्दसरस्वती-गुरुचरणाः, अनेकैरप्यद्वितीयैरुदधिभिरिवागत्यगाधैरविद्याग्रन्थिमन्थैरपि पूर्वग्रन्थैरस्मादृशा- मसूक्ष्मदृशां तादृशमुपकारमपश्यन्तः, पश्यन्तश्च श्रीगुरुभक्तिमेव अविचिकित्सां चिकित्सां मायामयस्यामयस्य, गुरुपरम्पराकिरणतरणेः श्रीदत्तगुरुशिरोमणेः पवित्रैश्चरित्रैः सान्द्रसन्दृब्धं विविधोपममपि निरुपमं [४]सितासितमहाभेषजमिव बालग्राह्यं मन्दारतरुमिव विबुधकुलसुलभसकलार्थं लघुगात्रमपि बहुपात्रं त्रिशतीं नाम भव्यं काव्यं विधित्सवः, स्मृतिमात्रसुदूरोत्सारितनिखिलप्रत्यूहव्यूहा अपि शिष्टाचारमिवानुबध्नन्तः प्रकृतकाव्यनायकश्रीदत्तगुरुनायकभजनमभिरूपं परममङ्गलं मङ्गलमादौ निबध्नन्ति- सुशङ्करमिति। **सु-**शोभना एकीभावेन विलसन्तः, **शं**-शंकरः, **को**-ब्रह्मा, **रः**-रामाभिन्नो विष्णुश्च यस्मिन्स **सुशङ्करः** तं ब्रह्मविष्णुमहेशरूपमित्यर्थः। **सुशं**-मोक्षरूपं सुखं (भक्तेभ्योऽविलम्बेन वितरणार्थं) **करे**षु-हस्तेषु यस्य तमिति वा। **सु**-सम्यक् **शम्**-ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं येभ्यस्तादृशाः **कराः**-किरणा यस्य तमिति वा। **सु**-(मनुष्याद्यपेक्षया) अधिकं **शं**-सुखं येषां ते देवाः सुशम्पदार्थाः, तेऽपि **कराः**-करप्रदाः (बलिप्रदाः[५]) यस्य तमिति वा। "सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति" इति श्रुतेः। अथवा कोश[६]प्रामाण्याद् अर्कवाय्वादयो, जीवाश्च **क**पदार्थः। **र**पदार्थश्च धनादयः। ते सर्वे **सुशम्-**जनकतयाऽनुभवितृतया वा सुखविशिष्टा भवन्ति येन स **सुशङ्करः** तम्। "अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेः। यद्वा **सुशं**-विश्वकल्याणकरं वेदं **काय**- ब्रह्मणे **रा**ति-ददातीति **सुशङ्करम्** तम्। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुतेः। अथवा **शं**-त्रिपुरसुन्दरीसमालिङ्गनादिसुखं, **कं**-शिरःस्थगंगारूपजलं करस्थब्रह्मशिरःकपालश्च, **रः**-ललाटस्थो वह्निः, ते सर्वे सम्यञ्चः समाना यस्य शिवरूपस्य स **सुशङ्करः** तम्। "भीतिर्नास्ति भुजङ्गपुङ्गवविषात्प्रीतिर्न चन्द्रामृतान्नाशौचं

१.त्रिशत्यां त्रिपुराम्बिकायां च श्लिष्टानि सर्वाणि विशेषणानि। २.**वृत्तं**-सदाचारः स एव अलङ्कृतिर्भूषणं येषां ते **वृत्तालंकृतिकाः**, तेषा**मिन्द्राः** श्रेष्ठास्तान्। ३.**करणाकरणे**-विधिनिषेधौ। ४.**सितासिते**-शर्करावगुण्ठितम्। ५. 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः। ६."शं सुखं श ?श्च श्रेयः" इति, "कः प्रजापतिरुद्दिष्टः कोऽर्कवाय्वानिलेषु च। कश्चात्मनि मयूरे च कः प्रकाश उदाहृतः। कं शिरो कं सुखं च प्रकीर्तितम्।" इति "रश्च रामेऽनिले वह्नौ भूमावपि धनेऽपि च" इति चैकाक्षरकोशोऽत्र प्रकरणेऽनुसन्धेयः। शमिति मान्तमव्ययम्। तेन विविधेष्वपि समासेषु मकारलोपो न शङ्क्यः।

नृकपालदामलुलनाच्छौचं न गङ्गाजलात्। नोद्वेगश्चितिभस्मना न च सुखं गौरीस्तनालिङ्गनादात्मारामतया हिताहितसमः स्वस्थो हरः पातु वः। " इत्युक्तेः। यद्वा कुरुपुरे कृष्णासरिति विलासिनीभिः समं तरणौ विहरन्तं कञ्चिन्नृपञ्च क्षितिपतिमवलोक्य समुत्पन्ना **सु**-शोभना 'को देवोऽनेनाराधितः? केषां वा सद्गुरुणां चरणावर्चितौ? येनेत्थं सुखमनुभवति' इत्याद्याकारिका **शङ्का** अनिश्चयो यस्य स **सुशङ्कः** कुरुपुरवासी श्रीपादस्वामिसेवकः कश्चिद्रजकः। तस्मै तदैव तदिच्छानुसारेण साम्राज्यपदं वरं **रा**ति ददातीति **सुशङ्करः** श्रीपादश्रीवल्लभः तम्। अनेन नवमाध्यायस्था श्रीपादावतारीया कथा सूचिता। अथवा 'किमिदं? सर्वेऽत्र दण्डधारिणः?, कोऽत्र गरीयान्?, को वा लघीयान्?, कः श्रीगुरुः?, के शिष्यादयः?' इत्याद्याकारिकाः **सु**-अधिकाः शङ्का यस्य स **सुशङ्कः** गाणगापुरसन्निहितकुमसीग्रामस्थः श्रीनृसिंहोपासकः श्रीगुरुनिन्दकः त्रिविक्रमभारती, यत्सन्निधौ श्रीगुरुभिर्मायया सर्वेषां नृपपरिजनादीनां यतित्वमिव प्रादर्शि। तं तादृशं सुशङ्कं निंदकमपि **रा**ति- रलयोरभेदान्निजरूपदर्शनदानेनानुगृह्य भक्तत्वेन **ला**ति- स्वीकरोतीति **सुशङ्करः** श्रीनृसिंहसरस्वती सद्गुरुनाथः तम्। अनेन श्रीगुरुचरितचतुर्विंशाध्यायकथासारः समुद्धृतः। इत्थमन्येऽपि श्रीदत्तात्रेय-श्रीपाद-श्रीनृसिंहसरस्वतीरूपावतारत्रयसाधारणाः तत्तदवतारासाधारणाश्चार्था अस्मिन्पदे पदान्तरेषु च यथासम्भवमूह्याः। एवं सति श्लोकेऽस्मिन् श्रीचरणो(प्रकृतग्रन्थकृदु)क्तः श्लेषालङ्कारः सम्यक् स्वारस्यमश्नुत इति भावुकैर्भावनीयम्। श्रीचरणाशयसिन्धोः कश्चिद्बिन्दुर्मयायमालक्षि। श्रद्धाकृतगुरुभजनो बुधघटजननो[१] मुहुस्तमतिपिबतु[२]।। तदेवमत्र श्लोके प्रकृतानामेव श्रीदत्तात्रेयश्रीपादश्रीनृसिंहसरस्वतीगुरूणामनेकार्थशब्दविन्यासेन कीर्तनात्प्रकृतानेकविषयः **श्लेषा**लङ्कारः। सक्षणं तु श्रीचरणैरुक्तम्। **प्रणमतपुरन्दर**मिति महेन्द्रगतश्रीगुरुविषयकरतिभावस्य कविगतं तं प्रत्यङ्गतया **प्रेयो**ऽलङ्कारश्च। अनयोरर्थालङ्कारयोः श्रीचरणोक्ता**नुप्रासा**ख्य- शब्दालङ्कारस्य च मिथोऽङ्गाङ्गिभावापन्नतयाऽवस्थाना**त्संसृष्टिश्च**। "सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः" इति तल्लक्षणात्। इदमत्रावधेयम्- अत्र प्रायः प्रतिश्लोकं वृत्त्यनुप्रासो वा लाटानुप्रासो वा स्फुटानुप्रासो वा यमकं वा अन्यो वा शब्दालङ्कारः श्रीचरणैः प्रत्युप्तः। तदेषां प्रायिकत्वात् सुलभसमन्वयाच्च न पुनःपुनः लक्षणानि समन्वयश्च प्रदर्श्यन्ते, किन्त्वत्रैव सकृत्तल्लक्षणानि सोदाहरणानि जयदेवकविकृतचन्द्रालोकोक्तानि विलिख्यन्ते। तथाहि

स्वरव्यञ्जनसन्दोहव्यूहाः सन्दोहदोहदाः। गौर्जगज्जगदुत्सेकाच्छेकानुप्रासभासुरा।।

आवृत्तवर्णसम्पूर्णवृत्त्यनुप्रासवद्वचः। अमन्दानन्दसन्दोहस्वच्छन्दस्यन्दिमन्दिरम्।।

लाटानुप्रासभूर्भिन्नाभिप्राया पुनरुक्तता।यस्य स्यान्न पुनः शत्रोर्गर्जितं तर्जितं जितम्।।

श्लोकस्यार्धे तदर्धे वा वर्णावृत्तिर्यदि ध्रुवा। तदा मता मतिमतां स्फुटानुप्रासता सताम्।।

उपमेयोपमानादावर्थानुप्रास इष्यते। चन्दनं खलु गोविन्दचरणद्वन्द्ववन्दनम्।।

आवृत्तवर्णस्तबकं स्तवकन्दाङ्कुरं कवेः। यमकं प्रथमा धुर्यं माधुर्यं वचसो विदुः।।

अर्थालङ्कारास्तु यथामति सलक्षणं ससमन्वयं च स्फुटीकरिष्यन्त इति। वंशस्थं वृत्तम्। "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति लक्षणात्। समन्वयश्च-

१.सन् सुधीः कोविदो बुधः, इत्यमराद्विद्वद्रूपी घटजननः, अगस्त्यः। २. तं सिन्धुम्।

ज त ज र

सुशङ्क - रंसन्त - मजंगु - रुंपरम्। चतुर्ष्वपि पादेषु समानगणकत्वादिदं समवृत्तमित्युच्यते। एवमग्रेऽपि। पादान्ते यतिः(विरामः)।

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च **न**कारो **भा**दिगुरुः पुनरादिलघु**र्यः**।

ऽऽऽ ।।। ऽ।। ।ऽऽ

रलमध्यः **सो**ऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघु**स्तः**।।

ऽ।ऽ ।।ऽ ऽऽ। इति गणलक्षणसंग्रहश्लोकः।

अत्र "जोऽर्को रुजं मध्यगः" इति मध्यगुरोर्जगणस्य रोगफलकत्वेन काव्यारम्भे प्रयोगो निषिद्धोऽपि मङ्गलवाचकसुशब्दतया न दोषमावहति। *देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणितोऽपि वे*ति भामहोक्तेरिति सर्वं सुस्थितमिति दिक्।।१।।

(श्लोक २) अत्र विकारादिकारणाभावेऽपि आकारादिकार्योत्पत्तेर्वर्णनाद् **विभावना**लङ्कारः। "विभावना विनाऽपि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत्" इति लक्षणात्। स च पुत्रस्यास्यादिवेति इवशब्दवाच्यया पूर्णोपमया सङ्कीर्णः। उपमावाचकशब्दाभावे अर्थादौपम्यस्यार्थत्वे बिम्बप्रतिबिम्बभावसत्त्वे **दृष्टान्ता**लङ्कारः। तद्वाचकशब्दसत्त्वे तूपमालङ्कार इति काव्यप्रकाशटीकादौ स्पष्टीकृतम्। श्रीचरणास्तु अत्र श्लोके दृष्टान्तालङ्कार इत्याज्ञापयन्ति तत्समन्वयः कथमिति न शङ्क्यम्। पुत्रस्यास्यादिवेत्यत्रोक्तरीत्या उपमालङ्कारस्यैव सत्त्वेऽपि तत्र तदुक्तदृष्टान्तालङ्कारस्यापि समन्वयसम्भवेनाविरोधात्। **शिखरिणी**वृत्तम्। "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी" इति लक्षणात्। *रसैः*-षड्भिः, *रुद्रैः*-एकादशभिः, *छिन्ना* -यतिमतीत्यर्थः। समन्वयश्च

विकारा-भावेऽपि-प्रभुर-भवदा-कारिव-दजो

।ऽऽ ऽऽऽ ।।। ।।ऽ ऽ।। ।ऽ इति। इदमपि समवृत्तम्।।२।।

(श्लो.३)अत्र बालाद्युक्तमिष्टत्वरूपसामान्येन प्रकृतग्रंथकृदुक्तिमिष्टत्वरूपविशेषस्यसमर्थना-दर्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः। "उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः" इति लक्षणात्। न च "समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनीयम्" इति लक्षणलक्षितं काव्यलिङ्गमेवात्र किं न स्यादिति वाच्यम्। समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यासः, तदितरसम्बन्धे काव्यलिङ्गमित्यालङ्कारिकैर्व्यवस्थापनात्। **गीति**र्नाम अर्धसमवृत्तमार्याप्रभेदः। "आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः। दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः" इत्युक्तेः। **आर्या**लक्षणं च "यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश सार्या।।" इति। अस्य मात्रावृत्तत्वान्नातीव गणादरः।।३।।

(श्लो.४) अत्रोपमानोपमेययोः सहृदयाह्लादकत्वेन सुन्दरसादृश्यस्य स्पष्टं प्रकाशनादुपमालङ्कारः। "उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः।" इति लक्षणात्। तत्रापि पूर्णोपमेयम्। उपमानयोर्दर्पणमठयोः, उपमेयोः प्रकृतग्रन्थचरितसारयोः, सामान्यधर्मस्फुटप्रेक्षणस्य, उपमावाचकस्य इवशब्दस्य चोपादानात्। अनुष्टुब्वृत्तम्। लक्षणं च "पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः। गुरुं षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम्।।" इति। एतत्पद्यानुरूपं पद्यं श्रीविद्यारण्यप्रणीते श्रीमच्छङ्करविजये-

यद्वद् घटानां पटानां विशालो विलोक्यते किल दर्पणेऽपि। तद्वन्मदीये लघुसङ्ग्रहेऽस्मिन्विलोक्यतां शाङ्करवाक्यसारः।। इति।।४।।

(श्लो.५) अत्र गोगन्धर्वपूर्णा, अमरजापरीता, गन्धर्वपूर्वामरमण्डिता, गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी, इत्येतैर्विशेषणैः प्रकृतगाणगापुर्याः क्रमेण अर्थधर्मकाममोक्षरूपसकलपुरुषार्थप्रदत्वं ध्वन्यते। **इन्द्रवज्रा**ख्यं समवृत्तम्। "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" इत्युक्तेः। समन्वयश्च-

त त ज गुगु

गन्धर्व-पूर्याप्र-थिताक्षि-तौ गो इति।।५५।।

ऽऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽऽ

(श्लो.६)अत्र प्रकृतगाणगापुरस्य चिरार्जितपातकसंहारत्वाद्युपन्यासो दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षः। तस्य च "शुचिराजेन विराजितम्" इति तत्र पावनसम्राजः श्रीदत्तराजस्य निवासप्रदर्शनेन समर्थनं कृतमिति **काव्यलिङ्गा**लङ्कारः। "समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्" इति लक्षणात्। **सुन्दरी**नामकमर्धसमवृत्तम् "अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभराल्गौ यदि सुन्दरी तदा" इति छन्दोमञ्जिरीवचनात्। श्रीचरणास्तु अत्र **योगिनी**वृत्तमित्याज्ञापयन्ति। तदेव वाऽभिधानमस्तु। लक्षणं

स स ज गु तु न भिद्यते।

सुचिरा-र्जितपा-तकान्त-कं

।।ऽ ।।ऽ ।ऽ। ऽ

ज भ र ल गु

रुचिरा-गारमि दंह्यका-न्तकम्। इति समन्वयः।।६।।

(श्लो.७)अत्रापि पूर्ववद्दत्तनिवासेन सत्रसाफल्यादीनां समर्थना**त्काव्यलिङ्गम्**। वृत्तं पञ्चमश्लोकवत्।।७।।

(श्लो.८) वृत्तम् ६ वत्।।८।।

(श्लो.९) शालिन्याख्यं समवृत्तम्। "शालिन्युक्ता स्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः" इति लक्षणात्। *अब्धिभि*श्चतुर्भिः, *लोकैः* सप्तभिश्च यतिरित्यर्थः।

म त त गु गु

सायन्दे-वान्नाग-नाथोऽथ-देव इति समन्वयः।।९।।

(श्लो.१०) अत्र सर्वज्ञोऽपि न वेत्सि, साक्ष्यपि नेक्षसे इति विरोधः। स च काक्वाऽऽभासीकृत इति विरोधाभासाकृत इति **विरोधाभासा**लङ्कारः। "आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते" इति लक्षणात् "पूर्वप्रभो" इति सम्बुद्धिविशेषणस्य "मया परिचर्याऽकरणेऽपि मत्पूर्वजकृतसेवाफलत्वेन मह्यं दर्शनाद्यभीष्टं वितरणीयम्" इत्यभिप्रायगर्भतया "अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे" इति लक्षणलक्षितः **परिकरा**लङ्कारश्च। *अब्दवदि*त्युपमा च। **शार्दूलविक्रीडितम्** वृत्तम्। "सूर्याश्वैमसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति। द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः।

म स ज स त त गु

मांनोवे-त्स्यपिने-क्षसेन-शृणुषे-सर्वज्ञ-साक्षिन्वि-भो

ऽऽऽ ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ऽऽ। ऽऽ। ऽ इति समन्वयः।।१०।।

(श्लो.११) अत्र **मालिनी**नाम समवृत्तम्। "ननमययययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।" इति तल्लक्षणात्। समन्वयश्च-

न न म य य

द्विजइ-तिनुति-मुक्त्वागा-त्समोऽहं-समोहम्। इति।।११।।

।।। ।।। ऽऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ

(श्लो.१२) अत्राद्यपादत्रये उपेन्द्रवज्राया अन्तिमपादे चेन्द्रवज्रायां सत्त्वेन **जया** नाम **उपजाति**भेदः। "अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" इति लक्षणात्। *अनन्तरोदीरिते*-इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे। तत्रेन्द्रवज्रालक्षणं पूर्वमुक्तम्। उपेन्द्रवज्रालक्षणं तु "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततौ गो" इति। यथाऽत्रैव श्लोके

ज त ज गु गु

ततःप्र-बुद्धःस-तदाप्र-बुद्धम् इति।।१२।।

।ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽऽ

(श्लो.१३) वृत्तम् ४ वत्।

(श्लो.१४) अत्र (गुरु)चरित्रमेवामृतमिति विषयिणोऽमृतस्य रूपेण विषयस्य श्रीगुरुचरित्रस्य रञ्जनाद्**रूपका**लङ्कारः। "विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत्। " इति लक्षणात्। *विषयि*-उपमानम्, *विषयः*-उपमेयम्। वृत्तम् **आर्द्रा**ख्य उपाजातिभेदः।।१४।।

(श्लो.१५) अत्र गन्धर्वस्थेत्यादिपदैः प्रकृतश्रीगुरोरप्रकृतहेरम्बस्य च वर्णनात्प्रकृतानेकविषयः **श्लेषा**लङ्कारः। "नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः" इति लक्षणात्। स च चिन्तामणिरिवेति **धर्मलुप्तोपम**या संसृष्टः। वृत्तम् ३ वत्।।१५।। (अत्र मुद्रितपुस्तके एतत्पदव्याख्यानान्ते "अनुमानालङ्कारः" इति पाठो दृश्यते। तत्पाठप्रामाण्याय लिखितमूलपुस्तकसंवादः शरणीकरणीयः। संवादकृतप्रामाण्यावगतौ चात्र श्लोके तदलङ्कारसमन्वयः श्रीगुरुप्रसादेनासादनीयः। तल्लक्षणं तु "अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः।" इति काव्यप्रकाशेऽभिहितम्। मम पत कदाचिद् अग्रिमश्लोकव्याख्यानान्तेऽयं पाठः स्यादिति भाति। तत्र "ऐच्छिकतुच्छदुःखवारणाभावे दुःखसमुद्रायमाणसंसारवारणं कथं भवेदि"त्युक्त्या "अयं भवमहादुःखसागरवारणाभाववान्, तदल्पैहिकदुःखवारणाभावात्" इति साध्यसाधनवचनस्य कथंचिच्छक्योपपादत्वात्। परन्तु तत्रापि तस्यालङ्कारत्वे सहृदयहृदयमनुयोक्तव्यम्। अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यावपि तत्त्वं केन दण्डेन वार्येतेत्यलं पल्लवितेन।।)

(श्लो.१६) भव एवाम्बुधिरिति रूपकम्। **रथोद्धता**वृत्तम्। "रात्परैर्नरलगै रथोद्धता" इति लक्षणात्। समन्वयः-

र न र ल.गु

नामधा-रकउ-वाचनो-गुरुः इति।

ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ ।ऽ

(श्लो.१७) वृत्तं **कीर्ति**नाम उपजातिभेदः।।१७।।

(श्लो.१८) अत्र पूर्वार्धार्थस्य श्रीगुरुरोषतोषहेतुकविनाशाभ्युदयान्यथाकरणाशक्यत्वरूपस्य

ब्रह्मवैवर्तपुराणगतकलिकमलासनसंवादेन विनिश्चयात् **शब्दप्रमाण**मलङ्कारः। यथोक्तं कुवलयानन्द-व्याख्यातृभिराशाधपभट्टैः- "श्रुत्यादिवाक्यविन्यासान्निश्चयः शब्द उच्यते" इति। उदाहारि च "साम्बः शम्भुः परं ब्रह्म कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः" इति। काव्यप्रकाशकृदादयस्तु अलङ्कारत्वजीवातुभूतचमत्कृति-जनकत्वाभावेन ईदृशेषु अलङ्कारत्वं नेच्छन्ति। वृत्तं **बाला** नाम उपजातिः।।१८।।

(श्लो.१८) अत्रापि पूर्ववच्छब्दप्रमाणालङ्कारः। **स्रग्धरा**वृत्तम्। "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्" इति वृत्तरत्नाकरात्। समन्वयश्च-

म र भ न य य य

काश्यांक-ष्टेनचे-ष्टार्पण-तउत-मुदातं-विशिष्टे-ष्टजुष्टम् इति।

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ।।१९।।

(श्लो.२०) अत्र उपमानादिचतुष्टयोपादानेन चारुसादृश्यभानात् **पूर्णोपमा**लङ्कारः। स च सत्त्वावृतेत्याद्यभङ्गश्लेषानुप्राणितः। वृत्तम् ४ वत्।।२०।।

(श्लो.२१) अत्र कैमुतिकन्यायेन श्रीदत्तगुरुमहिमासिद्धेर्वर्णनात् **काव्यार्थापत्ति**रलङ्कारः। "कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते" इति लक्षणात्। वृत्तम् १६ वत्।।२१।।

(श्लो.२२) तोटकं नाम समवृत्तम्। "इह तोटकमम्बुधिसैः प्रचितम्" इति लक्षणात्। समन्वयश्च इति-

स स स स

अतनुः-सतनुः-कुतआ-सतनुः

।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।२२।।

(श्लो.२३) वृत्तम् १६ वत्।

(श्लो.२४) लोचनाभ्यां साकं रसं ददतुरित्यत्र "दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः (प्रत्यर्चिभिः?) सह" इत्यादाविव **सहोक्ति**रलङ्कारः। "सहोक्तः सहभावश्चेद् भासते जनरञ्जनः।" इति लक्षणात्। वृत्तम् १९ वत्।।२४।।

(श्लो.२५) अत्रैतत्पद्यगत**प्रमिताक्षरा**ख्यवृत्तस्य प्रकृतार्थपरेण प्रमिताक्षरपदेन सूचनान् **मुद्रा**लङ्कारः। लक्षणं श्रीचरणैरुक्तम्। तद्वृत्तलक्षणं तु "प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता" इति। समन्वयश्च-

स ज स स

अथसा-विभून्सु-यशसा-पयसा इति

।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।।ऽ ।।२५।।

(श्लो.२६) अत्र स्वसम्बद्धबालकालगतकौटिल्यरूपगुणस्य अनसूया-म्बालोचनाभ्यामनङ्गीकृतत्वावर्णनाद् **अतद्गुणा**लङ्कारः। "सङ्गतान्यगुणा- नङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्" इति लक्षणात्। तस्य चानङ्गीकारस्य "सद्दृशेर्न हि विपर्ययः" इति सामान्येन समर्थनाद**र्थान्तरन्यास**श्च। वृत्तम् १६ वत्।।२६।।

(श्लो.२७) वृत्तम् ९ वत्।।२७।।

(श्लो.२८) प्रहर्षिण्याख्यं समवृत्तम्। त्रिभिर्दशभिश्चाक्षरैर्यतिः। "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात्।

म न ज र गु.

योविश्वं-सृजति-चपाति-हन्त्यधी-शो इति।

ऽऽऽ ।।। ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ ।।२८।।

(श्लो.२९) वृत्तम् १ वत्।

(श्लो.३०) अत्र उत्तरश्लोके च वृत्तम् ४ वत् ।।३०।।३१।।

(श्लो.३२) इन्द्रवज्रावृत्तम्। (निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकेऽत्र उपजातिरिति लिखितम्। तच्चिन्त्यम्।)

(श्लो.३३) अत्र तप्ताम्बरीषाक्ष इत्यत्र साधारणधर्मयो रक्तत्वविस्फारितत्वयोरुपमावाचकशब्दस्य चानुपादा(ना)**ल्लुप्तोपमा**लङ्कारः। श्रूयमाणेवशब्दस्य समासगोपमायामन्वयाभावात्। अतोऽत्र शप्त्वेवेति भिन्नक्रम इवकारः। साक्षात्परशिवावतारभूतदुर्वासोमहर्षेः स्वाभिन्नविष्णुपरमभक्ताम्बरीषराजर्षिविषये वास्तविककोपशापादेर-सम्भवेन, लोकोद्धाराय भगवन्तं दशकृत्वोऽवतारयितुमेव सर्वोप्ययं महर्षेः शापाटोपाद्यभिनय इति तद्व्यङ्ग्योऽर्थः। अस्तु। शापरूपकारणस्याम्बरीषगतत्वेन तत्कार्यभूतान्यथात्वस्य च विष्णुगतत्वेन वर्णनाद**सङ्गत्य**लङ्कारश्च। "विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्गतिः।" इति लक्षणात्। वृत्तम् ५ वत्।।३३।।

(श्लो.३४) इयं (कथा) नवसुधेति **व्यस्तरूपकम्**। तत्रापि, नवत्वविशेषेण प्रसिद्धसुधातो भेदे प्रतीयमान एव तदीयमाधुर्यादिधुर्यधर्मारोपमात्रपर्यवसित्वात् **ताद्रूप्यरूपक**मिदम्। **द्रुतविलम्बित**नामकं समवृत्तम्। "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात्। सङ्गतिश्च-

न भ भ र

नवसु-धावसु-धातल-आहता इति

।।। ऽ।। ऽ।। ऽ।ऽ ।।३४।।

(श्लो.३५)अत्र वृत्तम् २५ वत्। अग्रिमश्लोके च ४ वत् ।३५,३६।

(श्लो.३७) अत्र कीर्तेः स्वर्गादिव्याप्तिसम्बधाभावेऽपि तत्सम्बन्धवर्णना**त्सम्बन्धातिशयोक्ति**रलङ्कारः। "सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्" इति लक्षणात्। अत्र आदिमचरणद्वये **त्रिष्टुभः**, अन्तिमचरणद्वये **पङ्क्ते**श्च छन्दसः सत्वेन **अर्धसमो** वृत्तविशेषः। नास्य विशिष्टं नाम छन्दोग्रन्थेषूपलभ्यते। न चात्रोपजातित्वं शङ्क्यम्, विजातीयच्छन्दोमेलने तत्त्वाभावात्। अन्यथा सर्वेषामप्यर्धसमवृत्तानामुपजातित्वप्रसङ्गात्। इष्टापत्तौ च अपसिद्धान्तात्। श्रीचरणास्तु अत्र त्रिष्टुबित्याज्ञापयन्ति। तत्पूर्वार्धमात्राभिप्रायेणेति भाति।।३७।।

(श्लो.३८) वृत्तम् **माला** नाम उपजातिभेदः।।३८।।

(श्लो.३९) व्रात्योऽप्यव्रात्य इति विरोधस्य अवतारभेदेनाभासीकरणा**द्विरोधाभासा**लङ्कारः। कलाधर इत्युपमा च। वृत्तम् **शाला**ख्या उपजातिः।।३९।।

(श्लो.४०) अत्र उत्तरश्लोके च श्रीचरणैरेव अलङ्कारस्य सलक्षणस्योक्तत्त्वात्समन्वयस्य च स्पष्टत्वान्न पुनः पिष्टं पिश्यते। वृत्तम् १-४ वत्।।४०।।

(श्लो.४१) एतदनुरूपः श्लोको यथा श्रीमच्छङ्करविजये - "आजन्मनो गणयतो ननु

तान्गताब्दान् माता पिता परिणयं तव कर्तुकामौ। पित्रोरेवं प्रकृतिरेव पुरोपनीतिं यद्ध्यायतस्तनुभवस्य ततो विवाहम्।" वृत्तं पूर्ववत्।।४१।।

(श्लो.४२) अत्र (योगश्रीवरण) भोगश्रीनिराकरणोपन्यासस्य सामान्यतया दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षस्य समर्थनं श्रीपाददेशिकेन्द्रस्य स्वानन्दपरिपूर्णत्वादिप्रदर्शनेन कृतमिति **काव्यलिङ्ग**मलङ्कारः। "न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति" इति भावः। वृत्त**मिन्द्रवज्रा**। ५ श्लोकवत्।।४२।।

(श्लो.४३) अलङ्कारः श्रीचरणैरेव स्फुटीकृतः। वृत्तं **वसन्ततिलका**। "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।" इति लक्षणात्।

त भ ज ज गु.गु

उक्तात-देतिवि-रराम-सधर्म- सेतु इति प्रकृते लक्षणसङ्गतिः।

ऽऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ऽऽ

अस्यैव वृत्तस्य "सिंहोन्नता" उद्धर्षिणी, इति नामान्तरे। अतः श्रीचरणोक्त्या न विरोधः।।४४।।

(श्लो.४४) अत्र वाचि निम्बातिशयातिक्तत्वस्य मोचातिशायिमाधुर्यस्य वाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धवर्णना**दतिशयोक्ति**रलङ्कारः। वृत्तम् ४ वत्।।४४।।

(श्लो.४५) वृत्तम् **प्रेम**नामा उपजातिः।।४५।।

(श्लो.४६) अत्र लोकप्रवादस्यानुकरणात् **लोकोक्ति**रलङ्कारः(?)। "लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते।" इति लक्षणात्। चरमचरणे **लुप्तोपमा** च। वृत्तम् १६ वत्। एतदत्यन्तानुरूपं पद्यं यथा श्रीमच्छङ्करविजये-

कति नाम सुता न लालिताः कति वा नेह वधूरभुञ्जि हि।

क्व नु ते क्व च ताः क्व वयं भवसङ्गः खलु पान्थसङ्गमः।। इति।।४६।।

(श्लो.४७) अत्र मातुर्वाञ्छाधिकफलप्राप्तेर्वर्णना**त्प्रहर्षणा**लङ्कारः। "वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्" इति लक्षणात्। **स्त्रग्विणी** वृत्तम्। "रैश्चतुर्भिर्युता स्त्रग्विणी सम्मता।" इति लक्षणात्। समन्वयश्च-

र र र र

साम्परा-याधिला-भोऽम्बते-न्यासतः

ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ इति।।४७।।

(श्लो.४८) अत्र एकान्तरितोत्तरश्लोके च श्रुत्यादिवाक्योपन्यासेन पितृपूज्यत्वाद्यर्थस्य विनिश्चया**च्छब्दप्रमाणा**लङ्कारः। एतदादिश्लोकद्वये वृत्तम् ४ वत्। तदुत्तरपद्ये च १९ वत्।।४८-४९-५०।।

(श्लो.५१) अत्र अपर्णापक्षेत्रेऽपर्णानामनुरूपाणां निवासवर्णना**त्समा**लङ्कारः। "समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः" इति लक्षणात्। आनुरूप्यं च अपर्णानासमन्तात्पातीति व्युत्पत्त्यन्तरकृतमनुसन्धेयम्। वृत्तम् ४ वत्।।५१।।

(श्लो.५२) अत्र कल्पवृक्षस्य श्रीपादकर्तृकलघूकरणाऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः **सम्बन्धातिशयोक्ति**रलङ्कारः। लक्षणमभिहितचरम्।।५२।।

(श्लो.५४) अत्रत्य**भुजङ्गप्रयाता**ख्यसमवृत्तस्य लक्षणम्- "भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः" इति। समन्वयश्च-

य य य य

स्वयंता-र्थरूपो-पितीर्थ-प्रकाशम्

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ इति।।५४।।

(श्लो.५५) यतिरूपोपमेयस्य राजरूपोपमानस्य राजनरूपसाधारणधर्मस्य उपमावाचकेवशब्दस्य चोपादानात्**पूर्णोपमा**। सा च श्रीचरणव्याख्यातरीत्या **श्लेषा**नुप्राणिता।।५५।।

(श्लो.५६) कोः = भूमेः सुतं मङ्गलं बुधं (तदाख्यग्रहं) व्यधादिति विरोधः परिहारस्तु श्रीचरणव्याख्याने स्पष्ट एव।।५६।।

(श्लो.५७) **पुष्पिताग्रा**ख्यसमवृत्तस्य लक्षणम्- "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति। प्रकृते त**त्सङ्गति**श्च-

न न र य न ज ज र गु

।।। ।।। ऽ।ऽ ।ऽऽ ।।। ।ऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ इति।।५७।।

(श्लो.५८) मोह एव दामेति **रूपकम्**। एकस्यैव वस्तुनः परमाणुत्वपरममहत्त्वयोरसम्भवात्सम्भवन् विरोधः 'अमितमहिम्ने' इति अचिन्त्यशक्तिमत्त्वप्रदर्शनेन परिहृत इति **विरोधाभासा**लङ्कारः।।५९।।

(श्लो.६५) एतदादिश्लोकद्वये **व्याजस्तुति**रलङ्कारः श्रीचरणैरेव सलक्षणं स्फुटीकृतः।।६५-६६।।

(श्लो.६८) उपमानभूतभगवत्पदजन्यगङ्गाऽपेक्षया उपमेयभूतधर्मे तन्मुखजन्यत्वोद्धारकत्वरूपोत्कर्षवर्णनाद्**व्यतिरेका**लङ्कारः, 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति। न च विनिगमनाविरहाद्वैपरीत्येनोपमानोपमेय- भावं स्वीकृत्य गङ्गान्यूनत्वपर्यवसायी अयं व्यतिरेक इति कुतो न वाच्यमिति वाच्यम्। श्लोकात्स्वरसतस्तथाऽप्रतिभानाद्, अप्रयोजनत्वात्, पूर्वश्लोके धर्मस्यैव प्रकृतत्वाच्च।।६८।।

(श्लो.६९) अत्र पूर्वार्धे मन्दमति-भूकणाधिकभगवद्गुणगणनरूप-पदार्थघटनावर्णनाद्**विषमा**लङ्कारः। 'विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाऽननुरूपयोः' इति। तथा गुणेषु भूकणाधिकसङ्ख्याकत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते**रतिशयोक्तिश्च**। उत्तरार्धे च गुणवर्णनसामर्थ्यहेतुना, भगवद्दया (विषयत्व) रूपसाध्यसाधनाच्छ्रीचरणाज्ज्ञप्तो**ऽनुमाना**लङ्कारः। 'अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः' इति लक्षणात्। प्रयोगश्च- '(मन्दमतिः) अयं जनः भ(ग)वद्दयाविषयः त्व(त)दीयगुणवर्णनसमर्थत्वाद् अन्वये मूकादिकविवद्, व्यतिरेके च पश्वादिवदि'ति। यद्यपि 'इदं भ(ग)वद्गुणवर्णनसामर्थ्यं भ(ग)वद्दयैककारणकं तदितराकारणकत्वे सति सकारणकत्वाद्' इति परिशेषानुमामनपि शक्यवचनम्। अनुगुणं चेदं पक्षत्व-कारणत्वद्योतकयोः 'अर्हता, दयया' इति प्रथमातृतीयाविभक्तिनिर्देशयोः। परन्तु तथा सति दर्शितसाधनतांशः सर्वथा श्लोकबहिर्भूत इति प्रोक्तलक्षणोऽनुमानालङ्कारः स्वरसतो नात्र पदं निदध्यादिति प्रथमप्रकार एव ज्यायानित्यलम्।।६९।।

(श्लो.७१) हतानां तस्कराणां शोणितमिव शोणा=रक्ता निभा=नितरां कान्तिर्यस्येति रक्तवर्णत्वे

उपमा। सन्मणिवदिति च प्रशान्ततेजस्त्वे।।७१।।

(श्लो.७२) अत्र 'मुधापवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम्' इत्यादाविव श्रीगुरुणोपमीयमानस्यादभ्रमुदारस्य स्वल्पतरगुणत्वे**नोपमा**ऽनिष्पत्तेर्वर्णना**त्प्रतीपा**लङ्कारः। "वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत्" इति प्रतीपप्रकरणे कुवलयानन्दोक्तेः। उदाहरणे अनिष्पत्तिनिमित्तं नोक्तम्, अत्र तु 'एष मितदः' इत्यादिना तदुक्तमित्यन्यत्। **स्वागता**ख्यसमवृत्तस्य लक्षणम्- 'स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्' इति। प्रकृते तत्सङ्गतिश्च

र न भ गु.गु.

त्वांविने-तरम-दभ्रमु-दारम् इति।।७२

ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽऽ

(श्लो.७५) अत्र मन्दमतिकरणकभगवद्गुणगणनरूपे उपमेयवाक्यार्थे पाणिकरणकलानिधिकलनरूपस्य उपमानवाक्यार्थस्याभेदारोपा**न्निदर्शना**लङ्कारः । 'वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना' इति। **हरिणी**नामकसमवृत्तस्य लक्षणम्- 'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति। समन्वयश्च-

न स म र स ल.गु

शतमु-खमुखाः-स्तोतुंयं-त्वांप्रवृ-त्तधियोऽ-पिते

।।। ।।ऽ ऽऽऽ ऽ।ऽ ।।ऽ ।ऽ इति।।७५।।

(श्लो.७६) 'श्रीपादः श्रीप्रदो नः' इत्यत्र श्रीपद इति विशेष्यं श्रीः पदयोर्यस्येति व्युत्पत्त्या श्रीप्रदानसामर्थ्याप्रायगर्भम्। अतोऽत्र 'चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः' इत्यादाविव **परिकराङ्कुरा**ख्योऽलङ्कारः 'साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः' इति। सोऽयं जयदेवाद्यादृतः पन्थाः। प्रकाशानुयायिनस्तु- निर्धर्मकस्य विशेष्यांशमात्रस्य क्वापि साभिप्रायकत्वासम्भवात् सर्वत्र विशेषणांश एव साभिप्रायकत्वस्य वक्तव्यतया ईदृशस्थलेष्वपि परिकरालङ्कार एवेति प्राहुः। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे- "विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः" इति।।७६।।

(श्लो.७७) अम्बा=पार्वती, माधवस्य=विष्णोः कान्तासीदिति विरोधाभासः स च चक्रवदित्युपमया संतुष्टः। **मन्दाक्रान्ता**ख्यं समवृत्तम्। 'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरु चेत्' इति तल्लक्षणम्।

म भ न त त गु.गु

यापूर्वो- क्ताद्विज-सुवनि - ताविप्र-कन्याथ-जाता

ऽऽऽ ऽ।। ।।। ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ ।।७७।।

(श्लो.७८) अत्र त्रिदशनर्मसुखस्य तुच्छीकरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते**रतिशयोक्तिः**। देवी च देवश्च देवौ=पार्वतीपरमेश्वरो। ताविवे**त्युपमा** च। देवपदेन सामान्यत्रिदशपरिग्रहे 'तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ' इति नोपपद्येत। भगवत्याः पार्वत्या एव सर्वमङ्गलत्वात्तद्वल्लभस्य परमेश्वरस्यैव च सदाशिवत्वात् 'भद्रपात्रौ'* इति विशेषणमप्यत्रैव विशेषार्थे स्वारसिकमिति सहृदयैराकलनीयम्।।७८।। (*'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमराद्, रोपदाधिकारस्य लिङ्गानुशासनाद्, अभियुक्तप्रयोगाच्च पात्रशब्दस्य नित्यनपुंसकतया तस्यात्र पुंस्त्वेन प्रयोगो यद्यपि न साधीयानिव भाति, तथापि, 'अर्धर्चादयः पुंसि च' इति

भगवता पाणिनिनैव अर्धर्चादिगणपाठितशब्दानां विभाषया पुंस्त्वस्याप्यभ्यनुज्ञानात्पात्रशब्दस्य च तद्गणे पाठात्साधुरेवायं प्रयोगः। न च तल्लिङ्गस्य शास्त्रसम्मतत्त्वेऽपि तथाऽभियुक्तैरप्रुक्तत्वाद् 'अप्रयुक्तं दैवतादौ शब्दे पुंलिगतादिकम्। इति जयदेवादिदर्शितः काव्यदोषः स्यादेवेति वाच्यम्। प्रयोगस्य सर्वथा शास्त्रसम्मतत्वे, गतानुगतिकतामात्रबीजस्य तद्दोषस्याकिञ्चनकरत्वात्। अत एव अन्यैर्महाकविभिः सम्प्रदायभङ्गैकभिया सुदूरोज्झितमपि अनुशासनसम्मतं पद्मादिशब्दानां पुंस्यपि प्रयोगं निर्भीकतया विरचयन् विद्वदौषधनैकप्रणेता कविताकामिनीहर्षः श्रीहर्षः न केनापि विदुषा ईषदपि दूषयितुं शक्य इति विदितमेव तत्कृतिजुषाम्।।)'

(श्लो.८०) अत्र द्वैतवादिनां मुखे भ्रूणकर्तृकनीलिमाधानासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते**रतिशयोक्तिः** कुचयोरिवे**त्युपम**या सङ्कीर्णा। चरमचरणे च सैव **श्लेष**सङ्कीर्णा। ईदृशमेव शङ्करदिग्विजयस्थपद्यं यथा-

द्वैतप्रवादं कुचकुम्भमध्ये मध्यं पुनर्माध्यमिकं मतं च।
सुभ्रूमणेर्गर्भग एव सोऽर्भो द्राग्गर्हयामास महात्मगर्ह्यम्।। इति।।८०।।

(श्लो.८१) अत्र विरोधाभासः स्पष्टः। अल्पीयसि गर्भे सर्वव्यापकत्वेन महीयसः परमेश्वरस्याधेयत्ववर्णनाद् **अधिका**लङ्कारश्च। 'आधाराधेययोरानुरूप्यभावोऽधिको मतः' इति लक्षणात्।।८१।।

(श्लो.८२) हृदयद्वययोगरूपकारणाभावेऽपि दोहदरूपकार्योत्पत्तिकीर्तना**द्विभावना**लङ्कारः। 'विभावना विनाऽपि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत्' इति।।८२।।

(श्लो.८४) अत्र क्षणलवचपलत्वादिविशेषणानामायुराद्यस्पृहणीय- त्वाभिप्रायगर्भतया **परिकरा**लङ्कारः। लक्षणं तूक्तम्। अत्र श्रीचरणाज्ञप्तं **पुष्पिताग्रा**भिधमर्धसमवृत्तम् उत्तरार्धे सम्यक्सङ्गच्छते। पूर्वार्धे तु प्रथमचरणे यथोक्तलक्षणसत्त्वेऽपि द्वितीयचरणे क्रमेण स-भ-र-याणां गणानां सत्त्वादन्ते च गुरोरसत्त्वाद् 'युजि च नरौ जरगाश्चे'ति समपादलक्षणं न समन्वेतीति चिन्तनीयं चिन्तकैः।।८४।।

(श्लो.८५) अत्र हेतुमतोः = मोह (इदम्पदोक्त) स्त्रीसम्भोगयो- रैक्यवर्णनाद् 'लक्ष्मीविलासां विदुषां कटाक्षा वेंकटप्रभोः' इत्यादाविव **हेतु**रलङ्कारः। 'हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते' इति। पूर्वार्धादौ **विषमा**लङ्कारस्तु न शङ्क्यः। योगामृतगलल्लालादीनां मिथोऽत्यन्ताननुरूपत्वेऽपि तद्घटनाया अवर्णनात्।।८५।।

(श्लो.८६) अत्र विरतिभिन्नानां स्त्रीणां दारत्वसम्बन्धे, अभयार्पणभिन्नानां यज्ञदानादीनां धर्मत्वसम्बन्धे च सत्यपि तदसम्बन्धकीर्तनाद- **तिशयोक्तिभेदः**। 'योगेऽप्ययोगोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्यते' इति।।८६।।(अत्र श्लोके यथामुद्रितपुस्तकं 'विरतीतरा हि दारा' इति पाठस्य प्रामाणिकत्वे 'विरतीतराः' इति प्रयोगश्चिन्त्यः। दारशब्दस्य नित्यपुंलिंगतया तद्विशेषणस्य इतरशब्दस्यापि तल्लिंगत्वावश्यंभावात् सर्वनाम्नस्तस्मात्परस्य जसः शीभावे, 'विरतीतरे' इति सिद्धेर्दुर्निवारत्वात्। जसि विकल्पितसर्वनामकसंज्ञाकेषु पूर्वपरावरादिशब्देषु इतरशब्दस्य पाठाभावेऽपि न शक्योद्भावन इति।)

(श्लो.८७) अपमानादेः सुधात्वादिना रञ्जना**द्रूपका**लङ्कारः ।।८७।।

(श्लो.९०) अजातो जात इति **विरोधाभासः**।।९०।।

(श्लो.९१) अतिशयाधानमलक्षत्यसत्त्वं पूर्णत्वनिरञ्जनत्वाभ्यां समर्थितमिति पदार्थहेतुकत्वं **काव्यलिङ्गम्**।।९१।।

(श्लो.९२) मूकवाचालीकरणसमर्थे अर्थात्स्वयं पटुवाचि श्रीगुरौ, सादृश्यमूलको मूकत्वभ्रमो लोकस्य वर्णित्व इति **भ्रान्तिमान**लङ्कारः। 'भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने' इति प्रकाशोक्तेः।।९२।।

(श्लो.९५) **उपमा** स्पष्टा।।९५।।

(श्लो.९६) अत्र श्रूयमाणतथाशब्दप्रतियोगितया यथाशब्दाध्याहाराद् 'यथा कालोप्तबीजं फलति तथा स्वकाले कृतमुद्वहनादि फलति' इति योजना**दुपमा**लङ्कारः। अत एव वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य वाऽभावान्न प्रतिवस्तूपमा दृष्टान्तो वा शङ्क्यः। एतच्छ्लोकोत्तरार्धस्य व्याख्यानमिव श्रीमच्छङ्करदिग्विजयकाव्यस्थं पद्ययुगुलं यथा-

कालोप्तबीजादिह यादृशं स्यात्सस्यं तादृग्विपरीतकालात्।
तथा विवाहादिकृतं स्वकाले फलाय कल्पेत न चेद् वृथा स्यात्।।
तत्तत्कुलीनपितरः स्पृहयन्ति कामं तत्तत्कुलीनपुरुषस्य विवाहकर्म।
पिण्डप्रदातृपुरुषस्य ससन्तितत्वे पिण्डाविलोपमुपरि स्फुटमीक्षमाणाः।। इति।।९६।।

(श्लो.९९) 'नवनीतकोमलम्' 'नवनीहारभम्' इति **लुप्तोपमे** श्रीचरणज्ञप्तेन **काव्यलिंगे**न संसृज्येते।।९९।।

(श्लो.१००) अत्र सर्गान्त्यश्लोके पुनरेकसुतावलोकनकुतूहलिन्या अम्बाया भगवदनुग्रहेण युगपत्सुतयुग्मप्राप्तिरनुवर्णितेति **प्रहर्षणा**लङ्कारः। 'वाञ्छिताधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्' इति। उदाहृतं च कुवलयानन्दे-

चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचते जलधरं पिपासया।
सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता।। इति।

महाराष्ट्रभाषामयश्रीगुरुचरित्रे च चरमभागेऽयमलङ्कारो रूपकेणापि संयोज्य अतिसुन्दरतया विनिवेशितः- 'किंवा सिद्धमुनि बलाहक। नामधारक शिष्य चातक। मुख पसरोनि बिन्दु एक। मागतां अपार वर्षला (अ.५३ओ.१०१)' ।इति।।१००।।

जननीजनकाधिक तव जननी नीता नृसिंह यमलार्थम्।
जननीरहमपि मुहुरिह जननी मामपि नयस्व यमलार्थम्।।

(**जनं** भक्तजनं **न**यति परमपदं प्रापयतीति **जननीः**। ततसम्बुद्धौ हे **जननीः!**। सेनानीशब्दवत्प्रक्रिया। अत एव हे **जननीजनका**भ्याम**धिक!**। तौ तु न तथा कर्तुं पारयत इति प्रसिद्धमेव। हे **नृसिंह** गुरो। **तव जननी** अम्बा त्वया **यमलार्थं** युग्मपुत्ररूपं फलं **नीता** प्रापिता। **इह** संसारे **अहमपि मुहुः जननी** जननानि अस्य सन्तीति **जननी**। मुहुरित्यनेन सा सकृदेव जननी अहं तु पुनर्जननीति **व्यतिरेको** व्यज्यते। अतः **मामपि यमलार्थं**=यमाल्लः *यमलः* यमजन्यं भयम्, तस्य **अर्थं**=निवृत्तिं **नयस्व** प्रापय। नरकाद्यनर्थकरविषयवासनां दूरीकृत्य त्वत्पदं प्रापयेति भावः। 'लो दीप्तौ द्यां लश्च भूमौ भये चाल्हादनेऽपि च' इत्येकाक्षरकोशः। 'अर्थोऽभिधेयवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरश्च)

इति प्रथमः सर्गः

।।श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।।

अथ द्वितीयः सर्गः

दलयसि संशयदोलां गलयसि लौल्यं न लालयसि बाल्यम।
अनया गुरुमातस्त्वं तनयासुस्थितमपीह न हि सहसे।।१।।

(श्लो.१) अत्र भज भजेति वीप्साद्योतितसादरभगवद्भजनस्य भजनीयगतनैकगण्यगुणोपन्यासमुखेन कृत्स्नश्लोकेन समर्थनं कृतमिति **काव्यलिङ्गम्** (वाक्यार्थहेतुकम्।) तच्च मातेवेत्युपमया, 'कामधुग्' 'दयाब्धिः' इत्यादि**रूपका**भ्यां च संकीर्णम्।।१।।

(श्लो.२) उपमालङ्कारः स्पष्टः।।२।।

(श्लो.३) उमा तावच्छङ्करस्य भार्या, रमा च विष्णोः, त्वं तु ब्रह्माविष्णुमहेश्वराणां त्रयाणामपि (तदात्मकस्य मम) माता। अतः उमातो रमातोऽप्यधिकपूज्यासीत्युपमानापेक्षयोपमेये गुणाधिक्यवर्णना**द्व्यतिरेका**लङ्कारः 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' ।।३।।

(श्लो.६) श्रीगुरोः कल्पद्रुमत्वेन सम्भावना**दुत्प्रेक्षा**लङ्कारः। सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना इति लक्षणात्। स च श्रीचरणाज्ञप्तेन व्यतिरेकेण सङ्कीर्णः।।६।।

(श्लो.७) विधुन्तुदार्तिदेत्युपमा स्पष्टा। तथा मर्मस्पृग्भाषणरूपकारणसत्वेऽपि दुरितरूपकार्यस्यानुदयवर्णनाद्**विशेषोक्ति**श्च। 'कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे' इति लक्षणात्।।७।।

(श्लो.११) अत्र भृङ्गस्य; शुकास्ये सादृश्यमूलकः किंशुककुसुमभ्रमः, शुकस्य च भृङ्गे तादृशो जम्बूफलभ्रमो वर्णित इति **भ्रान्तिमान्** नाम अलङ्कारः। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे- 'भ्रान्तिमान् अन्यसंवित् तत्तुल्यदर्शने' इति। तथा तयोरेवाभीष्टप्रसूनरसलिप्सया प्रवृत्तयोस्तद्विपरीतक्लेप्राप्तिरनुवर्णितेति **विषमा**लङ्कारोऽपि। तदुक्तं कुवलयानन्दे विषमाधिकारे- 'अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति। एवं कृत्स्नपूर्वार्धार्थः उत्तरार्धस्योपमानीकृत इति **वाक्यार्थोपमा** च। एतच्छ्लोकपूर्वार्धार्थः कुवलयानन्दे भ्रान्तिमत्प्रकरणेऽनुष्टुभाऽभिहितः - 'पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः। सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति' इति।।११।।

(श्लो.१५) अत्र भ(ग)वान्; राम इव सेतुं बध्नात्वि**त्यपमा**लङ्कारः स्पष्टः। स च भवाब्धाविवेत्यादिभि**रङ्गोपमा**भिरुपस्कृतः। सेतुमिति **शब्दश्लेष**श्च।।१५।।

(श्लो.१७) बृहस्पतिधिक्करणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते**रतिशयोक्तिः** ।।१७।।

(श्लो.१८) प्राचामाचार्योऽप्याचार्यमाचकाङ्क्षे, भगवानपि भैक्ष्यं भेज इति **विरोधाभासः**। आज्ञमेवोपवीतं यस्येति **रूपकं** च।।१८।।

(श्लो.१९) अत्रोपमालङ्कारः स्पष्टः। न च कपर्दिनः श्रीशिवस्य मुण्डितत्वाद्यभावान्न सादश्योपपत्तिरिति शङ्क्यम्। 'नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च' इति रुद्राध्यायश्रुत्या, कपर्दितस्येव व्युप्तकेशत्वापरपर्यायमुण्डित्वस्य, उपलक्षणेन दण्डित्वादीनामपि श्रीशिवे प्रतिपादनेन तुदपपत्तेः। अथवा अत्र 'चण्डीट्' पदेन जगद्गुरुशङ्कराचार्यरूपः शिवो ग्राह्यः। तथा च उपमानेऽपि सर्वाणि विशेषणानि स्वरसतः श्लिष्यन्तीति न काऽप्यनुपपत्तिः। अस्मिन्पक्षे चण्डीडित्यस्य स्वायत्तीकृतमाय इत्यर्थः।।१९।।

(श्लो.२०) अत्र एकस्यैव श्रीगुरोः सौन्दर्यादिविषयानेकत्वप्रयुक्ता मन्मथत्वाद्यनेकप्रकारा

उल्लिखिता इति **उल्लेखा**लङ्कारः। लक्षणं श्रीचरणैरेव प्रसादीकृतम्।।२१।।

(श्लो.२४) अत्र मातुरसाधारणधर्माणां वर्णना**त्स्वभावोक्ति**रलङ्कारः। 'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्' इति लक्षणात्।।२४।।

(श्लो.२५) अत्र अग्रिमश्लोके च सन्तः सर्वेऽलङ्काराः श्रीचरणैरेव समुद्घाट्य दर्शिता इति नाधिकं किञ्चिल्लेख्यम्।।२५।।

(श्लो.२८) अत्र सकलभक्तगृहेषु युगपत्सपर्यास्वीकरणाय श्रीगुरुभिर्विधृतं बहुरूपत्वं, 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतिसत्यत्वद्योतनार्थत्वेनोत्प्रेक्षितमिति **हेतूत्प्रेक्षा**। 'सम्भावनं स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना ' इति। सा च इवादिप्रतिपादकशब्दराहित्याद्गम्या।।२८।। (अत्र श्लोके मुद्रितपुस्तके 'व्यदर्शयन्' इति पाठ उपलभ्यते। वस्तुतः 'विदर्शयन्' इति 'निदर्शयन्' इति वा भाव्यम्।)

(श्लो.३१) उदरशूलरोगवर्धकत्वेन प्रसिद्धस्य मिष्टान्नस्य तद्रोगनिवर्तकत्वेन वर्णनाद् 'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या' इत्यादाविव **व्याधाताल**ङ्कारः। 'स्याद्व्याधातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्' तथा उत्तरार्धार्थालोचने प्रकृतपूर्वार्धार्थस्य कैमुत्येन सिद्ध्यवगमा**दर्थापत्ति**रपि।।३१।।

(श्लो.३२) अत्र 'कारकशक्तेर्धर्ता' इति विशेषणस्य प्रकृतनीचयवनबाह्याभ्यन्तरकरणकुण्ठीकरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भतया 'अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ' इति लक्षितः **परिकरा**लङ्कारः। त्रासत्रास इति **रूपकम्**।।३२।।

(श्लो.३३) अत्र श्रीगुरुसेवक-पन्नगाशननन्दनयोः, यमपन्नगयोः, अनीक्षणानदनयोश्चेति सर्वेषां (उपमेयोपमानादीनां) बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशाद् **दृष्टान्ता**लङ्कारः। 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बम्' इति। एवं सिंहनन्दनमिति दृष्टान्तरेऽपि योज्यम्। वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः इत्यलङ्कारिकसमय इति कुवलयानन्देऽप्पय्यदीक्षितपादाः। चरमचरणे **अर्थापत्त्य**लङ्कारश्च स्पष्टः। श्रीचरणैः **चामरम्** इत्याज्ञप्तमिदं वृत्तं वृत्तरत्नाकरटीकायां नारायणभट्ट्यां **विबुधप्रिया** इति नाम्ना व्यवहृतम्। लक्षितं च 'रसजजभरैर्विबुधप्रिया' इति। उदाहृतं च-

कुन्दकोमलकुड्मलद्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता।
हंसगद्गदगामिनी वनिता भवेद्विबुधप्रिया।
पीनतुङ्गपयोधरद्वयभारमन्थरगामिनी
नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतंससितकैरवा।।

प्रकृते समन्वयो यथा-

र स ज ज ज भ र
पन्नगा-शनन- न्दनंकि - मुपन्न- गोऽत्त्यपि-किङ्करी
ऽ।ऽ ।।ऽ ।ऽ। ।ऽ। ऽ।। ऽ।ऽ इति।।३३।।

(श्लो.३७) अत्र 'भवदाज्ञानुसारमस्माभिराचर्यते' इति वक्तव्ये साक्षात्तयाऽनुक्त्वा 'भवदाज्ञा कुसुमवन्मूर्ध्ना धृता' इति तस्यैवार्थस्य पर्यायेण (चारुतरेण प्रकारान्तरेण) कथनात् **पर्यायो**क्तमलङ्कारः। यथाहुर्दण्ड्युपाध्यायाः- 'अर्थमिष्टनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये। यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते।।' इति। कुवलयानन्देऽपि सोदाहरणमित्थलक्षीदम्- 'पर्यायोक्तं तु

गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयम्। नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ।।' इति। प्रकृते चायमलङ्कारः कुसुवदि**त्युपम**या सङ्कीर्णः।। उपेन्द्रवज्रावृत्तम्।।३७।। (मुद्रितपुस्तके 'उपजातिः' उत्युदटङ्कि टीकायाम्। तच्चिन्त्यम्।)

(श्लो.३८) अत्र वक्तरि सिद्धे (नामधारकगुरौ) अलित्वारोपे, श्रीगुरोः पादऽब्जत्वारोपो निमित्तभावमापन्न इति (हेतुहेतुमद्भावापन्नमिदं **रूपक**द्वयमिति) **परम्परितरूपक**मलङ्कारः। 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः। तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा' इति काव्यप्रकाशोक्तेः।।३८।।

(श्लो.३९) विषमे पादे तगणद्वयजगणगुरुद्वयानि, समे च ज-त-ज-गुरुद्वयाणि यदि स्युः, वृत्तमिदं **आख्यानकी** इत्युच्यते। इयमेव वैपरीत्येन विषमे पादे उक्तसमपादलक्षणेन समे च विषमपादलक्षणेन आक्रान्ता चेद् **'विपरीताख्यानकी'** इति। यथोक्तं रत्नाकरे- 'आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरू चेत्। जतौ जगौ गो विषमे समे चेत्तौज्गौ ग एषा विपरीतपूर्वा।।' इति। प्रकृते च विपरीताख्यानकी यथा-

ज त ज गु.गु. त त ज गु.गु

सद्यैव- नाथंत्व-थलोक-नाथः, प्राप्तस्त-दाप्तोद्वि-जउज्झि-ताप्तः

।ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽऽ ऽऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽऽ

इति। वस्तुतस्तु इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामेलनस्य उपजातिविशेष एवायम्। स्वतन्त्रसंज्ञाविधानार्थमेतावान्प्रयास इति नारायणभट्ट्यां स्पष्टम्।।३९।।

(श्लो.४०) अत्र 'गर्वितोऽप्यज्ञस्य गुरोरपि त्यागो न्याय्यः' इति सामान्येन स्वगुरुत्यागरूपविशेषस्य समर्थनं मूर्खशिष्येण कृतमिति **अर्थान्तरन्यासा**लङ्कारः। 'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' इति।।४०।।

(श्लो.४४) अस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च श्लोके **उपमा**लङ्कारः स्पष्टः। एकान्तरिते चा**र्थान्तरन्यासः**।।४४,४५,४६।।

(श्लो.५०) अत्र समस्तैकपदबोध्येन पुरन्दररुचिपदार्थेन (श्रीगुरुरूपं) शुचिपदार्थस्यान्वयोऽनुपपन्नः, अन्यरूचिधारणस्यान्येन असम्भवात्। अतः पुरन्दररुचिसदृशीं रुचिमित्युपमामाक्षिप्य पर्यवस्यतीति **पदार्थनिदर्शना**लङ्कारः। 'निदर्शना। असम्भववस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः' इति लक्षणात्। तादृशोपमाप्रयोजकं च सादृश्यं श्रीचरणव्याख्यातरीत्या **श्लेषो**पजीविकमित्युभयोः सङ्करः।।५०।।

(श्लो.५१) अत्र क्षणमात्रेण त्रिस्थलीदर्शनोपन्यासस्य दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षस्य समर्थनं, दर्शयितुः श्रीगुरोरचिन्त्यसामर्थ्यप्रतिपादनपरेण 'ईक्षणेनेदं ततान यः' इति वाक्येन कृतमिति वाक्यार्थहेतुकं **काव्यलिङ्गम्**। 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्' इति।।५१।।

(श्लो.५३) अत्र श्रीचरणाज्ञप्तरीत्या वरशब्दस्य सौभाग्यलक्षणककुङ्कुमवाचित्वपक्षे नृसिंहवाटिकापुरस्यारोप्यमाणं कुङ्कुमत्वं शब्दोपात्तमन्यथाऽनुपपद्यमानं सत्, पृथिव्याः स्ववासिनीत्वमारोपयतीति **एकदेशविवर्तिरूपक**मलङ्कारः। 'श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्' इत्युक्तेः। तथा प्रकृतार्थपरेण पृथ्वीपदेन एतत्पद्यगतपृथ्वीनामकवृत्तस्यापि सूचनात् 'सूच्यार्थसूचनं मुद्रा

प्रकृतार्थपरैः पदैः' इति लक्षणलक्षितो **मुद्रा**लङ्कारश्चेति तयोरेकवचनानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः। अथ पृथ्वीवृत्तलक्षणम्- 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति। तत्समन्वयश्च-

ज स ज स य ल.गु.

ततःप्र- भृतित-त्पुरंप्र-वरमा- बभौसु- न्दरम्

।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽऽ ।ऽ इति।।५३।।

(श्लो.५४) अत्र 'गत्यादिहीनोऽपि गन्धर्वपुरं गतः' 'तत्र गतोऽपि कृष्णातटेऽटति' इति विरोधयोः सगुणनिर्गुणव्याप्यव्याकत्वादिस्वरूप- भेदालम्बनेननाभासीकर्तव्यत्वा**द्विरोधाभासः**।।५४।।

(श्लो.५५) अत्रापि 'दुःखिता आर्तिदं(दुःखप्रदं) भेजे' इति **विरोधः** आर्तिं द्यति खण्डयतीति व्युत्पत्त्यन्तरेण तत्परिहारश्चेति स एवालङ्कारः।।५५।।

(श्लो.५८) सिंहोन्नताक्षमिति **वाचकलुप्तोपमा**। तनूनः वक्रागतां सुधांशुतनुमिव (तां त्यक्त्वा) इति **पूर्णोपमा**। न चात्र श्लोके उपमेयवाचकस्य कस्यापि शब्दास्याभावादत्रापि तल्लोपप्रयुक्ता लुप्तोपमैव किं न स्यादिति वाच्यम्। तथा सति वाक्यार्थस्यैवापर्यवसानप्रसङ्गेन श्रीचरणाज्ञप्तरीत्या तदध्याहारस्यावश्यकत्वात्। अत एव 'क्यचि वाद्युपमेयासे' इति वदद्भिः श्रीमम्मटाचार्यैः क्यजन्तादन्यत्र क्वापि उपमेयलोपप्रयुक्ता लुप्तोपमा न सम्भवतीत्यनुशिष्टमिति विज्ञातमेव तज्ज्ञानाम्। एवं पूर्णोपमेयम्। एतच्छ्लोकगतस्य **'सिंहोन्नता' 'वसंततिलका'** इति द्वे अपि नाम्नी रुचिरतया सूचिते इत्यहो **मुद्रा**लङ्काररनिवेशकौशलम्।।५८।।

(श्लो.५९) 'यते !' इति सम्बुद्धविशेषणस्य 'रागाद्याक्रान्तस्वान्तस्य गृहस्थादेर्युज्येतापि जातुचित्पक्षपातः। तव तु एषणात्रयपरित्यागपूर्वकसंन्यासाश्रमस्य सर्वसमस्य सर्वथाऽयं न युज्यते' इत्यभिप्रायगर्भतया **परिकरा**लङ्कारः। 'अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे' इति। दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनार्थमवतीर्णे भगवति, अज्ञानविजृम्भितं प्रौढिवादमात्रमिदं पिशाचहतकस्येति तु स्पष्टमेव।।५९।।

(श्लो.६२) पञ्चचामरसंज्ञकं समवृत्तम्। 'जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत्' इति। श्रीचरणैस्तु नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायमवलम्ब्य 'चामरम्' इत्युक्तमिति भाति। समन्वयो यथा-

ज र ज र ज गु

सतीम-तीवनी-तिमानि-मांजगौ-त्वयाक्रि-या

।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ इति। रावणकृत-शिवताण्डवस्तोत्रे आमूलचूडमुपयोजितं वृत्तमिदम्।।६२।।

(श्लो.६२) विद्युन्मालालीलालम्बीत्यत्र अन्यलीलया अन्येनालम्बनायोगेन तत्सदृशतीलेत्यौपम्ये पर्यवसानात्**पदार्थहेतुका निदर्शना**। **विद्युन्माले**ति वृत्तनाम्नः सूचना**न्मुद्रा** च। तद्वृत्तं च **'मो मो गो गो** विद्युन्माला' इति लक्षितम्। समन्वयश्च-

म म ग ग

निःसारोऽ-यंसंसा- रोयम्

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ इति।।६६।।

(श्लो.६७) उपमा, पूर्वश्लोकव**न्मुद्रा**लङ्कारः। **भुजगशिशुभृता**वृत्तलक्षणं[१] तु 'भुजगशिशुभृता

नौ मः' इति सङ्गतिश्च-

न न म

भुजग-शिशुभृ-तायद्वत्

।।। ।।। ऽऽऽ इति।।६७।।

(१. अत्र मुद्रितपुस्तके टीकायां 'भुजङ्गप्रयातम्' इति पाठः मुद्रकाद्यनवधानपतित इति भाति।)

(श्लो.७०) एतदादिश्लोकत्रये तत्तद्वृत्तनामसूचना**न्मुद्रा**लङ्कारः। **कुमारललिता**वृत्तलक्षणं पैङ्गले छन्दःशास्त्रे- 'कुमारललिता ज्सौग' इति।

ज स गु

कुमार-ललितां-माम्

।ऽ। ।।ऽ ऽ इति सङ्गतिः।।७०।।

(श्लो.७१) माणवकक्रीडावृत्तलक्षणं छन्दःशास्त्रे- 'माणवकाक्रीडितकं भ्तौ ल्गौ' इति। वृत्तरत्नाकरे तु आक्रीडितिपदवर्जं 'माणवकं भात्तलगाः' इति लक्षितमिदम्।

भ त ल.गु

सोऽवद-दीशःस्व-वरम्

ऽ।। ऽऽ। ।ऽ इति समन्वयः।।७१।।

(श्लो.७२) सन्ध्याकालीनमभ्रं मेघः (अतिरुदितेन) तद्वद्रक्ते अक्षिणी यस्याः सेति **लुप्तोपमा**। 'त्यौस्तस्तनुमध्या' इति **तनुमध्या**वृत्तलक्षणम्।

त य

श्रुत्वेत्य-थसन्ध्या

ऽऽ। ।ऽऽ इति च सङ्गतिः।।७२।।

(श्लो.८०) अत्र अल्पीयसि गाणगापुरमठेऽनन्तजगदाश्रयत्वेन महीयसः श्रीगुरोराधेयत्ववर्णना**दधिकालङ्कारः**। 'आधाराधेययोरानुरूप्याभावो- ऽधिको मतः' इति। तथा जगद्वासस्य जगदेकदेशवासित्वमिति विरोधश्च। एवं त्यकारादेः केवलस्यासकृदावृत्त्या जगज्जगदिति सकृद्व्यञ्जनद्वयसादृश्याश्च **वृत्यनुप्रासभेदौ** शब्दालङ्कारौ। एषां च सर्वेषामन्योन्यनैरपेक्ष्येण समावेशात्तिलतण्डुलव**त्संसृष्टि**रिति श्रीचरणोद्घाटितस्यैव अलङ्कारकरण्डकस्य विस्फारितेन चक्षुषा प्रेक्षणमिदम्।।८०।।

(श्लो.८२) अन्यश्रियः (शोभायाः) अन्येन भजनायोगात्तत्सदृशश्रियमित्यौपम्ये पर्यवसाना**न्निदर्शनाभेदः**। लक्षितोऽयं कुवलयानन्दे सोदाहरणं दीक्षितैः - 'पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम्। त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः' इति।।८२।।

(श्लो.८८) अत्र श्रीगुरोराण्यकवह्नित्वारोपे द्वन्द्वस्य निमित्तमिति **परम्परितरूपक**मलङ्कारः। 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः। तत् परम्परितम्' इति रूपकप्रकरणे प्रकाशोक्तेः। एतेन 'वाददावदव' इत्यपि व्याख्यानम्।।८८।। **रथोद्धता**वृत्तम् (अत्र मुद्रितपुस्तके 'अनुष्टुप्' इति मुद्रकानवधानम्।)।।८८।।

(श्लो.९८) अत्र निमित्तविशेषप्राप्तजातिविशेषापरित्यागरूपस्य एकसामान्यधर्मस्य 'मां द्विजेषु

योजय' इति वाक्येऽग्रिमवाक्ययोश्च शब्दभेदेनापादाना**त्प्रतिवस्तूपमा**लङ्कारः। 'वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता' इति लक्षणात्। श्रीगुरुकृपा-मानससरोवरोऽवगाहन-स्पर्शमणिस्पर्शरूपा निमित्तविशेषाः, ब्राह्मणत्व-हंसत्व-कनकत्वरूपा जातिविशेषाश्च क्रमेण त्रिषु वाक्येषु बोध्याः। यदि त्वेवमनुगमनममकृत्वा ब्राह्मणत्वहंसत्वादीनां बिम्बप्रितिबिम्बभाव इष्यते तदा दृष्टान्तोऽस्तु। एकस्यार्थस्य शब्दद्वयेनाभिधानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः। द्वयोरर्थयोर्द्विरुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः। आद्ये प्रतिवस्तूपमा। अन्त्ये च दृष्टान्तोऽलङ्कारः इति विवेकः।।९८।।

(श्लो.१०२) अत्र पादावेव अम्बुरुहे इति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रया**त्परिणामा**लङ्कारः। आरोप्यमाणसरसीरुहयो- रारोपविषयपादात्मतापरिणतिं विना आराधनक्रियाकर्मत्वानुपपत्तेः। 'परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना' इति तल्लक्षणात्। न च पादौ अम्बुरुहे इवेति उपमितसमासाश्रयेण तदुपपत्तौ कुतोऽयं क्लेश इति वाच्यम्। 'आधिहे' इति सामान्यधर्मप्रयोगेण तथा समासाश्रयणासम्भवात्। 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति तत्प्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात्। अत उक्तरीत्या परिणास्यावश्यकतया स एवालङ्कारः। यदि तु सुन्दरत्वकोमलत्वादिवत् आधिहत्वविशषणं न सरसीरुहे स्वारसिकं किन्तु उपमेयभूतपादमात्रगामि अत एव न तस्य सामान्यधर्मत्वम् इति पर्यालोच्यते तदा उपमितसमासाश्रयणमेवास्तु। अलङ्कारश्च उपमैवास्तु।।१०२।।

बत वामदेव आवीद्रक्षोऽनिधिं विभूतिदानेन।
अव वामदेव नृहरे मां तादृशमपि विभूतिदानेन।।

(वामाः वक्राः (अधमा इति यावत्) देवा यस्मात्स **वामदेवः**। तत्सम्बुद्धौ हे वामदेव! **तादृशम्**=अघनिधिम्, तमआधिक्येन रक्षःसदृशं वा। विविधा भूतयः उत्पत्तयो यस्याः सकाशात्सा **विभूति**र्माया, तस्या **दानेन** खण्डनेनेत्यर्थः।)

इति द्वितीयः सर्गः

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।।

अथ तृतीयः सर्गः

क्षपयति भवयक्ष्माऽयं विरक्तिशमदमसुखप्रमुखधातून्।
न स्यान्नृहरिगुरुर्यदि को भिषगपरः कृती प्रतिविधातुम्?।।

अस्मिन्सर्गे २ ये उपमा, १२ शे उपमारूपके, १४ शे रूपकाणि अतिशयोक्तिश्च, १७ शे १८ शे च श्लोके रूपकमित्येतेऽलङ्कारा अतिस्फुटा न विवरणमपेक्षन्ते।।

(श्लोक १०) अत्र श्लोके 'न गमनागमनेऽस्य' इत्यत्र सन्धिश्चिन्त्यः। ईकारान्तद्विवचनस्य 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यसंज्ञाविधानेन प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् इति प्रकृतिभावस्यावर्जनीयत्वात्।।

(श्लोक २०) अत्र पद्ये मूलटीकायां च (मुद्रितपुस्तके) 'स्त्रियः' इति पाठो दृश्यते अर्थानुसारेण षष्टीविभक्तिरियम्। तत्र चैकवचने 'स्त्रियाः' इति दीर्घान्तमेव रूपमनुशासनसम्मतं नतु दर्शितं ह्रस्वान्तम्। 'ङिति ह्रस्वश्च' इति सूत्रे 'अस्त्री' इत्यनुवृत्तेस्तत्प्रयुक्तविकल्पाभावेन नदीसंज्ञानित्यत्वे आण् नद्याः इत्याडागमस्यापरिहार्यत्वादिति चिन्तनीयमिदम्।।

(श्लोक २२) एतत्पद्यगतस्य **इन्द्रवंशा**वृत्तस्य लक्षणम्- 'स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः' इति तत्सङ्गतिश्च प्रकृते-

त	त	ज	र
एवंवि-	**नाथौश-**	**रणाग-**	**तौनतौ**
ऽऽ।	ऽऽ।	।ऽ।	ऽ।ऽ

इति।।२२।। (अस्मिन्पद्ये 'यत्यपकारदम्पती' इत्यत्र पकाररहितत्वं 'दम्पती' शब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायां संज्ञिगतत्वाभावाद् 'अवाच्यवचनम्' नाम दोषमाहुरालङ्कारिकाः। 'यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्' इति। समाधानं तु-अत्रत्य 'दम्पती' शब्दो न जायापत्याख्यार्थपरः। किन्तु कोशादिष्विव शब्दपरः। तस्य च 'अ-पकारत्व'रूप विशेषणं तावदुपपन्नम्। ततश्च प्रकृतार्थान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धाने तस्माद्विशिष्टशब्दाद्यथा श्रीचरणव्याख्यानं 'श्रेष्ठः' इत्यर्थो लक्षणया बोद्धव्य इति। सोऽयं सर्वोऽप्यर्थः 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश' इत्यादिविवरणावसरे घण्टापथादिषु व्याख्यातृसार्वभौमै- र्मल्लिनाथोपाध्यायैः सूपपादित इति अधमर्णं जिज्ञासुकुलं तेषाम्।।)

(श्लोक ३७) अत्र अश्वत्थसेवनशंसनस्य अपुष्पफलवत्तासूचनत्वेन सम्भावना**दुत्प्रेक्षा**। सा च पुष्पफलशब्दयोर्द्व्यर्थतया **श्लेषो**त्थापिता।।३७।।

(श्लोक ३८) प्रकृतगङ्गाख्ययोषितो वनस्पतित्वेन सम्भावना**दुत्प्रेक्षा**। उपामानवनस्पत्यपेक्षया उपमेययोषितो जङ्गमरूपाधिक्यवर्णनाद् **व्यतिरेक**श्चेति श्रीचरणाज्ञप्तमलङ्कारयुगुलम्। तथात्रैव पूर्वार्धे 'दृष्टरजाः' इत्युक्तेः सपुष्पायामेव तस्यामपुष्पफलवत्त्वरूपवनस्पतित्वसम्भावनाद् **भ्रान्तिमान**पि।।३८।।

(श्लोक ४४) अत्र कैमुतकन्यायेन कुष्ठनिवृत्तिरूपार्थसिद्धेः कीर्तना**दर्थापत्ति**रलङ्कारः।।४४।।

(श्लोक ४७) 'विदर्भात्मजासन्निभान्' इति, 'इन्दुभास्यम्' इति च उपमे स्पष्टे। इन्दोर्भा इव भा यस्य तदिन्दुभम्। तादृशमास्यं मुखं यस्य तमिति विग्रहः।।४७।।

(श्लोक ४८) कौण्डिण्यगोत्राय कौण्डिण्यर्षिकृतं व्रतमुक्त्वेति

अनुरूपयोर्घटनावर्णनात्**समालङ्कारः, उपमा** च।।४८।।

(श्लोक ४९) 'रुचिरा' इति वृत्तनाम्नः प्रकृतार्थे योजनान्**मुद्रा**लङ्कारः। अत्र श्रीचरणैः 'रुचिरा' इत्याज्ञप्तमिदं वृत्तं रत्नाकरे 'अतिरुचिरा' इति व्यवहृतम्- 'चतुर्ग्रहैरतिरुचिरा जभस्जगाः' इति। तत्सङ्गतिश्च-

ज भ स ज

कथाप-परांशु-रुचिरां-सुभावि-कः

।ऽ। ऽ।। ।।ऽ ।ऽ। इति।।४९।।

(श्लोक ५०) पूर्ववन्**मुद्रा**लङ्कारः। **उपमा** च। **मत्तमयूर**लक्षणम्- "वेदै रन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्" इति। तत्सङ्गतिश्च-

म त य स गु.

मत्वाज्ञं-तंसानु-जगामा-गमयो-चे

ऽऽऽ ऽऽ। ।ऽऽ ।।ऽ ऽ इति।।५०।।

(श्लोक ६२) अत्र हरिसेवनसुधापानयोर्नरत्वसंशयजलत्वभ्रमयोः कुष्ठशेषमरणयोश्चेति सर्वेषामुपमेयोपमानादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशाद् **दृष्टान्ता**लङ्कारः। 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्' इति। एवमग्रिमवाक्येऽपि हरिसेवनानलस्पर्शादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावो बोध्यः। श्रीगुरुप्रतिवचने **उपमा** च स्पष्टा।।६२।।

(श्लोक ६५) यथाऽबुधानामिति **उपमा** स्पष्टा। **उपेन्द्रवज्रा**वृत्तम् एतदुत्तरार्धसदृशं यथा पाण्डवगीतासु प्रह्लादवचनम्- 'या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनुपायिनि। त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु' इति।।६५।।

(श्लोक ६६) अत्र कामस्य अवश्यनाश्यत्वं तदनु क्रोधादीनामयत्ननिवृत्तिं च वक्तुं, सर्वसमर्थस्यापि भगवतः षडरिजयसामर्थ्यं चेत्पदेन सम्भावितमिति **सम्भावना**लङ्कारः। 'सम्भावना यदात्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये' इति लक्षणात्। प्रकाशकारस्त्विममलङ्कारमतिशयोक्तिप्रभेदेषु पठन्ति। पञ्चतामिति **श्लेष**स्तु श्रीचरणैर्व्याकृत एव।।६६।।

(श्लोक ७३) विबुधप्रिया वृत्तम्। लक्षणं प्रागुक्तम्(२-३३)। प्राकृतपैङ्गले वृत्तमिदं 'चर्चरी' इति मीयते। श्रीचरणैरत्र 'धृतिः' इति यदुक्तं, तदष्टादशाक्षरपादत्वाच्छन्दोजात्यभिप्रायेण न तु वृत्तनामत्वेनेति ज्ञेयम्।।७३।।

(श्लोक ७४) स्रग्विणीवृत्तम्। लक्षणमुक्तचरम्(२-४७)।।७४।।

(श्लोक ७८) अत्र शूद्रभक्तकर्तृकसङ्गममार्ग(विशदी)करणं जीवशिवसङ्गमपद्धत्याधानत्वेन सम्भावितमित्यु**त्प्रेक्षा**। तेन च, शूद्रेण वक्ष्यमाणाभ्युदयवद् गुरुभक्तिमहिम्ना निश्रेयसमपि लप्स्यत इति ध्वन्यते।।७८।।

(श्लोक ८०) चूर्णमुपमानं यस्याः सा चूर्णोपमाना। न चूर्णोपमानाऽपि तथात्वेन सम्पद्यमाना चूर्णोपमानीकृता, पादधूलिर्यस्या इत्य**तिशयोक्ति**गर्भा **उपमा**। नदीगामिनि मार्गे हि सिकताकणक्षुद्रपाषाणादयो बहुलमुपलभ्यन्ते न तु पिष्टमयी धूलिः। प्रकृतशूद्रभक्तक्षेत्रं च गाणगग्रामतो मध्येसङ्गममार्गं विद्यत इति प्रत्यक्षमेवाद्यापि। अभिहितं चात्रापि पूर्वश्लोके- 'प्रोचे स चेति त्वमनेन

गच्छसि' इति। अपक्वसस्यलवनप्रवृत्तं पतिं श्रुत्वा तन्निवारणाय शूद्रपत्न्या तथाऽतिरभसेन क्षेत्रं प्रति धावनं कृतं यथा तन्मार्गस्थास्ते क्षुद्रपाषाणादयस्तत्पदाघातैश्चूर्णीभावापन्ना इत्यर्थः ईदृश्यतिशयोक्तिरेव श्रीचरणैरभूततद्भावार्थकेन च्विप्रत्ययेन द्योतितेति भाति।।८०।।

(श्लोक ८४) कालान्तभीत्यन्तकरीत्य**शयोक्ति**रत्र श्लोके, उत्तरश्लोके **उपमा** च स्पष्टा।।८४।।

(श्लोक ९१) (म्लेच्छजात्युत्पन्नस्यास्य भक्तभूपालस्य, अनधिकाराच्छ्रुतिस्मृत्यध्ययनतच्छ्रवणान्यतराभावेऽपि तत्प्रतिपादिततत्त्वप्रति- पादनं जन्मान्तरीयश्रवणादिसंस्कारमूलकं भाषाप्रबंधादिसम्पादिततदवगममूलकं वेति न अपशूद्राधिकरणमर्यादोल्लङ्घनं शंक्यम्।।)

(श्लोक ९८) अनयोपमया भक्तभगवतोरपि दम्पतित्वमिव प्रतीयते तच्चानुचितमिति नोद्विजितव्यम्। विरहे तद्वदतिमात्रदुःखित्वमात्रे तात्पर्यात्। शान्ति-प्रीति-सख्य-वात्सल्य-माधुर्याख्येषु पञ्चसु भक्तिरसप्रभेदेषु धुर्यमाधुर्यरसे तयोर्दम्पतित्वस्यापीष्टत्वाच्च। परंतु तद्दम्पतित्वं चिन्मयम्। अस्मादृशैमनसाप्यचिन्त्यमित्यन्यदेतत्। सर्वथा निर्दुष्टेयमुपमा।।९८।।

(श्लोक १०१) अत्र एक्सयैव श्रीगुररूपोपमेयस्य, सदानन्दादिबहूपमानोपादा**न्मालोपमा**लङ्कारः। तथा प्रसिद्धसहपाठानां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां सदानन्दादिपदैस्तेनैव क्रमेण निवेशनाद् **रत्नावली** च। 'क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्वालली विदुः' इति।।१०१।।

(श्लोक १०२) अत्र श्लोके पारावाराभेत्य**पमा** स्पष्टा। तथा रागादिषु गजत्वारोपो भगवति सिंहत्वारोपे निमित्तभावमापन्न इति **परम्परितरूपक**मलङ्कारः। लक्षणं तूक्तम्। (२-८८)।।१०२।।

(श्लोक १०३) अत्राप्येकान्तरितपूर्वश्लोकव**न्मालोपमा**, दशानामप्यवताराणां प्रसिद्धेनैव क्रमेण विन्यसना**द्रत्नावली** चालङ्कारी। तथा वनजादिशब्दानां प्रकृतानेकार्थपरतया **श्लेष**श्च। अतिशक्करीजातौ **'चन्द्रावर्ता'** नाम समवृत्तम्। तथा च पैङ्गलं सूत्रम्- 'चन्द्रावर्ता नौ नौ स् ' इति। अस्यैव वृत्तस्य 'शशिकला, स्रक्, मणिगुणनिकरः' इति यतिभेदेन संज्ञाभेदा वृत्तरत्नाकरेऽभिहिताः। प्रकृते समन्वयो यथा-

न न न न स

वनज- तुसतु- वनज- तुसतु- यदिवा

।।। ।।। ।।। ।।। ।।ऽ इति।।१०३।।

(श्लोक १०४) अत्र दत्तवित्तयोर्मुक्तिभुक्त्योश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावसद्भावाद् **दृष्टान्ता**लङ्कारः। न च भजनरूपसामान्यधर्मस्याभिन्नतया 'वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता' इति प्रतिवस्तूपमा नोच्यत इति वाच्यम्। शब्दाभेदेऽपि अर्थभेदात्। दत्तस्य भजनं नाम 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इति भक्तिसूत्रात्तद्विषयकपरमप्रेमरूपम्। स च मानसो धर्मः। वित्तस्य तु भजनं सम्पादनम्। तच्च मुख्यतया शरीरेन्द्रियसाध्यमिति महान्भेदः। अत एव-

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः।

अब्धर्लङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः।।

इत्यस्मिन्पद्ये उभयोरपि वाक्ययोः 'जानीते, जानाति इति ' ज्ञाधातोरभेदेऽपि अचेतने मन्थाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन सागराधस्तलावधिसंस्पर्शमात्रस्य विवक्षितत्वाद् दृष्टान्त एवालङ्कारो न प्रतिवस्तूपमा इत्युक्तं कुवलयानन्दे अप्पय्यादीक्षितेन्द्रचरणैरित्यलं पल्लवितेन।।१०४।।

(श्लोक १०७) अत्र अजम् अत्रिजमिति **विरोधाभासः**। तथा काव्यारम्भश्लोकवत् 'त्रिजम्' इति पदं छित्वा अर्थान्तराणामपि शक्यवर्मत्वात्तत्र, श्रीचरणव्याख्यातरीत्या त्रिदेवमित्यत्रापि **श्लेषो**ऽलङ्कारः। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति इति महाभाष्यकारोक्तनियमानुसारेण सकलशास्त्रसारभूतस्यास्य काव्यस्य प्रथनाय अध्येतृजलकल्याणाय चान्तेऽपि स्वान्तशान्तिदमिदं मङ्गलमयोजि करुणाभरणैः श्रीचरणैरिति सर्वं सुमङ्गलम्।।१०७।।

इति तृतीयः सर्गः।

वन्दे कुवलयानन्दं गुरुं काव्यप्रकाशकम्।
यत्सेवयालङ्कृतिषु ख्यातिमाप्नोति मानवः।।
अचरणगिरिसञ्चरणं चक्षुश्चरणादिधीमदवतरणम्।
कविराड्गुरुवरचरणं चेतश्चरणं करोतु संसरणम्।।
भूषाप्रकाशेऽल्पमनीषक्लृप्ते दोषा अशेषाः स्युरथाप्यनेन।
काषायवासा ननु तोषमेयाद् दोषाकरो येन कृतो विभूषा।।
इषुमुनिवसुभूमीसम्मिते वैजयाब्दे (१८७५)
शुचिगतशुचिपक्षे पक्षतौ पुण्यघस्रे।
कलिमलहरलीलाशालिनां सद्गुरूणां
पदनलिनमितेयं पङ्गुवाग्रूपभृङ्गी।।
।।ॐ तत्सत्।।

वन्द इति- *कुवलयं* भूमण्डलं (ज्ञानदानादिना) आ*नन्द*यतीति **कुवलयानन्दः** तम्। *काव्यं* प्रकृतत्रिशतीकाव्यम् उपलक्षणेनान्यांश्च बहूनुपकारकग्रंथान्*प्रकाशयति* आविर्भावयततीति **काव्यप्रकाशकः** तम्। ईदृशग्रंथप्रपञ्चनिर्माणेनाखण्डं भूमण्डलानन्दप्रदमित्यर्थः। तं **गुरुं वन्दे**। **यस्य** गुरोः **सेवया** परिचईयया भक्त्या वा **मानवः कृतिषु** सुकृतिषु **अलं** अत्यर्थं **ख्यातिं** प्रसिद्धि**माप्नोति**। पुण्यवतामग्रगण्यो भवतीति भावः। एवं **कुवलयानन्दः काव्यप्रकाश**श्च प्रसिद्धौ ग्रंथौ। **ययोः सेवया** परिशीलनेन **अलङ्कृतिषु** उपमाद्यलङ्कारेषु **ख्यातिं** ज्ञान**माप्नोती**त्यपि ध्वनिः।।१।।

अचरणमिति- **अचरणः** पङ्गुः, सोऽपि **गिरिसञ्चरणो** भवति येन तत्। पङ्गुं लङ्घयते गिरिमित्यर्थः। **चक्षुश्चरणः** अक्षपादः, तदादयो ये **धीमन्तः** ज्ञानिनः तेषा**मवतरणम्** अवतारस्वरूपम्। **आदि**पदेन व्यासादयो ग्राह्याः। ईदृशं **कविराजां** कवीश्वराणां (प्रकृत) **गुरुवराणां चरणं** कर्तृ, चेतसि चरतीति **चेतश्चरणम्**। मनसा ध्यायमानं सदित्यर्थः। **संसरणं** पुनर्जननादिलक्षणं **कृणोतु** नाशयतु। 'कृञ् हिंसायाम्' इति स्वादेः प्रार्थनायां लोट्। 'चरणेऽस्त्रियाम्' इत्यमराच्चरणशब्दस्य पाक्षिकं क्लैब्यम्। अङ्गिधर्माणामङ्गे उपचाराच्चरणेऽवतारत्वाद्युक्तिः।।२।।

भूषेति- **भूषाप्रकाशे** = अस्मिन्नलङ्कारविवरणे। **काषायवासाः** = श्रीदत्तयतिपतिः। **दोषाकरः** = दोषाणामाकरश्चन्द्रश्च। अत्रैव काव्ये 'यन्मूर्ध्न्यभान्निर्मलचन्द्रहासः' इति श्रीचरणैरेव वर्णितत्वात् श्रीदत्तप्रभोश्चन्द्रशेखरत्वे न प्रमाणमन्वेषणीयम्।।३।।

इष्विति- **वैजयाब्दे**= विजय एव वैजयः। स्वार्थेऽण्। तस्मिन्न**ब्दे** विजयनामसंवत्सरे। **शुचिः** आषाढमासः, तद्**गते शुचिपक्षे** शुक्लपक्षे। **पक्षतौ**=प्रतिपदि। **पुण्यघस्रे**=पुण्यदिने। श्रीचरणानां पुण्यतिथावित्यर्थः। 'शुचिस्त्वयम्। आषाढे' इति, 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेत' इति, 'अथ पक्षतिः। इयम्' इति छेदः। अतिरोहितमन्यदिति शिवम्।।

श्रीगुरुचरणार्पितमस्तु।। ॐ तत्सत्।।

अत्र त्रिशतीकाव्यप्रयुक्तवृत्तनामानि, त?न्नतत्तद्वृत्ताधिकरणीभूतादि- श्लोकसंख्या च यच्छ्लोकटिप्पण्यां तत्तद्वृत्तलक्षणं समन्वयश्च दर्शितौ-

वृत्तनाम	सर्गः-श्लोकः	वृत्तनाम	सर्गः-श्लोकः
अनुष्टुप्	१ - ४	भुजंगप्रयातम्	१ - ५४
आर्यागीतिः	१ - ३	मत्तमयूरम्	३ - ५०
इन्द्रवज्रा	१ - ५	मन्दाक्रान्ता	१ - ७७
इन्द्रवंशा	३ - २२	माणवकाक्रीडितम्	२ - ७२
उपजातिः	१ - १२	मालिनी	१ - ११
उपेन्द्रवज्रा	१ - १२	योगिनी(सुंदरा, उदिता)	१ - ६
कुमारललिता	२ - ७०	रथोद्धता	१ - १६
चन्द्रावर्ता	३ - १०३	रुचिरा(अतिरुचिरा)	३ - ४९
चामरम्(विबुधप्रिया)	२-३३	वंशस्थम्	१ - १
चामरम्(पञ्चचामरम्)	२ - ६२	विद्युन्माला	२ - ६६
तनुमध्या	२ - ७२	विपरीताख्यानकी	२ - ३९
तोटकम्	१ - २२	शार्दुलविक्रीडितम्	१ - १०
त्रिष्टुप्(प??श्च)	१ - ३७	शालिनी	१ - ९
द्रुतविलम्बितम्	१ - ३४	शिखरिणी	१ - २
पुष्पिताग्रा	१ - ८४	सिंहोन्नता(वसंततिलका)	१ - ४३
पृथ्वी	२ - ५३	स्रग्धरा	१ - १९
प्रमिताक्षरा	१ - २५	स्रग्विणी	१ - ४७
प्रहर्षिणी	१ - २८	स्वागता	१ - ७४
भुजगशिशुभृता	२ - ६७	हरिणी	१ - ७५

(सङ्कलने संख्या ३८)

वृत्तसूचि

वृत्तनाम	लक्षण	सर्ग १	सर्ग २	सर्ग ३
अनुष्टुप्	पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः। गुरुं षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम्।।	१:४, १३, २०, ३०-३१, ४०-४१, ४८-४९,५१, ५३, ६०, ६२-६३, ६५-७०, ७२-७३, ८०, ८५, ९१,	५, ९-१०, १४-१५, १९-२३, २५-२६, २८, ३०, ३४, ४२, ४४-५१, ५५, ६३-६४, ६९, ७३-७५, ७७, ७९-८०, ८२, ८६-८७, ८९-९१, ९६	२१, २५, ३४-४०, ४२, ४४-४५, ४८, ५२, ५४-६१, ६६-६८, ७१, ७८, ८३, ८७-८९, ९८, १०१, १०४, १०७.
आर्यागीतिः	अर्धसमवृत्तमार्याप्रभेदः	१:३, १:१५, ५५,	२, ३२, ४१, ७८,	५१, ७२, ७७
इन्द्रवज्रा	**त त ज गुगु**	१:५,७, ३२, ३३, ४२, ४४,		२२, २४, ७९
इन्द्रवंशा				
उपजातिः	**ज त ज गु गु**	१:१२, १४, १७, १८, ३८, ३९, ४५, ५९, ६४, ८७-८९	९, १८, २९, ३७, ५४, ५९, ६५, ८३-८५, ९४,	१६-१७, २०, ६५, ८०, ९०, ९२, ९४, ९६

वृत्तनाम	लक्षण	सर्ग १	सर्ग २	सर्ग ३
उदिता			**७६**	
कुमारललिता	**ज स गु**		**७०,**	
चन्द्रावर्ता	**न न न न स**			**१०३.**
चामरम् (विबुधप्रिया)	**र स ज ज ज भ र**		**३३, ६२,**	
चामरम् (पञ्चचामरम्)				
तनुमध्या			**७२**	
तोटकम्	**स स स स**	**१:२२, ७१,**		
त्रिष्टुप् (पङ्क्तश्च)	**मात्रावृत्तम्**	**१:३५,**		
द्रुतविलम्बितम्	**न भ भ र**	**१:३४, ९२,**	**६८,**	
धृतिः(?चर्चरी)	अष्टादशाक्षरपादछन्दोजातिः			**७३.**
पुष्पिताग्रा	**न न र य न ज ज र गु**	**१:५५, ८४, ८६,**	**४,**	
पृथ्वी	**ज स ज स य ल.गु.**		**५३,**	

वृत्तनाम	लक्षण	सर्ग १	सर्ग २	सर्ग ३
प्रमिताक्षरा	**स ज स स**	**१:२५,**		
प्रहर्षिणी	**म न ज र गु.**	**१:२८,**		
भुजगशिशुभृता	**न न म**		**६७,**	
भुजंगप्रयातम्	**य य य य**	**१:५४,५८,६१,**	**३६, ५२, ६१, ९५**	**२३, ३२-३३, ४७, ७४, ९५**
मत्तमयूरम्	**म त य स गु.**			**५०**
मन्दाक्रान्ता	**म भ न त त गु.गु**	**१:७७,**	**९९.**	**६३**
माणवका-क्रीडितम्			**७१,**	
मालिनी	**न न म य य**	**१:११, ७६,**		
योगिनी (सुंदरा, उदिता) अर्धसम	**स स ज गु** **ज भ र ल गु**	**१:६,८, ८२, ९९.**	**७-८, १२, १७, २७, ५७, ६०,**	**१-१३,**
रथोद्धता	**र न र ल.गु**	**१:१६, २१, २३, २६, ४६, ८१.**	**८१, ८८, १००.**	**८५**
रुचिरा (अतिरुचिरा)	**ज भ स ज**			**४९.**
वंशस्थम्	**ज त ज र**	**१:१, २९.**	**५६.**	**१९, ७०, ७५**

वृत्तनाम	लक्षण	सर्ग १	सर्ग २	सर्ग ३
विद्युन्माला	म म ग ग		६६.	
विपरीताख्यानकी	ज त ज गु.गु./त त ज गु.गु		३९.	
शार्दुलविक्रीडितम्	म स ज स त त गु	१:१०, ५६, ९७, १००.	११, १३, १६, २४, ३१, ३५, ९३, ९७, ९८, १०२.	१४-१५, २६-३१, ४१, ६२, ६४, ६९, ८१, ९७, ९९
शालिनी	म त त गु गु	१:९, २७, ९३-९४,	३, ६, ३८, ४०, १०१	७६
शिखरिणी	यमनसभलागः	१:२, ८३, ९५,		
सिंहोन्नता (वसंततिलका)	त भ ज ज गु.गु	१:४३,७९, ९०,	४३, ५८,	१८, ४६, ८४
स्त्रग्धरा	म र भ न य य य	१:१९, २४, ५०, ९६, ९८	१, ९२	४३, ५३, ८२, ८६, ९१, ९३, १००, १०२
स्त्रग्विणी	र र र र	१:४७,		
स्वागता	र न भ गु.गु.	१:७४,		
हरिणी	न स म र स ल.गु	१:७५,		